

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82-1

ПРАОБРАЗИ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ
ПРАЗЬКОЇ ПОЕТИЧНОЇ ШКОЛИ

В.А.Просалова

«А чому ви не помічаєте знаків, щоб вам, як за слідом, дістатися до Істини...»

Г.Сковорода.

Творча діяльність активізує в пам'яті митця праобрази, які при всіх можливих трансформаціях утримують і оприявнюють цілісність культурного розвитку. Культурологічні матриці й архетипи, що виринають з глибин пам'яті, мов промені, просвітлюють рух творчої уяви, спрямовують її у вже прокладене річище. За К.Юнгом, творчий процес відбувається як одухотворення архетипів, що нагадують підводну частину гори чи айсберга. Вчений вважав архетипи основою структурування підсвідомого, когнітивними структурами, що зберігають пам'ять людства, роду, нації. Під цим поняттям сучасні літературознавці мають на увазі не сам образ чи мотив, а його схему, модель, бо архетип «володіє властивістю універсальності, поєднуючи минуле і теперішнє, всезагальне і часткове, здійснене і потенційно можливе» [1, 60].

Архетип реалізується через творчу діяльність індивідуальної свідомості, яка завдяки особистим життєвим асоціаціям надає йому індивідуально-авторського тлумачення. «Свідомість, будучи вибірковою до чуттєвих даних, має значні диспропорції порівняно з підсвідомим, – вважає І.Фізер. – І вже тільки через цю диспропорцію роль свідомості в творчому процесі обмежена» [2, 95]. Колективний досвід, успадкований від предків, може трансформуватися, збагачуватися індивідуальними спостереженнями і виявлятися у художній канві твору. У свідомості суб'єкта виникає не сам архетип, а підданий свідомій переробці «архетипний образ», що зберігає відбиток креативного акту.

У творчості Празької поетичної школи, яка послідовно обстоювала свою присутність у культурному просторі, архетипний характер образів забезпечував як зв'язок з традицією, з національним духовним світом, так і внутрішню єдність розрізнених ланок літературного процесу, що тривав у Празі, Подєбрадах, Варшаві та інших містах. У цій статті на основі аналізу творів Празької поетичної школи виявимо глибинне підґрунтя аналізованих текстів, простежимо міжетекстові перегуки, які виникли завдяки архетипним образам, виокремимо основні архетипи в творах. В обраному аспекті творчість Празької поетичної школи не прочитувалася, проте слушні міркування О.Астаф'єва, Ю.Войчишин, Ю.Коваліва, Л.Куценка та інших літературознавців, без сумніву, врахуємо в роботі.

Архетип Великої Матері (Magna Mater). Одним із визначальних у художньому світі Празької поетичної школи виявився архетип Великої Матері, який Ю.Липа назвав «божеством прапрадідів сучасних українців» [3, 179]. Цей архетип набував різних модифікацій: матері-землі («О, мати вічно животворна, / дні соняшні тобі грядуть: благословенна будь!» [О.Лятуринська]), матері-годувальниці («Щоб знов земля була пухка й родюча, / Щоб знов ожив, зарокотав Дніпро» [Н.Лівицька-Холодна]), матері-природи («...Ні, не можу заснути: / На столику диха чебрець» [Є.Маланюк]), Божої Матері («Ave, Maria!» [Л.Мосендз]), рідної неньки («Мовчазно за гробом твоїм ідучи, край по-

рога / в зловіщому спалаху свіч і хрестів золотих / ніяк не могли ми позбавитись злої тривоги, / Що дім наш від злого не можна уже вберегти» [О.Лятуринська]). Архетипний образ землі у творчості «пражан» набував полісемантичних виявів, синтезуючи національно-патріотичний і особистісний аспекти.

Як одному з найархаїчніших культів наших предків Л.Мосендз присвятив Праматері Роду вінок сонетів «Юнацька весна», що відзначався декламаційним ладом, риторичним характером, піднесеністю інтонацій: «Та ще нові лани для роду зоре / Твоїх нащадків міцніше рало! / І буде: під єдинеє берло / збереться рід в величному Соборі...» [4, 50]. Архетипний образ у поета набував виразно «вісниківських» ознак, поєднуючись з «вірою й чином». Для Л.Мосендза Мати-Земля – це і Україна, і Чехословаччина, і Австрія, і Швейцарія, і весь світ. Його твори викликають відчуття того, що, за висловом В.Топорова, «вся культура – матеріал для порівнянь і будь-яке порівняння формує факт культури» [5, 15]. Це спостереження дуже суттєве, бо проливає світло на взаємозв'язок творів українського письменника з загальноєвропейським літературним процесом.

Кожна культура, в тому числі українська, формує своє коло першообразів, міфологем, на які впливають історична дійсність, ідеологія суспільного життя, традиції тощо. Архетипні образи відзначаються амбівалентністю, багатозначністю, що може виявлятися навіть у творчості одного автора. Мати-Україна в Є.Маланюка, наприклад, набуває ознак Степової Еллади, Земної Мадонни, величної святої, нескореної красуні. Проте це одна з її іпостасей, яку витісняють численні звинувачення на її адресу: покритка, «похотлива скитська гетера», повія, яка «неплодну плоть, убоге тіло давала кожному сама», Антимарія, відьма, що летить пити «байстрючу кров». Недосконалість об'єкта любові, тобто бездержавної України, породжувала опозиційне ставлення до неї, болюче усвідомлення, що вона – не мати. Архетипний образ набував, по суті, антиномічних виявів, що обумовлювали неоднозначну реакцію сучасників, навіть найближчих колег. Оскільки проблема сприйняття Є.Маланюком України уже осмислювалася літературознавцями, тому звернемо увагу на те, як пояснювалося ними це явище: «Для Є.Маланюка спричинена вимушеною еміграцією психологічна напруга та роздвоєння відображалися, в основному, як контраст між «відсутньою реальністю» України – держави предків, дитинства, родинних пам'яток, та – як протилежним полюсом – «присутньою нереальністю» еміграції, себто нереальністю постійного місця проживання на чужині, поза Україною. Втрата реального образу України в поезії отримала онтологічний статус образу образів і символу символів» [6, 327]. Архетипний образ землі мав багату семантику, адже увібрав національно-патріотичні й особистісні акценти.

На противагу Є.Маланюку – з його борсаннями, докорами, звинуваченнями – Ю.Липа творив образ Великої Матері-України, а українців зображував непереможними, що викликало полеміку уже хоч би з огляду на їх тогочасний стан бездержавності. Якщо Є.Маланюк докоряв співвітчизникам, картав їх за пасивність, байдужість, м'якотілість, Ю.Липа співав хвалу силі, що «килими колоній розкидала». Ілюзорність таких тверджень у період бездержавності української нації очевидна, це дає підстави твердити, що поет свідомо творив новітній міф, щоб переконати сучасників у життєздатності своєї поневоленої нації, щоб утвердити віру в її велич. Отже, розроблена поетами стратегія різнилася: Є.Маланюк оголював виразки, щоб їх ліквідовувати; Ю.Липа, виходячи з того, що «віра врятує вірних», творив авторський міф України. Про зв'язок міфу з життям нації Ф.Шеллінг писав: «Чи залишиться еллін елліном, єгиптянин єгиптянином, якщо відняти у них міфологію? Отже, обидва вони і не запозичили свою міфологію у других, і не породили її самі після того, як стали греком чи єгиптянином, але вони стали самими собою лише разом з міфологією, лише одночасно з тим, як їм дісталася міфологія... Народ знаходить міфологію не в історії, навпаки, міфологія визначає його історію чи, краще сказати, вона не визначає історію, а є її долею (як характер людини – це його доля); міфологія – це з самого початку жереб, що йому випав» [7, 213-214].

Проте протиставлення Є.Маланюка і Ю.Липи не вичерпує суті проблеми, воно здійснене, головним чином, за принципом домінанти і не враховує того, що і в Є.Маланюка мали місце міфопоетичні твори: «Знаю – медом сонця, ой Ладю...», «Провесна» та інші. Оскільки поет замахнувся на сакральні для української свідомості цінності, то рецепція сучасників визначалася саме цією обставиною, оминаючи увагою втворені ним індивідуально-авторські міфи, як, наприклад, міф Степової Еллади.

Архетипи, пов'язані з міфологією, наділені міфічно-символічними властивостями і постійно потребують актуалізації. Н.Фрай вважав, що «первісні формули», тобто архетипи, постійно відтворюються. На його думку, одним із центральних є міф про від'їзд героя у пошуках пригод, пов'язаний з мрією про золотий вік. Сюжетна схема, в основі якої лежить від'їзд героя, інтенсивно розробляється представниками Празької поетичної школи, для яких ця схема була індивідуально пережитою і тому особливо хвилюючою. Тому для осмислення архетипних образів зіставимо тематично близькі, проте різножанрові твори Л.Мосендза: драматичну поему «Вічний корабель» і ліро-епічну «Канітферштан».

В основу драматичної поеми «Вічний корабель» (1933) покладено добре відому легенду про «летючого голандця», яка цікавила і Г.Лонгфелло, і Г.Гайне. «Однак пряме літературно-генетичне тло твору, – твердить З.Гузар, – це «біблія Бельгії» – знаменита «Легенда про Уленшпігеля» Шарля де Костера» [8, 197], на що вказує епіграф, яким стали слова Тіля Уленшпігеля: «Попіл спалених тисне мені в грудях». Образ Тіля як втілення народного духу Шарль де Костер створив на основі переказів. Бельгійський письменник при цьому відверто милувався своїм героєм, вбачаючи у його діях вияв природних здібностей. Попіл спаленого батька перетворює героя з безпечного витівника у громадянина, котрий відчув, нарешті, свою відповідальність за долю Фландрії. Тіль стає тепер голосом поневоленої землі, а його слова, використані Л.Мосендзом у функції епіграфа, сприймаються як нагадування про жертви. Епіграфом підкреслюється зв'язок зі створеною Шарлем де Костером «легендою», проте на її основі дається своя художня версія подій, дещо пізніших, ніж ті, що зображені в «Легенді про Тіля Уленшпігеля». Шарль де Костер зафіксував лише 1558 як рік страшної загибелі Клааса і переломний у житті його сина.

Події у драматичній поемі Л.Мосендза відбуваються у Фландрії наприкінці XVI століття, у період національно-визвольної боротьби. Після загибелі правителя Нідерландів Вільгельма Оранського, котрого називали Мовчазним, іспанці прагнули підкорити цей край, тому у місті Брюгге оселилася тривога. Опозиція *вільне минуле – підневільне майбутнє* ускладнювалася відсутністю провідника:

Де ж
той вождь, який спроможен взяти,
крім слави, і безслав'я теж
на себе? Зможе подолати
невдячність мас, погрозу змов
при першій прояві невдачі?

[9, 202-203].

Отже, та сама проблема провідника, який би вивів з неволі, осмислюється і в цьому творі. Проблема ватажка набуває особливої гостроти у вирішальні моменти історії. Та Ганс ван Лоос помиляється, вважаючи народ «вівцями», що потребують пастуха. Протиставленням «вівце-людей» справжнім борцям пронизана, власне, вся проза Л.Мосендза, спостерігається, отже, перегук різних у жанровому плані творів: оповідань збірки «Відплата» і зазначеної поеми. «Саме подібний перетин даних типів конструкцій і відношень, – вважає Ю.Лотман, – приводить до того, що незначне чи надлишкове в одній системі виявляється значимим в іншій» [10, 319]. Завдяки несподіваним комбінаціям, перетинам тексти не втрачають своєї інформативності і неповторності.

У скрутний для співвітчизників час купець Ганс ван Лоос пропонує мешканцям Брюгге емігрувати у ту легендарну країну, про яку він чув колись від батька. Цю країну

він сам називає «землею обітованною», біблійна ремінісценція, отже, пристосовується до тієї ситуації, з якої герой намагається вийти і вивести інших. Проте його пропозиція не знайшла підтримки навіть у членів його родини: і дружина, і син, і донька вважають ганебним кинути «край батьківських могил». Відпливши від рідного берега без Божого благословення, Ганс ван Лоос не може пристати до чужого. Міфологема землі, що давала силу велетню Антею, виразно простежується і в цій драматичній поемі, бо, відірвавшись від рідного берега, Ганс ван Лоос втратив підтримку співвітчизників. Приречений на довічне блукання за бажання спокійного життя, «за сумнів, безсилий здолати», за страх перед кровопролиттям, він мріє тільки про смерть-визволительку. Віра в чужий благословенний край виявилася не лише оманливою, а й згубною тоді, коли

Те щастя мав ти змаганням
на фландерський простір принести!..

[9, 223].

Якщо Шарль де Костер показав змужніння головного героя, то Л.Мосендз – його капітуляцію, за яку Ганс ван Лоос мусить спокутувати. Символіка океану, на волю якого прирік себе герой і його одностудії, амбівалентна: утримує творчі первні і деструктивні сили. Вирок Гансу виголошує постать юнака, що символізує майбутнє: «Ти миру, правди і Волі / хотів в даліні шукати – / ні, **чином** на власній долі / ти мусів їх здобувати!» [9, 223]. Юнак, по суті, дорікає за нехтування «законами Вічного Чину», отже, оцінює його дії за «вісниківськими» критеріями. Таким чином, проблема Фландрії проектується на становище України і осмислюється крізь призму «вісниківських» концептів.

Перебування на «межі між світом життя і світом смерті» і неможливість повернутися додому виявляється найстрашнішим покаранням. У «Вічному кораблі» здійснюється синтез античних, біблійних і фольклорних джерел, різною мірою виявлених. Авторське визначення «лірична драма» потребує суттєвої корекції. Ліричне у творі виявляється у монологіях-зізнаннях, монологіях-сповідях, ірреальних сценах, авторських ремарках, які то характеризують героїв, то розкривають їх внутрішній стан. Очевидно, письменник цією жанровою дефініцією підкреслював, що його персонажі більше говорять, ніж діють, а деякі з них постають просто рупорами певних ідей: Катерина – це «совість роду», Марта – «майбутність весни», Ганс ван Лоос – «кремезна постать волі роду», Клаас – «безобличність послуху». Важлива роль цих ремарок-характеристик обумовлюється тим, що вони передують словесним партіям героїв, наперед визначають їх дії. Метаописові компоненти виокремлюють лише одну, визначальну рису характеру і не оцінюють героя як повнокровну особистість. Причому окремі висловлювання персонажів суголосні «вісниківським», що помітно навіть у словесних збігах: «закон Вічного Чину», «мудрість і натхнення чину». Автор, за М.Бахтіним, виявився в творі «драматургом» у тому розумінні, що роздав свої слова персонажам, які розкриваються у словесних поєдинках, а не в дії, що характерно загалом для жанру драматичної поеми. Виявлені драматичний, а потім і ліричний первні та специфіка конфлікту, що має світоглядний характер, дають підстави називати «Вічний корабель» драматичною поемою.

В осмисленні Л.Мосендзом теми еміграції простежуються такі етапи: виправдання відходу – усвідомлення згубності віри у чужий благословенний край – необхідність повернення в Україну. У цьому плані присвячена дружині поема «Канітферштан» виявляється підсумковою: герой, звідавши ілюзорності раю, прозріває:

Вертаюся, Степане, я додому
Щоб там, на межах токарівських піль,
Дать геть з душі чужинною оскому,
Свої скарби поставити за ціль...

[11, 29].

На відміну від Ганса ван Лооса – герой поеми «Канітферштан» переборює спокусу шукати щастя в чужому краї. Залишивши Богом і людьми забуту Токарівку і прибувши до

Гданська – цих «воріт у широчінь», дяк Гордій сподівався, що «в чужокраю все краще, ніж у рідній стороні», вірив, що саме тут здійсниться його мрії. Та побачене поступово розвіяло його ілюзії: краса, молодість, багатство не вічні, вони безсилі перед смертю, яка не визнає ні титулів, ні маєтків. Замислюючись над долею померлого, він перестає ідеалізувати чуже, яке видавалось кращим уже тому, що інакше, ніж своє. Процес прозріння довершила зустріч з земляком, котрий запропонував Гордієві роботу і допомогу в пізнанні таємниць купецького ремесла, поставивши перед остаточним вибором: *або – або*. Діалог дяка з земляком будувався на зміні точок зору, що виявили зовсім інше бачення:

Канітферштан! Та це ж у їхній мові
не прізвище, не титул, не ім'я, -
лише до купи зліплених три слова;
по нашому ж: «не розумію я»

[11, 27].

Л.Мосендз, послуговуючись кодовою інтертекстуальністю, актуалізував номінаційний акт. Розгадка незвичного для українця слова «канітферштан», що лунає у відповідь на кожне питання дяка, довго утаємничувалася, щоб тримати читача у напрузі. Для українського читача слово, яке виникло внаслідок злиття німецьких, потребує декодування. «На мову українську перелицьований» «Канітферштан», однак, не вкладався в жанрові ознаки травестії. Авторське визначення стосувалося не стільки властивого їй перевдягання героїв, скільки оголювало прийом кодової інтертекстуальності (обігрування українського варіанту німецьких слів). Слова Г.Сковороди «Проживи хоч триста літ, / покори хоч цілий світ, – / що тобі те помагає, /если внутр душа ридає?», що стали епіграфом, не лише випереджали зображене, а й допомагали збагнути підтекст, створювали ефект очікування, прогнозували відповідь на питання, що хвилювало дяка. Та й сам дяк, котрий «братавсь з си-лабами, хореем», виявився генетично і духовно спорідненим з мандрівним філософом.

Дяк Гордій не просто підсумовував галерею виведених образів емігрантів, а й презентував якісно новий етап в освоєнні теми: реєміграцію. Автор поеми розмовляв з ним, спонукав його шукати кращої долі, тобто він, за класифікацією М.Бахтіна, «оволодів» своїм героєм. Поверненням у рідний край дяк ніби відповідав численним попередникам, котрі не збагнули допущеної помилки, вказував шлях віднайдення втраченої батьківщини. Одна з корінних міфологем архаїчного міфу – міфологема шляху не лише як просторового переміщення, а і як шляху духовних пошуків – простежується у творі. Мандри стають способом віднайдення духовних основ буття, поверненням до першовитоків. Отже, тематично суголосні поезії, поеми варіювали одну і ту ж тему, таким чином вступали в інтертекстуальні зв'язки і утворювали віртуальний інтертекст, що формувався у пам'яті реципієнта.

АРХЕТИП СПАСИТЕЛЯ. Взаємодія колективного підсвідомого й індивідуального досвіду автора породжує цікаві інваріанти, що, з одного боку, виявляють певну сталість, а з іншого – відбивають особливості авторської індивідуальності. Простежимо індивідуально-авторські варіації архетипних образів у поетів-земляків: О.Стефановича й О.Лятуринської. Виплекані волинською землею, що зберегла таємничість старовини, поети не втратили духовного зв'язку з національним світом, з Україною. Відірвані від неї, вони заглиблювалися у праоснови буття. Очевидно, розрив з Україною був тим імпульсом, що змушував пильно дошукуватися відповіді на численні питання доби. Заглиблення у праісторію, віднайдення у ній відповіді на пекучі проблеми етнічної спільноти давали змогу простежувати, як у світі пращурів озивалося життя нації. Поети висловлювали своє бачення подій, вибудовували на основі праісторії, багатовікового досвіду предків свою модель буття.

На архетипному рівні у творчості О.Лятуринської й О.Стефановича спостерігається проекція концептуального героя, що постає в іпостасях Юрія Змієборця й архангела Михаїла. Святі воїни зображуються зі зброєю в руках: мечем, щитом, списом. Їх сакральність обумовлювалася функцією спасіння, а інтерпретація набувала фольклор-

но-казкових рис. Образ Юрія настільки глибоко увійшов у свідомість українців, що йому звиряли свої звершення, на нього сподівалися, з ним вступали в діалог:

І запитає Юрій:
«Що мав ти над життя дорожче?
Що на землі досяг?»
– Я з роду воїн, Переможче,
Доніс свій золот-стяг
[12, 108].

Навіть загибель у бою пояснювали так, наче героя покликав до себе Юрій Переможець, котрому потрібні сміливці.

Юрій (Георгій, Єгорій) Змієборець став одним з найбільш універсальних святих, поєднавши функції захисника і сонячного божества, що відмикає землю золотими ключами. У сприйнятті О.Лятуринської він синтезував караючу функцію Перуна і водночас світлу, сонячну, життєствердну («Не вступайсь, не вступайсь, Ясночолій, / не спускай заборолу з чола! / Меч двосічний із піхов оголюй, / затай, щоб земля загула!»; «Сам вродливий, мій Боже, як образ, / а вже ясний, вже ясний який!...»). Поетеса відтворює його переможну боротьбу зі змієм, що сприяє весняному пробудженню природи. Причому це змагання не стільки зображується нею, скільки переживається. Образ Юрія («На Юрія») в інтерпретації О.Лятуринської увібрав княжу і селянську традиції і став уособленням етнічного архетипу козака-героя та покровителя землеробства.

Полемічним у цьому зв'язку видається підхід Є.Маланюка, котрий наголошує на особистій відповідальності людини перед Страшним Судом:

Ані Божа Мати, ані Юрій
Людського не захистять життя.
І душа без стін і без одежі
Встане перед карою Руки...
[13, 98].

Важливим рівнем кодифікації літературних текстів Я.Поліщук вважає аналогічний тому, що «саме на цьому рівні складається певна система символізації художніх образів, узвичаєння їх смислів у свідомості читача» [14, 169]. Аналогічний рівень трактується дослідником як проекція концептуальної символіки. Численні апеляції до архистратига Михаїла, сподівання на його заступництво як носія вищої сили підкреслюють особливу довіру до нього. Ю.Липа підкреслював невидиму присутність ангела в земному бутті. Поява архангела Михаїла – це вияв взаємозв'язку небесного і земного, перемоги над бісами: «Зупинилась буря, стихли стріли громові, / Стали хмари, як сходи, сині, гранітові. / Сходить по них архистратиг до ловця, / Біле світло сліпуче б'є з його лиця...» [15, 23].

О.Лятуринська через рецепцію архангела Михаїла висловлювала заповітне: мрію про державну Україну. Тому найкращою нагородою лицарям має стати, на її думку, відновлена державність. Риторичні повторення слів, виразна анафоричність, чітка алітерація, точне римування – це ті формальні прикмети, що наклали відбиток на ритміко-мелодійний візерунок «Молитви» О.Лятуринської, посилювали її суттєвий вплив на читача. Риторичність як словесний вираз думки досягала у творі дивовижної ясності і випрозореності, як того і вимагав жанр.

Вироблення нової системи кодифікованих значень, опертої на язичницькі традиції, набуває національно-культурного аранжування в поезії О.Стефановича й О.Лятуринської.

АРХЕТИП ДВІЙНИКА. Появу персонажів-двійників Ю.Лотман і З.Мінц пояснюють як «результат дроблення міфологічного образу» [16, 41], внаслідок чого з'являються різні іпостасі одного цілого. Бог, наприклад, виконував функції порятунку і покарання, звідси розмежування на Білобога і Чорнобога, яскраво виявлене в О.Лятуринської, О.Стефановича. Сама О.Лятуринська зізнавалася, що любов'ю до старовини, народних обрядів і звичаїв завдячує матері і бабусі. У статті «Міфологічна ко-

лядка і міф» вона образно переповіла легенду про Білобога, який асоціювався з сонцем, світлом. Оскільки почуте в рідному краї з часом забулося, то переказану легенду слід, очевидно, сприймати як авторську версію. У поетів-земляків, виплеканих волинською землею, одвічне протистояння добра і зла, життя і смерті, гармонії і хаосу знаходило опозиційний вияв: «Білий – світлеє горне, / Чорний – темне верга» [12, 127]. Боги-антиподи – це «символ сутності буття; єдності й боротьби протилежностей» [17, 14]. У художньому світі поетів боротьба вищих сил відбивала одвічне протистояння на землі. Увібрана поетами мудрість віків переплавлялася, проте, через індивідуально-авторський життєвий досвід, збагачувалася особистими переживаннями кожного з них. Тому відоме поставало як суб'єктивно пережите і вперше відкрите.

Архетип двійника реалізувався у різних модифікаціях, відбиваючи потаємну частину авторських уподобань чи фобій. Архетипні образи відзначалися дуалізмом, тією позитивно-негативною полярністю, що потребувала інтерферентного підходу.

Художній світ першої збірки Н.Лівицької-Холодної «Вогонь і попіл» (1934) постає у двох вимірах: «до» і «тепер». Теперішнє видається хистким, непевним і незбагненим, як і сама героїня, котра не може погамувати підсвідомих імпульсів, покликку своєї «татарської крові». Вона акумулює різні іпостасі: «сотниківни в червоному намисті», «поганки з монгольських степів», «вампа», що репрезентують її демонічне ество. Ігровий момент підкреслюється епіграфом «...femme, soeur tragique de l'enfant», реалізується в антитетичності виявів ліричного «я», що мають у своїй основі барокову традицію. Саме друге «я» породжує несподівану альтернативу: «пристрасть або смерть» (поезія «Будеш завтра цю ніч пам'ятати»), викликає затягу сексуальну боротьбу, спровоковану самою героїнею, що пускає в хід свої чари:

Очі в мене два свічада
І палка татарська кров.
О, тікай, стрункий юначе,
Стережись моїх очей:
Подивлюсь – випадком наче –
І не спатимеш ночей

[18, 25].

Кохання, яке тримається на пристрасті, породжує ревності, відчуття провини, зраду, помсту. У циклі «Червоне й чорне» – на відміну від «Барвін-зілля» – панує «чорний» двійник, домінують інстинкти, пристрасті, що ведуть до загибелі.

Ще Б.Рубчак відзначив, що лірична героїня поетеси «межує з романтичним роздвоєнням особи на «білого» й «чорного» двійника» [19, 16]. Іпостась жінки-вампа, степовички, що мстить татарині за свою честь, у Н.Лівицької-Холодної і пророк у Є.Маланюка надто різнополюсні, щоб можна було розглядати їх в одній площині, проте дотичні – як друге «я» ліричного суб'єкта, як вияв його (можливо, підсвідомих) бажань. Якщо іпостась двійника у Н.Лівицької-Холодної мала еротичний характер, то в Є.Маланюка – соціальний підтекст, не позбавлений, проте, еротичного відтінку.

Іпостась вампа, що вип'є кров, знайшла вияв в опублікованій у «Віснику» за 1935 рік статті О.Теліги «Якими нас прагнете?». Особиста дружба поетеси, обмін віршами-присвятами («Відвічне» О.Теліги, «За вогнем шарлату» Н.Лівицької-Холодної), листування дають підстави розглядати цю деталь не як типологічну, а як наслідок творчої співпраці. У цьому переконують узагальнення, здійснені О.Телігою про типи українських жінок, що правда, згадок про твори Н.Лівицької-Холодної у ній немає, але це пояснюється, очевидно, тим, що жінки оцінюються нею з точки зору чоловіка-митця. Можливо, відсутність згадок про Н.Лівицьку-Холодну пояснюється охолодженням взаємин між ними, що було викликане полемікою між Д.Донцовим, Є.Маланюком, з одного боку, і Ю.Липою – з другого. О.Теліга не відійшла від «Вісника» у той час, як

Н.Лівицька-Холодна увійшла до складу редакції квартальника «Ми», з яким порвали прихильники Д.Донцова.

Виокремлені архетипи Великої Матері, спасителя, двійника у творах Празької поетичної школи не претендують ні на вичерпність, ні на всеохопність, ні на жорстку систематику. Це лише результат початкового осмислення великого корпусу творів у зазначеному аспекті, що підтверджує свою продуктивність.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються архетипні образи в творчестві Празької поетичної школи, виділяються основні архетипи, прослідковуються інтертекстуальні зв'язи між произведениями, виникли на основі архетипних образів. Особливу увагу приділяється архетипу Великої Матері, якому надається визначальне значення в творчестві поетів-емігрантів.

SUMMARY

Archetype's images in the work of Prague's poetic school are under consideration in the article. The main archetypes are picked out and the intertextual links between works having appeared on the base of archetype's images are also observed. Special attention is devoted to Great Mother's archetype that has a defining significance in the poet-emigrant's works.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Якушева Г. Архетип // Литературная энциклопедия терминов и понятий/ Под ред. А.Н.Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – Стб.59-60.
2. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження. – К.:Academia, 1993. –112 с.
3. Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк: Говерла, 1953. – 304 с.
4. Мосендз Л. Зодіак. – Прага, 1941. – 110 с.
5. Топоров В.Н. Пространство культуры и встречи в нем // Восток – Запад: Исследования. Переводы. Публикации. – М., 1989.
6. Лисенко Н. Ярослав Івашкевич, Євген Маланюк та їхнє оточення // Ярослав Івашкевич і Україна: Збірник наукових праць. – К.: Бібліотека українця, 2001. – С.326-341.
7. Шеллинг Ф.В. Введение в философию мифологии // Сочинения: В 2 т. – М., 1989. – Т.2.
8. Гузар З. Леонід Мосендз – поет // Баган О., Гузар З., Червак Б. Лицарі духу: Українські письменники-націоналісти-«вісниківці». – Дрогобич, 1996. – С.38-48.
9. Мосендз Л. Вічний корабель // Баган О., Гузар З., Червак Б. Лицарі духу. – Дрогобич, 1996. – С.199-224.
10. Лотман Ю. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
11. Мосендз Л. Канітферштан. – Інсбрук, 1945. – 31 с.
12. Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто, 1983. – 813 с.
13. Маланюк Є. Невичерпальність. – К.: ВЦ «Просвіта», 2001. – 318 с.
14. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
15. Липа Ю. Поезії. – Торонто, 1967. – 292 с.
16. Лотман Ю., Минц З. Литература и мифология // Труды по знаковым системам: Семиотика культуры. – Тарту: Тарт. гос. ун-т, 1981.- С.35-55.
17. Стефанович О. Зібрані твори. / Упор. Б.Бойчука. – Торонто: Євшан-зілля, 1975. – 304 с.
18. Словник символів / За заг. ред. О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К.: редакція часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
19. Рубчак Б. Серце надвоє роздерте // Лівицька-Холодна Н. Поезії старі і нові. – Нью-Йорк, 1986.

Надійшла до редакції 14.01.2004 р.

УДК 821.161.1 (091)

МАГИЧЕСКОЕ СЛОВО В ТВОРЧЕСТВЕ А.БЛОКА*Э.М.Свенцицкая*

Серебряный век – время, отмеченное «рефлексией над основаниями культуры» [1, 124]. Поскольку слово является одной из культурных универсалий, то естественно, что в данный период оно становится проблемным полем, центром порождения различного рода эстетических и философских концепций. В литературе серебряного века слово является предметом многостороннего осмысления, причем как непосредственно в конкретных произведениях, так и во внехудожественной реальности – в статьях, в эссе. Творчество А.Блока – один из наиболее значимых моментов формирования слова о слове. В гораздо большей степени, чем у других символистов, оно становилось у А.Блока основой переживания жизни – той «деятельности пути», о которой писал А.Белый.

Данная работа посвящена определению специфики понимания слова в поэтических произведениях и статьях А.Блока. Такова постановка проблемы в общем виде. Решение данной проблемы позволяет лучше представить специфику слова-символа в литературе серебряного века, а также прояснит взаимоотношения магического слова и слова художественного, что входит в ряд актуальных задач теоретико- и историко-литературной науки.

Следует сказать, что значимость слова в культуре серебряного века в целом исследовалась неоднократно. В монографии И.Ю.Искржицкой анализируется осмысление слова-символа в философии Вяч. Иванова и А.Белого в соотношении с идеями Вл.Соловьева, П.Флоренского. В этой монографии обосновывается соединение символической природы слова с верой в его магическую природу. Кроме того, С.Н.Бройтман в «Исторической поэтике», исследуя эволюцию образной природы слова в литературе рубежа веков, высказывает ряд важных соображений об онтологизации образного языка, в результате которой слова перестают быть знаками, а становятся «особого рода духовными предметами» [2, 62], словесный же образ «из объекта превращается в субъект» [2, 64].

Проблема слова в творчестве А.Блока как таковая не исследовалась. В контексте наших рассуждений представляется важным утверждение К.Г.Исупова о значимости в поэзии А.Блока творческого именования: «Историзм раннего Блока выражается в борьбе с безымянным и неопознанным миром за осмысляющее его слово» [3, 5]. О символическом слове как посреднике между литературой и жизненной реальностью пишет З.Г.Минц в своем анализе цикла «Распутья»: «...глубоко органично для А.Блока ощущение символического характера того, что случилось с ним в жизни. Создание мистически звучащих произведений состояло ... в последовательном мистическом преображении реального случавшегося» [4, 7].

Цель работы – понять логику развертывания блоковского переживания слова в его взаимоотношениях с бытием, а также блоковскую концепцию символического слова.

Как и у А.Белого, проявление магии слова у А.Блока связано с категорией хаоса, являющегося первоначалом, из которого создается не только гармония искусства, но и космос бытия. Но, в отличие от А.Белого, категория хаоса здесь относится лишь к природному бытию; причем не только вне человека, но и внутри человека: «В хаосе природы, среди повсюду протянутых нитей, которые прядут девы-судьбы, нужно быть постоянно настороже; все стихии требуют особого отношения к себе, потому что все имеют образ и подобие человека» [5, т.5, 38]. Хаос и есть клубок запутанных, непредсказуемых связей между человеком и природой, то, что создает их изначальное единство. На этом изначальном единстве, по-видимому, и основывается мифологическое ми-

росозерцание, здесь причина, из-за которой первобытный человек начинает осмысливать явления природы по аналогии с собой.

Именно отношением к хаосу, различной ориентацией в поле противостояния хаоса и культуры отличаются между собой маг и поэт. Как видно из статьи «Поэзия заговоров и заклинаний», маг, колдун имеет дело с хаосом вовне и внутри себя: «Заклинатель всю силу свою сосредотачивает на желании, становится как бы воплощение воли. Эта воля превращается в отдельную стихию, которая борется или вступает в дружественный сговор с природой – другой стихией. Это – демоническое слияние двух самостоятельных волений; две хаотические силы встречаются или смешиваются в злом объятии. Самое отношение к миру теряется, человек действует заодно и как одно с миром...» [5, т.5, 47]. Маг добивается желаемого воздействия на реальность, накладывая на природный хаос хаос внутренний, свой. Преобразующее усилие мага как раз и направлено на активизацию хаоса, стихии внутри себя. Человек, становясь «как одно с миром», теряет как индивидуальность, растворяется в стихии, полностью ассоциируясь с природным хаосом. Поэт – нечто совершенно противоположное: «Поэт – сын гармонии, и ему дана какая-то роль в мировой культуре. Три дела возложены на него – во-первых, освободить звуки из родной безначальной стихии, в которой они пребывают; во-вторых – привести эти звуки в гармонию, дать им форму, в-третьих – внести эту гармонию во внешний мир» [5, т.6, 162]. Поэт, по сути дела, является посредником между хаосом и культурой, именно он претворяет хаос в гармонию, сам, таким образом, не теряясь, не растворяясь в хаосе, а напротив, предавая ему форму, гармонию.

Но что, собственно, значит – «во внешний мир»? И есть ли в нем необходимость в гармонии? Внешний мир – мир явлений, там «душа безумна, воздух – черный», там существует «чудовищное жизни» [5, т.5, 161]. В него и вносится гармония, и этим внесением закрепляется его существование именно в таком качестве. К тому же результаты творчества связывают поэта, опять-таки, с этим миром, с хаосом уже не первозданным, а человеческим. Но с другой стороны, творчество вне внешнего мира невозможно. И, по-видимому, этой двуприродностью определяется трагедия поэта: «сын гармонии» внутренне связан с внешним миром, в котором гармонии места нет, но и не может не чувствовать своего родства с миром иным, и потому не ощущать отсутствия гармонии как глубокой жизненной утраты. Отсюда в ранней лирике А.Блока намечается один из иллюзорных выходов из данной трагической ситуации – воссоздание конца мира.

Именно потому в раннем стихотворении «Аграфы догмата» столь своеобразна реакция лирического субъекта на картину разрушения: «Я буду одиноко ликовать / Над бытия ужасной тризной».

В этом стихотворении, явно несущем в себе отголоски философии Платона, («мерцающих идей ему разыграли крылья»), вновь и вновь переживается процесс сотворения мира. Старый мир разрушается в хаос и тут же создается новый мир, «бытия возвратное движение» происходит в этом стихотворении: «Увижу я, как будут погибать / Вселенная, моя отчизна. / Я буду одиноко ликовать / Над бытия ужасной тризной », «Погибло все. Палящее святило / По-прежнему вершит годов круговорот. / Под холмами тоскливая могила / О прежнем бытии прекрасном вопиет...». И одновременно: «Так явственно из глубины веков / Пытливый ум готовит к возрожденью / Забытый гул погибших городов ...», «Опять взойдет в палящем зное / Светило дня, светило огневое, / И будет жечь тоскующую сень». В сущности, здесь сотворение мира объединено с описанием его конца, в этих двух процессах фиксируются общие черты, и прежде всего наличие промежуточного этапа – возвращения в хаос. Этот момент и дает возможность ощутить бытийность происходящего.

Характерно, что в стихотворении «Аграфы догмата» воссоздание конца мира и его начала совмещено с современностью, в частности, с ницшевским «Бог умер»: «Я видел мрак дневной и свет ночной. / Я видел ужас вечного сомненья / И Господа с растерзанной

душой / В дыму безверья и смятенья». Момент разрушения, творящего новые миры, именно и называется здесь хаосом: «Когда миров нечисленный хаос / Исчезнул в бесконечности мученья – / И все вокруг роптало и несло». И далее начинается процесс создания нового космоса, но уже вне Божественного усилия: «Из мрака вышел разум мудреца, / И в горной высоте – без страха и усилия – / Мерцающих идей ему выиграла крылья». Творящей силой в данном случае оказывается разум, к нему же, как атрибут, прилагается субъект, который и оказывается звеном, соединяющим хаос и космос.

Говоря о магии слова, и А.Белый, и А.Блок обращаются к фольклорному мирозерцанию и, в частности, к исследованиям А.Н.Веселовского, А.А.Потебни и других ученых. Такое обращение свойственно и Вяч. Иванову, который в своих статьях, посвященных языку, по сути дела, дает выжимку целого ряда концепций, например, учения о внутренней форме слова А.А.Потебни: «Она (внутренняя форма) ссохлась в слове, опустошенном в ядре своем, как сгнивший орех, обратившемся в условный меновой знак, обеспеченный наличным запасом понятий» [6, 398]. Изложение такого рода концепций А.Белым отличается большей развернутостью, научностью. Используя тот же фактический материал, что и А.А.Потебня, он переосмысливает концепцию А.А.Потебни; охудожествлявая ее, сводя к минимуму рациональный элемент слова, переводя историю в план синхронии, при этом мысли А.А.Потебни становились просто строительным камнем в создании и обосновании символистского мирозерцания.

Что же представляет собой статья «Поэзия заговоров и заклинаний»? Для чего, в сущности, она была написана? Анализ этого произведения посвящена очень содержательная статья К.А.Кумпан «Заметки об источниках «Поэзии заговоров и заклинаний»». Воспроизводя научный и литературный контекст блоковской статьи, исследователь делает, со ссылкой на Д.Е.Максимова, очень интересный вывод: «Два языковых пласта организуют текст блоковской статьи: дискурсивно-логический и образно-лирический» [7, 34]. В то же время для исследователя совершенно очевидно, что эти пласты не сбалансированы, не согласованы друг с другом: «Прочитированные или пересказанные близко к тексту мысли Веселовского, Потебни или Аничкова не всегда сводятся воедино и согласуются с логикой изложения. Подчас они не проясняют, а затемняют точку зрения поэта» [7, 34]; «Не считаясь с внутренней логикой собственного изложения, Блок вводит в статью пространное и насквозь цитатное рассуждение о соотношении заговора и молитвы» [7, 35]. Из статьи К.А.Кумпан вытекает, что блоковский текст представляет собой какой-то очень нечеткий реферат, суммарную компиляцию чужих воззрений, соединенную с фактажем, тоже, в основном, почерпнутым из различных источников.

Какой же смысл в этой компиляции? Прежде всего, цитаты не проясняют точки зрения автора (и далеко не все даны, как принято, со ссылками), может быть, потому, что все изложение вовсе не преследует цели высказать какую-либо свою, единственную точку зрения. Ведь то, что он пытается воссоздать, – первобытное мирозерцание – не является плодом индивидуального видения, а лишь коллективного, и собственно, блоковский текст и представляет собой такого рода воссоздание коллективного видения проблемы. Здесь воссоздается некая реальность рефлексии над мировосприятием первобытного человека вместе с погружением в это мировосприятие. А. Блок, например, пишет: «Каждая былинка – стихия, и каждая стихия смотрит на него (первобытного человека – Э.С.) своим взором, обладает особым лицом и нравом, как и он» [5, т.5, 37]. В этот момент поэт становится на точку зрения первобытного человека, видит мир его глазами, и уже во вторую очередь излагает чьи-то воззрения на данный предмет.

К.А.Кумпан в своей статье отмечает, что А. Блок использует в своем тексте сказ: «Чаще всего изложение поверий Блок дает без пояснительных слов, отделяющих народного сказителя от автора» [7, 38]. Дело здесь не только в «уподоблении авторской и народной точек зрения», а прежде всего в том, что «пропуск» источника информации

создает ощущение, что о характере водяного («Водяной зол и капризен...»), о том, как отличить знахаря («Земля не принимает его после смерти...»), как стать невидимкой («Если найдешь большой муравейник...»), рассказывается, как о реальности, соприродной реальности автора, то есть, что все это существует на самом деле, – при том, что в других, «научных» фрагментах текста ясно говорится, что речь идет о первобытном мирозерцании, о том, что отошло в прошлое.

Значит, здесь переплетаются не только два языковых пласта, но и два отношения к воссоздаваемому мировидению: сторонне-аналитическое и самоотождествляюще-эмоциональное. Происходит, с одной стороны, анализ первобытного мировидения, но с другой стороны, и в гораздо большей степени, погружение в реальность «первобытной души», попытка воссоздания мифологической целостности, ощущения связи всего со всем. Ключевые слова, своего рода стержень, на котором держится блоковский текст и который определяет его смысловое наполнение не в плане предмета, а в плане состояния творческого сознания: «Мировая кровь и мировая плоть празднуют брачную ночь, пока еще не снизошел на них злой и светлый дух, чтобы раздробить и разъединить их» [5, т.5, 47]. Статья воспроизводит момент, когда два противоположных мироощущения (мифологическое и аналитическое) существуют в равновесии и взаимообращенности, последний момент существования мифологической целостности, когда уже созрели предпосылки для ее распада. Поэтому постоянно в блоковском тексте возникает сопоставление: «древняя душа» и «мы», это не просто сравнение, а взаимопроникновение и одновременно взаимоосознание двух типов мировидения: «Только так можно объяснить совершенно непонятную для нас, но очевидную и простую для древней души веру в слово» [5, т.5, 47]; «Непостижимо для нас древняя душа ощущает как единое и цельное все то, что мы сознаем как различное и враждебное друг другу» [5, т.5, 36]; «Только постигнув древнюю душу и узнав ее отношения к природе, мы можем вступить в темную область гаданий и заклинаний, в которых больше всего сохранилась древняя сущность чужого для нас ощущения мира» [5, т.5, 37]. А. Блок как раз и дает возможность чужое мирозерцание воспринять сквозь призму своего, а свое – сквозь призму чужого. Возможно, отсюда и такое название – «Поэзия заговоров и заклинаний» - по сути дела, оксюморон, ведь поэзия – плод и одно из вершинных проявлений современного, личностного сознания, а заговоры и заклинания – наоборот, древнего, мифологического. По-видимому, в намерение А.Блока входило прояснить, какие особенности заговоров и заклинаний обусловили возникновение поэзии, и какие особенности поэзии роднят ее с заговорами и заклинаниями.

Возможно, именно поэтому в блоковской статье такое большое место уделяется воспроизведению заговоров и поверий. Как верно отмечает К.А.Кумпан, многие из них послужили источником создания образа России во втором томе блоковской лирики, то есть древние мифологические образы действительно порождают поэзию, конкретно – блоковскую. Кроме того, в воспроизводимых А.Блоком поверьях, во всяком случае, во многих из них, устанавливаются соответствия между миром природным, зримым и вне-человеческой, невидимой реальностью: «В этом ветре, который кружится на дорогах, завивая снежные трубы, водится нечистая сила» [5, т. 5, 38]; «Такой нож, «окровавленный вихрем» необходим для чар и заклятий любви, его широким лезвием осторожно вырезают следы, оставленные молодежи на снегу» [5, т.5, 38]. Эти соответствия становятся способом организации особого мира, в котором жизненная реальность преобразована до неузнаваемости: «... предметы, такие очевидные и мертвые при свете дневного разума, стали иными, засияли и затуманились. От новых сочетаний их и новых граней, которыми они никогда прежде не были повернуты, протянулись как бы светящиеся отравленные иглы, они грозят отравить и разрушить тот – старый, благополучный, умный быт – своими необычными и странными острями» [5, т. 5, 41]. Обратим внимание, что атрибутом этого нового, преображенного мира становится тайна – некий необходимый сгусток не-

познаваемого, обосновывающий неисчерпаемость установления соответствий: «Без всякого надрыва они принимают простой, с их точки зрения, ответ, в меру понимания. То, что превышает эту меру, навсегда остается тайной» [5, т.5, 40]; «Но любовь и смерть одинаково таинственны там, где жизнь проста...» [5, т.5, 38]; «Профессиональный заклинатель или тот, кого тоска, отчаяние, любовь, беда приобщили к природе, кому необычайные обстоятельства внушили дар заклинаний, – обращается к природе, стремясь испытать ее, прося, чтобы она поведала свои тайны» [5, т.5, 45].

Все приведенные выше высказывания А.Блока восходят к характеристике символа, данной Вяч. Ивановым: «Подобно солнечному лучу, символ прорезывает все планы бытия и все сферы сознания и знаменует в каждом плане иные сущности... в каждой точке пересечения символа как луча нисходящего со сферою сознания он является знаменем, смысл которого раскрывается в соответствующем мифе» [6, 143] (У Вяч. Иванова символ – луч, у А.Блока мир преобразует светящаяся игла, парафраз того же луча, к тому же функция у них общая – сочетание, соединение разных миров); «... поэт разоблачает реальную тайну природы, всецело живой и всецело основанной на сокровенных соответствиях» [6, 143]; «Ибо символ – плоть тайны» [6, 167].

По сути, речь здесь идет о символической реальности, построенной на таинственных соответствиях между феноменальным и ноуменальным миром. Именно в этой символической реальности и осуществляется магия слова, превращение его в действие: «Для того, чтобы вызвать силу, заставить природу действовать и двигаться, это действие и движение изображается символически» [5, т.5, 48]. Таким образом, текст статьи представляет собой воссоздание символической реальности, момент того соединения слова и дела, которое А.Блок считает идеальной перспективой человеческой культуры.

В двойственности же способов изложения отражается, наверное, еще и стремление объединить науку и поэзию, именно в мифологическом мирозерцании существует целостное знание или, как пишет А.Блок в статье «Драматический театр В.Ф.Комиссаржевской», «наука и мечта подают друг другу руки, оправдывая и воскрешая первобытную силу земли» [5, т.5, 95].

Своеобразие концепции магии слова А.Блока состоит в том, что для него здесь оказывается актуальной категория стихии именно как момент, обуславливающий специфическую действенность слова: «...за магическим действием и за магическим словом одинаково лежит стихия темной воли, а где-то еще глубже, в глухом мраке, теплится душа кудесника, обнявшаяся с душой природы» [5, т.5, 48]; «Каждая былинка – стихия, и каждая стихия смотрит на него своим взором, обладает особым лицом и нравом, как и он» [5, т.5, 37].

Категория стихии объединяет магическое слово, то есть слово природное, внеиндивидуальное, со словом символическим – словом поэта, развертывающемся в конкретном культурном контексте. Символическое слово прежде всего личностно, в нем на жизненную стихию налагается индивидуальный творческий космос, но таким образом, что стихия в нем остается живой и действенной. Стихия при этом находится и во вне творческой личности – как свойство реальности, обеспечивающее становление, – и внутри, как личные особенности, необходимые для рождения поэтического слова. Таковыми формами существования стихии в мире творческой личности являются музыка и ее ритм: «Чем ближе становится человек к стихиям, тем зычнее его голос, тем ритмичнее слова» [5, т.5, 52].

Музыка и ритм прежде всего обеспечивают действенность стихии, именно они – то начало, которое преобразует мир в слово. Единство слова и дела, осуществляемое через музыку, А.Блок считает главным отличием первобытного взгляда на мир от современного, заговоров и заклинаний от поэзии: «Наша индивидуальная поэзия – только слово, и не спрашиваясь его советов, мы рядом, но не заодно с нею, делаем пресловутые полезные дела. Первобытная гармония согласует эти слова и дела, слова становятся действием. Сила, устрояющая их согласие, – творческая сила ритма. Она поднимает слово на хребте

музыкальной волны, и ритмическое слово заостряется, как стрела, летящая прямо в цель и певучая; стрела, опущенная в колдовское зелье, обретает магическую силу и безмерное могущество» [5, т.5, 52]. Слово, проникнутое музыкальным ритмом, становится творчеством. Обратим внимание, что словосочетания «творческая сила» и «магическая сила» А.Блок употребляет как синонимичные. Отсюда следует, что творчество и есть магия преображения, осуществляемая не только в искусстве, но и в жизненной реальности.

Ясно, что стихийность музыкального напора противостоит, препятствует сознательному выстраиванию и становлению личности в соответствии определенным моральным критериям, в частности, пути и долгу. Однако следование долгу и развертывание пути вне музыки, вне стихии есть лишь движение по поверхности жизни, не затрагивающее ее глубин и высот, не говоря уже о том, что это движение вне искусства. Кроме того, в логике А.Блока, существование вне музыки есть выпадение из сферы культуры в сферу цивилизации. Не зря в статье «Крушение гуманизма» он пишет, что искусство – «голос стихий и стихийная сила» [5, т.6, 109], и культурную жизнь XIX века рассматривает как «историю борьбы духа гуманной цивилизации с духом музыки» [5, т.6, 110] и далее пишет о том, что любое культурное движение, не проникнутое духом музыки, «перестает быть культурой и превращается в цивилизацию» [5, т.6, 111].

Поэтому для А.Блока (и также, еще более настоятельно и рационализированно, для А.Белого) возникает необходимость говорить не только о музыке, но и об ее организующем начале – ритме. И столь же необходимым оказывается проникновение музыки в ее организующей, ритмической ипостаси в такие «немузыкальные» категории, как долг и путь. Так, в статье «Душа писателя» он пишет: «Первым и главным признаком того, что данный писатель не есть величина случайная и временная, ... является чувство пути. Только наличностью пути определяется «внутренний такт» писателя, его ритм. Всего опаснее – утрата этого ритма. Неустанное напряжение внутреннего слуха, прислушивание как бы к отдаленной музыке есть неременное условие писательского бытия... Знание своего ритма – для художника самый надежный щит от всякой хулы и похвалы» [5, т.5, 370-371]. То же самое в статье «Три вопроса»: «В сознании долга, великой ответственности и связи с народом и обществом, которое произвело его, художник находит силу ритмически идти единственно необходимым путем... долг – единственное направление ритма души человеческой в наши безрадостные и трудовые дни, – и только этим различается подлинное и поддельное, вечное и не вечное, сакральное и кощунственное» [5, т.5, 238].

Характерно, что ритм у Блока признается единственным, присущим именно этому писателю. При этом столь же уникальными оказываются долг и путь именно благодаря тому, что они оказываются проникнутыми музыкальной стихией. Таким образом, глубинное единство пути, определяющего этот путь долга, а также проникающего этот путь уникального ритма является основой писательской индивидуальности. Поэтому творческая индивидуальность носителя символического слова с необходимостью определяется как воплощенный в слове путь.

Блоковская «трилогия вочеловечения» и есть воплощение творческого духа в человеческой личности, в ее пути и слове. Ощущение, что поэт – «сын гармонии», и существование в мире гармонии как в мире полностью реальном свойственно ранним блоковским стихам, о чем говорит целый ряд исследователей (Д.Е.Максимов, З.Г.Минц и др.). В этот период поэт общается не с явлениями, а с сущностями, и прозревает их эстетическую природу. Очень характерный в этом плане пример – раннее стихотворение «Сама судьба мне завещала...». Судьба поэта здесь – «Светить в преддверье Идеала / Туманным факелом своим», то есть, поэзия является путем к Идеалу и освещает его, и именно поэтому творческий процесс осуществляется лишь тогда в полной мере, когда накладывается на стремление к высшему Благу: «... до Благоты // Стремлюсь своим земным умом / И, полный страха неземного, / Горю Поэзии огнем». Обратим внимание, что Идеал, Бла-

го, Поэзия здесь оказываются равновеликими (все три слова пишутся с большой буквы). Все эти три понятия знаменуют мир сущностей, Поэзия же оказывается средоточием этого мира и проводником в этом мире для творческой личности.

Характерно, что мир гармонии – для поэта естественная среда существования (отсюда, возможно, отмечаемое многими исследователями в его ранних стихах влияние Пушкина и Жуковского), он и есть для поэта подлинная реальность – как внешняя, так и внутренняя. Именно потому мотив провидения, мотив тайного знания своего пути в этом мире оказывается неотъемлемым от поэта: «И он в сомненье и изгнанье / Остановился на пути. / Но уж в очах горят надежды, / Едва доступные уму, / Что день проснется, вскроет вежды, / И даль провидится ему», «Но к цели близится поэт, / Стремится, истиной влекомый, / И вдруг провидит новый свет / За далью, прежде незнакомой». Ведь то, что поэт видит внутри себя, соприродно тому, что существует снаружи, и потому путь его определен его же собственной внутренней интенцией в координатах мира сущностей и известна цель.

Во втором томе ситуация видоизменяется. О разнице мироощущений первого и второго тома исследователи говорили очень много, в контексте наших рассуждений будет актуально мнение З.Г.Минц о том, что «однострунность», одномирие первого тома здесь сменяется многомирием. И поэт уже оказывается распятым между этими мирами, ощущает не соответствия, а наоборот, их несоответствия, несовпадения их координат. Об этом, в частности, стихотворение «Поэт», оно потому так и названо, несмотря на то, что поэт здесь явно не главное действующее лицо. Вот что сказано в этом стихотворении о поэте: «...он вечно о чем-то плачет. / – О чем? / – О розовом капоре. / – Так у него нет мамы? / – Есть. Только ему все нипочем: / Ему хочется за море, / Где живет Прекрасная Дама». Здесь сталкиваются два мира: мир явлений, мир простой повседневной жизни и мир сущностей. И понятно, что для человека, живущего в жизненном мире, недостижимость Прекрасной Дамы, абсолюта, то, что «она не ездит на пароходе», утрата иллюзорная и, в сущности, смешная, особенно по сравнению с тем, что у девочки «нет мамы». Но точно так же понятно, что для человека, живущего в мире сущностей, все «человеческие, слишком человеческие» потери и утраты просто нечувствительны, не существуют, такому человеку действительно «все нипочем». Поэт же (не «глупый поэт», герой стихотворения, а тот, кто говорит о нем) пытается удержать единство этих миров, и в то же время чувствует нестойкость этого единства.

Потому в дальнейшем у поэта появляется как бы своя отдельная реальность – сфера слова, причем переход в эту сферу явно или неявно сопряжен с уходом поэта из жизненного мира: «Ведь я – сочинитель, / Человек, называющий все по имени, / Отнимающий аромат у живого цветка». Еще более явно данная закономерность проявляется в стихотворении «Всю жизнь ждала. Устала ждать...». Четко констатировано нахождение в сфере жизненной реальности: «Я тоже – здесь. С моей судьбой, / Над лирой гневной, как секира, / Такой приниженный и злой, / Торгуюсь на базарах мира». Трансформация «я» поэта заметна уже в приведенном четверостишии, в дальнейшем искажения нарастают: «Забавно жить! Забавно знать, / Что под луной ничто не ново! / Что мертвому дано рождать / Бушующее жизнью слово!». Вот эти сопряжения мертвенности с точки зрения жизненной реальности и рождения слова, жизни в слове здесь принципиально важны. Поэт живет в жизни, но в качестве живого мертвеца, он буквально уходит из жизни в слово, с чем, возможно, и связано появление мотива живого мертвеца именно во втором томе («Как страшно жить среди людей / И притворяться непогибшим», «Как страшно мертвецу среди людей / Живым и страстным притворяться»), а не с мертвенностью и механичностью «страшного мира», как считают исследователи.

В этой ситуации реальность слова оказывается некоей отдельной реальностью. Потому в стихотворении «Поэты» в третьем томе, поэты, хоть и находятся, несомненно, в жизненной реальности, все равно существуют в своем отдельном пространстве: «За городом вырос пустынный квартал / На почве болотной и зыбкой. / Там жили по-

эты...». Все жизненные координаты в этом пространстве отменены: «Напрасно и день светозарный вставал / Над этим печальным болотом...». Характерно, что в черновом наброске к стихотворению жизнь поэтов, во-первых, описана более развернуто, во-вторых, выглядит еще более извращенной, нечеловеческой, чем в основном тексте: «Они бы любили друг друга, да не было сердца...», «И серые маски пришлось закрывать / Небывалым и страшным обличем», «Открылись болезни, согнулись персты / И стали, как ногти, прозрачны», «И ночью мужчина к мужчине вошел, / И с женами жены смесились». Но, даже если учесть эту извращенность, все равно, каждый из миров сам по себе выглядит ущербным и недостаточным: мир повседневный без тех, кто «плачет над малым цветком, над маленькой точкой жемчужной» называется «обывательской лужей», мир поэтов сам по себе – «пустынным болотом», и по мере автономизации каждого из миров, по мере погружения в каждый из них как в отдельную реальность, высказывание от этих реальностях строится таким образом, что оба они видятся в соединении, в сопоставлении: «Ты будешь доволен собой и женой, / Своей конституцией куцей, / А вот у поэта – всемирный запой, / И мало ему конституций!».

В последнем четверостишии происходит резкий перелом: объективная, сторонняя характеристика двух миров транспонируется на «я» поэта, оно оказывается разорванным между миром жизненной реальности и миром высшим, Божественным: «Пусть я умру под забором, как пес, / Пусть жизнь меня в землю втоптала, – / Я верю: то Бог меня снегом занес, / То выюга меня целовала!». Одна и та же ситуация из этих разных миров выглядит по-разному, но возможность поэта провидеть высшую реальность относится к сфере веры («Я верю: то Бог меня снегом занес»), то есть поэт уже не «знает цель», как было в первом томе, а верит в ее существование. Собственно, верой разорванного между двумя мирами поэта и обеспечивается осмысленность самого существования этих миров.

В Прологе поэмы «Возмездие» происходит отчасти возврат к логике первого тома. С самого начала констатируется: «Жизнь – без начала и конца, / Нас всех подстерегает случай». Речь идет о хаосе жизненной реальности, о дурной бесконечности возвращений, как в стихотворении «Ночь. Улица. Фонарь. Аптека». Миссия же поэта определяется следующим образом: «Но ты, художник, твердо веруй / В начала и концы. Ты знай, / Где стерегут нас Ад и Рай. / Тебе дано бесстрастной мерой / Измерить все, что видишь ты...». В самом общем виде можно сказать, что художник преодолевает жизненный хаос, расчленяет его: «Жизнь без начала и конца» – «Но ты, художник, твердо веруй / В начала и концы». Очень симптоматично, что А.Блок говорит здесь, во-первых, о нетождественности начала и конца (это и позволяет утверждать их наличие), во-вторых, о множественности, то есть жизнь – не замкнутый круг, когда «под луной ничто не ново» и все возвращающееся одинаково, а множество неповторимых начал и концов, раздельность единого. Наличие и расчлененность начала и конца – предмет веры, убедиться в этом нельзя – между тем в следующей строчке А. Блок парадоксальным образом атрибут знания прилагает к Аду и Раю – традиционным предметам веры. То есть, взаимоотношения начал и концов еще более непознаваемы, чем взаимоотношения Ада и Рая. В этом плане жизненная и наджизненная сферы как бы меняются местами: о высшей реальности он знает, в жизненной реальности он верует. Такая подмена возможна вследствие того, что «Тебе дано бесстрастной мерой / Измерить все, что видишь ты» – то есть найти основание для объединения этих миров в единое целое без утраты их различий («Познай, где свет, – поймешь, где тьма») и, следовательно, организовать и структурировать, создать соразмерность («мера») частей целого.

Именно в результате такого видения рождается мир как целое и прозревается эстетическая природа этого целого («Сотри случайные черты – / И ты увидишь: мир прекрасен»). Но в отличие от первого тома, прекрасное – уже атрибут не высшего мира, а мира как целого, непосредственно проявлено в этом целом. Но для того, чтобы эту проявленность уловить, необходимо личностное усилие. Поэтому и в начале, и в конце поэмы, где

говорится об эстетической природе мира как целого, это утверждение неотъемлемо от субъекта: «Сотри случайные черты / – И ты увидишь: мир прекрасен» – «Ты все благословишь тогда, / Поняв, что жизнь – безмерно боле, / Чем quantum satis Бранда воли, / А мир – прекрасен, как всегда». Следовательно, мир сам по себе может быть и хаосом, и космосом, полнота и красота мира – плод особого видения, требующего усилия, соединения разноприродных реальностей. Таким образом, осмысление, познание природы сущности поэтического «я» объединено с познанием природы мира как целого.

Все изложенное выше дает возможность понять трагедийность пути поэта. Этот путь начинается в мире высшей реальности, в мире Вечной Женственности. Затем следует погружение в жизненную стихию, и с этого момента, как убедительно показывает Е.Б. Тагер, в блоковской лирике возникает мотив измены идеалам юности и категория возмездия как «внутреннего осознания человеком своей вины перед собственной совестью» [8, 87]. Но, с другой стороны, следование этим идеалам отменило бы динамику, путь, в конце концов, следуя по которому поэт, как мы видели, проясняет и собственную природу, и природу мира как целого. Но прояснение собственной природы вряд ли возможно без разрыва связей с теми началами, которые породили творческую личность. Самоопределение поэта и представляет собой трагедию разрыва связей с соловьевской Вечной Женственностью, измены тому «свету, который блеснул вначале». Но воплотить этот свет в слово, в ритм, возможно лишь только в результате пути именно определившейся, единственной личности. И, следовательно, движение по собственному пути невозможно без вины перед чем-либо, и оно, безусловно, предполагает возмездие. Путь и есть ожидание возмездия. Возмездие представляется невоплотимым пределом творчества, отчего и поэма под таким названием осталась незаконченной.

Данное исследование приводит к следующим выводам. Магическое слово тесно связано с категориями хаоса и стихии. Относя магическое слово к мифологической эпохе языка, А.Блок подчеркивает его внеиндивидуальный характер, необходимость для носителя этого слова полного выхода за пределы собственного «я» для осуществления его, слова, преобразующего действия. Именно поэтому для А. Блока оказывается необходимым для постижения специфики этого слова осуществить взаимообращенность фольклорного и современного мирозерцания, что он и сделал в статье «Поэзия заговоров и заклинаний». Символическое слово лично и раскрывается прежде всего как воплощение пути. Путь, воплощенный в слове, ведет от мира гармонии к ощущению разорванности творческой индивидуальности между жизненной и символической реальностью, напряженности их соединения и постижения их взаимной необходимости друг другу и поэту – а далее к прояснению собственной природы и природы мира как целого. Символическое слово оказывается путем самоопределения, воссозданием целостности мира, которая не отменяет раздельности составляющих этой целостности.

Перспективой дальнейших исследований в этом направлении может быть анализ связи символического слова с мифом и историей, а также проявлений действительности этого слова с теургии и мистерии.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу співвідношення магічного і символічного слова в поезії і статтях О.Блока. Робиться висновок про зв'язок символічного слова з музикою, а також індивідуальним шляхом поета.

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of the correlation of magic symbolic world in Blok's poetry. The conclusion is made about the connection of symbolic world with music and also the individual destiny of the poet.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Искржицкая И.Ю. Культурологический аспект литературы русского символизма. – М., 1997.
2. Бройтман С.Н. Из лекций по исторической поэтике: слово и образ. – Тверь, 2001.
3. Исупов К.Г. Историзм Блока и символистская мифология истории // А.Блок. Исследования и материалы. – М., 1991. – С.4-15.
4. Минц З.Г. Цикл Ал. Блока «Распутья» // Мир А.Блока. Блоковский сборник. – Тарту, 1985. – С.3-19.
5. Блок А.А. Собрание сочинений. В 8 тт. – М.-Л., 1960.
6. Иванов Вяч. Родное и вселенское. – М., 1994.
7. Кумпан К.А. Заметки об источниках «Поэзии заговоров и заклинаний» // Мир А. Блока. Блоковский сборник. – Тарту, 1985. – С.33-46.
8. Тагер Е.Б. Мотивы «возмездия» и «страшного мира» в лирике А. Блока // Александр Блок. Новые материалы и исследования. – М., 1980. – С.85-98.

Надійшла до редакції 15.10.2003 р.

УДК 82.0

ИЕНСКИЕ РОМАНТИКИ И А.А.ФЕТ (К ВОПРОСУ О ТВОРЧЕСКОЙ СУЩНОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ)

И.В.Логвинова

А.А.Фет – русский поэт-романтик. Существует много публикаций, посвященных анализу поэтики Фета (Д.Д.Благов, Б.Я.Бухштаб, Г.Б.Курляндская, Р.С.Спивак, А.И.Лагунов и мн. др.), но его эстетические взгляды исследованы недостаточно. Б.Я.Бухштаб анализирует в одной из глав своей книги высказывания поэта о красоте в статье о Тютчеве, указывая на то, что Фет защищал права искусства на «творческое преобразование действительности» [1, с.60].

Анализируя эстетические взгляды А. Фета, мы связываем их с эстетикой иенских романтиков, к которым поэт по своим воззрениям очень близок и как бы осмысливает и продолжает их, соединяя романтизм и символизм*. Вместе с тем, надо сказать, что Фет близок и к сторонникам «чистого искусства», в эстетике которых есть намеки на романтизм (в частности, романтическое разделение мира на мир обывателей и мир искусства)** . Д.Д.Благов, говоря о резком различии жизни Фета и его стихотворений, также касается понятия красоты в статье Фета о Тютчеве [2]. О творческой сущности искусства в эстетическом наследии Фета (его статьях, письмах) никто до сих пор не говорил.

Наша задача – рассмотреть эстетические взгляды А.А.Фета и их связь с теоретическими положениями иенских романтиков о творческой сущности поэзии на материале писем и статей Фета.

* Ф.П.Федоров отмечает, что Фет – «поэт, ушедший из романтизма, но говорящий на романтическом языке» [3, с.28]. Б.Я.Бухштаб связывает Фета с символистами: «Ассоциативная семантика Фета открыла путь к символам Блока и многое определила в дальнейшем развитии русской поэзии» [1, с. 131]. Лагунов А.И. в этой связи отмечает, что лирика Фета повлияла на формирование мифопоэтического начала у раннего Блока: «Как и принцип метаморфоз, мифопоэтическое мышление является органичным элементом поэтического мира Фета, и к этой стороне его поэтического творчества Блок оказался также необыкновенно чуток...» [4, с. 50].

** См. подробнее: Розенблюм Л.А. Фет и эстетика «чистого искусства» // Вопросы литературы. – М., 2003. – март-апрель. – С. 105-162.

Я.Г.Сафиуллин отмечает, что «немецкий романтизм каждый раз оказывался в центре активного внимания русской культуры в переходные для последней этапы развития, когда в ней рождались новые формы творчества, возникала потребность нестандартного осмысления истории искусства, а также образного и понятийного определения своей национальной специфики» [5, с.156]. В такой переходный (к символизму) период Фет и обратился к осмыслению проблем искусства, которые поднимают иенские романтики: творческая природа искусства (*что и как* оно творит?) и связанная с нею проблема воздействия творчества на мир и человека, проблема поэта-творца.

А.А.Кораблев отмечает: «Поэзия – это словесное обнаружение сущности бытия, творческое продолжение бытия в слове, «язык» бытия» [6, с.41]. Поэзия познает глубинные сферы бытия. Эта мысль характерна и для романтиков, и для Фета.

Величайшим из искусств немецкие романтики считали музыку*, а поэзии отводили особое место как синтезирующей в слове и музыку, и живопись, и архитектуру. А.Тархов называл А.А.Фета поэтом-музыкантом, отмечая музыкальность как особенность его лирики, тесно связывающую поэта с немецким романтизмом. «Все слова человеческой речи, – говорит исследователь, – это океан звуков, это великая и таинственная стихия «музыки речи», над которой властен только лирический поэт: чем глубже изведан он тайны этой музыки, тем больше мощь, тем неотразимее магия сотканного им нового «смыслового созвучия», каким является лирическое стихотворение. Порой такое стихотворение заключено всего в нескольких строках, но по властной силе его воздействия на нашу душу можно догадаться о громадной духовной энергии, затраченной на него поэтом...» [7, с.11]. Но нас прежде всего интересуют теоретические высказывания Фета. Сам поэт в статье «Два письма о значении древних языков в нашем воспитании» пишет: «Поэзия и музыка не только родственны, но нераздельны... Ища воссоздать гармоническую правду, душа художника сама приходит в соответственный музыкальный строй... Нет музыкального настроения – нет художественного произведения... Когда возбужденная, переполненная глубокими впечатлениями душа ищет высказаться, и обычное человеческое слово коснеет, она невольно прибегает к языку богов и поёт...» [8, с.168]. В письме к А.А.Григорьеву он замечает, что музыка – это единственное искусство, которое «имеет возможность передавать и мысли и чувства нераздельно, не последовательно, а разом, так сказать – каскадом...» [8, с.188]. Для него это было важно постольку, поскольку чувства переполняли его душу – «О, если б без слова высказаться душой было можно!...» Музыка была, по мысли Фета, именно такой возможностью. Такое понимание связи музыки и поэзии характерно для романтиков.

Музыка начинается там, где кончается слово. По словам Н.Я.Берковского, она «выражает бытие самого бытия, жизнь самой жизни, чуть ли не совпадает с ними» [9, с. 32]. Музыка имеет общечеловеческий и даже вселенский характер, что соотносится с идеей универсализма, она обобщает всю человеческую жизнь, взятую целиком, и весь универсум. «В зеркале звуков, – говорит В.Г.Вакенродер, – человеческое сердце познает себя; именно благодаря им мы научаемся *чувствовать чувства*; они пробуждают духов, дремлющих в потаенных уголках нашей души, и обогащают наш внутренний мир совершенно новыми чудесными чувствами...» [10, с.86].

Мир для романтика – своего рода музыкальный инструмент. К тому же живая природа всегда – звучащая. Мир звучит (гармония сфер Пифагора). Все, что движется, звучит. Об этом говорил Гельдерлин: «Собственно, мы, звери, растения, все живое можем существовать (проявлять свое бытие) в этих звуках» [11, с.350]**. На этом настаивал Й.Геррес: «Лишь звучащая природа жива для нашей души, природа молчащая – лишь мертвое, лишенное воли вещество» [12, с.85].

* Особенно ярко это проявилось в творчестве поздних романтиков (Э.Т.А.Гофман, Й.Геррес).

** Здесь и далее немецкоязычные тексты в подстрочном переводе автора. – И.Л.

Многие поэты (как, например, А.Фет) доходили до той черты, где слово переходит в музыку. Музыка – область наибольшей свободы. Поэтому лучшая поэзия, с точки зрения романтизма, та, которая значительно продвинута в сторону музыки. С этим непосредственно связана и сила воздействия поэтического произведения.

Романтики подчеркивали действенность искусства как энергии, духовной силы, способность искусства искоренять пороки общества и воспитывать человека гуманного в соответствии с романтическим идеалом всесторонне развитой личности (поэта, художника) [13]. И для Фета сила песенного слова была основной в его поэтике.

У Гельдерлина есть такая мысль: «Слово – не только звук, тон, дыхание, это сила; та сила, которая как молния сверху приходит и настигает; та сила вообще, с которой употребление становится должным вовсе не неожиданно или нагло» [11, с.367]. По Новалису, «всякое слово есть слово заклания. Какой дух зовет – такой и является» [13, с.145]. Растворяя «чуждое бытие в своем» [14, с.146], поэзия способна выполнять воспитательную функцию, потому что поэт может направлять воздействие в нужное ему русло, но только результат этого воздействия предугадать никто и никогда не сможет. «Художник вкладывает в свое произведение, помимо того, что явно входило в его замысел, словно повинувшись инстинкту, некую бесконечность, в полноте своего раскрытия недоступную ни для какого конечного рассудка» [10, с.136]. Однако, по словам Ф.Шлегеля, именно художники объединяют человечество в «цельную индивидуальность», они «являются высочайшим духовным органом, в котором встречаются друг с другом жизненные силы всего внешнего человечества и где внутреннее человечество проявляется прежде всего» [10, с.20]. А.С.Дмитриев говорит о том, что принципиальное новаторство романтиков в том, что они «выдвинули важнейшее положение о преобразующей роли искусства» [10, с.16].

Шеллинг считает искусство слова искусством идеального, высшего ряда, а поэзию – выразительницей сущности искусства вообще, а Фр.Шлегель называет поэзию «республиканской речью», которая является «собственным законом и собственной целью, где все части – свободные граждане и могут подать свой голос» [15, с.284]. Являясь собственным законом и целью, поэзия выступает как прогрессивная универсальная поэзия (Progressive Universalpoesie), предназначение которой «не только вновь объединить все обособленные роды поэзии и привести поэзию в соприкосновение с философией и риторикой. Она стремится и должна то смешивать, то сливать воедино поэзию и прозу, гениальность и критику, художественную и естественную поэзию, делать поэзию жизненной и общественной, а жизнь и общество – поэтическими, поэтизировать остроумие, а формы искусства насыщать основательным образовательным материалом и одушевлять их юмором. Она охватывает все, что есть поэтического, начиная с обширной системы искусства, содержащей в себе в свою очередь множество систем, и кончая вздохом, поцелуем, исходящим из безыскусной песни ребенка. <...> Только она, подобно эпосу, может стать зеркалом всего окружающего мира, образом эпохи...» [15, с.294].

Романтики определяли поэтическое произведение очень широко. «Вся земля в представлении романтиков – это поэма, частями и цветом которой являемся и мы» [16, с.31], это «бессознательная поэзия, которая, как пишет Новалис, дрожит в растении, излучается в свете, смеется в ребенке, мелькает в расцвете юношества, пылает в груди любимой женщины, является скрытой творческой силой природы» [16, с.31].

Возникая из вселенского хаоса, поэзия наследует его творческую сущность, универсальность и принципиальную незавершенность (способность к развитию, к бесконечным перевоплощениям). Универсальность, по Ф.Шлегелю, – это «взаимное насыщение всех форм и всех материалов», которое достигает гармонии благодаря соединению поэзии и философии. Сущность поэзии, таким образом, в том, что она вечно становится и не может быть никогда завершена. «Она не может быть исчерпана никакой теорией, и только пророческая критика могла бы отважиться охарактеризовать ее иде-

ал. Единственно она бесконечна и свободна и признает своим первым законом, что воля поэта не терпит над собой никакого закона» [15, с.295]. Поэзия есть все, и все есть поэзия. Это творческая потенция Универсума, вид творческой энергии Космоса. По Ф.Шлегелю, не станут произведениями искусства те произведения, «идеал которых не имеет для художника такой же жизненной реальности и как бы личности, как возлюбленная или друг» [15, с.295]. Поэт должен вчувствоваться, пережить свое произведение, пропустить его сквозь себя, жить в нем. Это творимая реальность, это его мир. Такой мир будет жить в душах и сознании людей и мира, будет воздействовать сильнее. Если же произведение пишется с холодным сердцем, оно «не приживется», не достигнет своей цели – воздействия на мир и человека, которая есть цель всякого истинного произведения искусства. Об этом размышлял и А.Фет.

У Фета поэзия так же разлита в Мироздании. Это универсальная поэзия иенских романтиков. Она творит в нас и в мире посредством слова, подобно тому, как Новалис говорит о поэте, что он «пользуется вещами и словами как клавишами, и вся поэзия покоится на действительной сопряженности идей, на самодейственном, умышленном, идеальном созидании случая» [16, с.155]. Правда, Новалис идет еще дальше в своих рассуждениях, абсолютизируя воздействующее слово: «Как одеяния святых хранят еще чудесную силу, так иное слово, освященное каким-нибудь великолепным воспоминанием, уже стало почти стихотворением...» [16, с.159]. У Фета такой абсолютизации не наблюдается. У него есть именно попытка запечатлеть в слове сам момент не просто воздействия, но творческого преобразования мира и человека искусством.

Г.И.Панкевич отмечает, что в наше время «научному анализу подвергнуты почти все основные звенья процесса: творчество художника, произведение искусства, восприятие искусства...» [17, с.125], выделяет еще художественное воздействие – «направленность произведения к адресату.» [17, с.125]. Когда при этом мы употребляем понятие «творческое бытие произведения», то имеем в виду именно такое переживание-переплавление человеком творения в процессе воздействия, восприятия и преобразования мира, вселенскую модель непрекращающегося творчества (как это понимали иенские романтики).

Воздействие поэзии не бывает однозначным уже в силу того, что, взаимодействуя, воспринимающее сознание и стихотворение творят новые миры. Здесь уместно говорить о «театре сознания», когда жизнь сознания и живущее здесь и сейчас в исполнении (прочтении) произведение (стихотворение) соприкасаются и на стыке ассоциаций рождается образ этого стихотворения в воспринимающем сознании (новый мир, новый смысл). Об этом А.Фет говорит в своих письмах и статьях.

«Поэзия...», – пишет Фет в статье «О стихотворениях Ф.Тютчева», – есть чистое восприятие не предмета, а только одностороннего его идеала» [8, с. 146]. Он отождествляет поэзию с красотой, которую художник прозревает в предметах, и которая «разлита по всему мирозданию и, как все дары природы, влияет даже на тех, которые ее не сознают, как воздух питает и того, кто, быть может, и не подозревает его существования» [8, с.146].

Развивая мысль Ф. Шлегеля о том, что «философия поэзии вообще начинается с мощности прекрасного, с того, что оно отделено и должно быть отделено от истины и нравственности» [10, с.58], Фет считает, что чем сильнее «зоркость» поэта, тем сильнее поэт и тем вековечнее его создания. Пусть предметом песни будут личные впечатления: ненависть, грусть, любовь и пр., но чем дальше поэт отодвинет их от себя как объект, чем с большей зоркостью провидит он оттенки собственного чувства, тем чище выступит его идеал...» [8, с.148].

Здесь Фет конкретизирует понятие красоты и необходимые условия усиления воздействия поэтического произведения на мир и человека. Красота определяется силой воздействия стихотворения на человека. Это страшная сила, способная полностью изменить мир и человека, преобразившись в идеал в сознании поэта. «Нет в мире предмета без соответственной ему идеи в душе человека, – заявляет Фет, – нет перспективы

без озаряющего ее света, нет поэтического созерцания без поэтической мысли...» [8, с.150]. Идея о поэтической мысли как необходимом элементе поэзии («...содержание, хотя и включает понятие о мысли, но относится к ней как весь человек к душе...» [8, с.149]) обосновывает действенность поэтического произведения. Причем, мысль эта присутствует в сознании поэта: «Нельзя, не имея пред глазами самого произведения, определить, где именно надо ее искать» [8, с.150].

Таким образом, по Фету, важность поэтической мысли в том, что без нее всякое чувство останется только чувством, не пережитым, а значит и бездейственным, неживым, искусственным. Также и красота без поэтической мысли опасна, ибо безответственна (не связана с этикой). Необходимо, чтобы содержание стихотворения (красота) было пережито, осмыслено поэтом, тогда оно станет поэтическим (творческим) содержанием, которое передается душе читателя. В статье «По поводу статуи г. Иванова на выставке общества любителей художеств» Фет говорит: «Для того, чтобы создать именно художественное произведение, необходимо уверовать в него, видеть в нем главный импульс жизни, отдать ему все помыслы, всю душу. <...> Всецельная любовь художника к произведению – источник того чуда, которое мы называем творчеством и посредством которого человек передает другому гармоническое настроение души своей» [8, с. 165].

В другой статье он подчеркивает: «Дело поэта найти тот звук, которым он хочет затронуть известную струну нашей души, если он его сыскал, наша душа запоем ему в ответ» [8, с. 177]. Фет, будучи не теоретиком, а практиком, считал, что вся сила стихотворения «должна сосредоточиваться в последнем куплете, чтобы чувствовалось, что далее нельзя присовокупить ни звука» [8, с.178]. Он замечает, что «нежное участие, которое мгновенно роднит душу слушателя с душой певца» [8, с.178], ему случалось видеть очень редко.

В статье «Ответ «Новому времени»» он справедливо замечает, что «реальность песни заключается не в истине высказанных мыслей, а в истине выраженного чувства. Если песня бьет по сердечной струне слушателя, то она истинна и права. В противном случае она ненужная парадная форма будничной мысли» [8, с.176]. В этих словах Фета – квинтэссенция его воззрений на творческую сущность искусства. Только истинное произведение искусства, в котором запечатлены истинные чувства и переживания поэта, может заставить человека переживать то же, что пережил и воплотил в нем автор. В этом сходятся и иенские романтики, и Фет. Сознание читателя мгновенно уловит фальшь даже в самой правдивой, но не пропущенной поэтом сквозь себя, песне. Реальность песни, таким образом, в ее актуальном воздействии здесь и сейчас на воспринимающее сознание. Тогда неистинная песня будет восприниматься как несуществующая. Фет идет в своих размышлениях еще дальше. В письме Л.Н.Толстому он пишет: «Но как бы гениально ни было уяснение смысла известной книги, книга остается книгой, а жизнь с миллионами своих неизбежных требований остается жизнью...» [8, с.278]. Написав эти слова, Фет признает, что искусство не может заменить жизни, какова бы эта жизнь ни была – плоха или хороша. Поэт воздействует на нее своим творчеством, привнося в нее красоту (идея о красоте, которая спасет мир). Идеал и действительность в его жизни резко противопоставлены друг другу, и это как раз и есть та сила, которая побуждает его к творчеству, к приумножению красоты в мире.

Таким образом, Фет, как отмечают исследователи, связует собой романтизм и символизм, благодаря своей чуткости «именно к тем структурам, которые в романтизме факультативны, но таят в себе большие возможности» [3, с.7]. Фет эти возможности видит и использует, продолжая размышления над теми проблемами, которые ставил перед собой романтизм, но уже на новом этапе и по-новому.

Влияние иенского романтизма на Фета и на русскую литературу 19-20 вв. проявилось в разработке актуальных философских и эстетических проблем, затронутых романтиками фрагментарно, в частности, проблемы творческой сущности поэтического произведения. Дальнейшее исследование этого влияния позволит глубже понять связи

русского и немецкого романтизма, углубиться в вопрос о преемственности романтизма и символизма.

Над проблемой творческой сущности поэзии Фет размышлял в течение всей своей жизни. Мы видим его обращение к этой теме не только в статьях и письмах, но и в лирике, которая была как бы продолжением и результатом творческих поисков поэта.

РЕЗЮМЕ

У статті автор розглядає питання про погляди О.О.Фета на творчу природу поетичного твору, викладені у його статтях та листах. Приводом для написання статті стала спільність поглядів О.О.Фета та йєнських романтиків на мистецтво та його вплив на світ та людину. З цієї точки зору естетичну спадщину Фета ще не було досліджено.

SUMMARY

In the article author examines sights A.Foeth's on the creative nature of poetical product stated in his clauses and letters. As an occasion to a spelling of clause the generality of sights And has served. A.Foeth and Jenaer romantic on art and its influence on the world and man. From this point of view an aesthetic heritage Foeth as early as one nobody examined.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бухштаб Б. Я. А. А. Фет. Очерк жизни и творчества. – Л., 1974.
2. Благый Д. Афанасий Фет – поэт и человек // Фет А.А. Воспоминания. – М., 1983. – С.3-26.
3. Федоров Ф.П. Из наблюдений над топосами Фета. – Даугавпилс, 1995.
4. Лагунов А. И.А.Фет, Вл. Соловьев, А.Блок (Об истоках мифопоэтического в «Стиха о Прекрасной Даме») // Филологические исследования: Вып. 2. – Донецк, 2000. – С.46-61.
5. Сафиуллин Я.Г. Ранний немецкий романтизм в русском восприятии (10-е годы XX в.) // Грани сотрудничества: К 10-летию Соглашения о сотрудничестве между Казанским и Гиссенским университетами. – Казань, 1999. – С.156-165.
6. Кораблев А.А. Поэзия и поэтика // Филологические исследования: Вып. 2. Донецк, 2000. С. 37-45.
7. Фет А.А. Стихотворения. Поэмы. Переводы / Сост., вступительная статья и комментарии А.Тархова. – М., 1985.
8. Фет А.А. Сочинения в 2 т. Т. 2. Рассказы. О поэзии и искусстве. Письма. – М., 1982.
9. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии. – Л., 1973.
10. Литературные манифесты западноевропейских романтиков / Под ред. А.С.Дмитриева. – М., 1980.
11. Bertaux P. Friedrich Hölderlin. Eine Biographie insel taschenbuch. Frankfurt am Main; Leipzig, 2000.
12. Эстетика немецких романтиков / Сост. А.В.Михайлов. – М., 1987.
13. Борисенко В.И., Логвинова И.В. Педагогика искусством: проблема творческой гуманизации бытия // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – №1. – 2003. – С.224-231.
14. Новалис. Генрих фон Офтердинген. Фрагменты. Ученики в Саисе / Пер. с нем. Г. Петникова. – СПб., 1995.
15. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: В 2-х томах. Т.1. – М., 1983.
16. Хрулев В.И. Романтизм как тип художественного мышления. – Уфа, 1985.
17. Панкевич Г.И. Художественный процесс и методология его исследования // Вопросы философии, 1980, №6.

Надійшла до редакції 16.02.2004 р.

УДК 82.09.161.1

КНИГА И ЖИЗНЬ В ТВОРЧЕСКОМ СОЗНАНИИ Л.Н.ТОЛСТОГО*А.А.Кораблев*

Несмотря на достаточно основательную изученность особенностей реализма Л.Н.Толстого, представляется нелишним рассмотреть проблему соотношения «книжной» и «жизненной» реальностей в логике авторского художественного сознания.

Главные герои главных романов Льва Толстого успевают за время своей романной жизни понять что-то исключительно важное – приблизиться к какой-то тайне бытия. Возможно – к одной и той же тайне, если представлять путь познания как достижение некоторой высоты, на которой исчезают расстояния и разногласия между познающими. В романе, населенном множеством враждующих между собой людей, – это небо, как бы специально созданное для того, чтобы открывать человеку бесконечность и становиться в такие моменты точкой зрения на земную жизнь. Пережитые Андреем Болконским и Пьером Безуховым моменты откровения фиксируют некую высшую точку, позволяющую вычертить векторы их путей – от «войны» к «миру»: от разлада в себе и с окружающими – к ладу, к пониманию мироустройства как всемирной и вселенской гармонии.

В другом романе, где в центре внимания не вражда, а любовь, сверхчеловеческая точка зрения установлена изначально, эпиграфом: «Мне отмщение, и Аз воздам», и сразу же ступенчато следует ее снижение: обобщающая фраза о счастливых и несчастливых семьях, затем конкретная, но типичная ситуация в семье Облонских, и только после этого начинается история, которая описывается тоже как последовательное погружение, причем не только читатель, но и героиня чувствует, что движется вниз, в «пропасть», в «бездну».

Можно было бы предположить, что путь вниз, как и путь вверх, тоже объединяет тех, кто оказывается настойчив в своей последовательности, что нисхождение – это такое же сужающее движение, как и восхождение. Как у Данте: восхождение на гору Чистилища аналогично нисхождению в воронку Ада. Или как у Достоевского, чье самопогружение, видимо, было понятно Толстому: «Чем глубже зачерпнуть, тем общее всем, знакомее и роднее» (в письме Н.Н.Страхову, 3.IX.1892). В романе Толстого первая же фраза указывает эту духовно-нравственную закономерность: «Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему» (1, I). Счастье, иначе говоря, это некий объединяющий центр, тогда как несчастья – разнообразные отступления от этого центра. А если реальное единение человека с человеком, именуемое семьей, возможно лишь на высотах духа, поскольку истинные браки совершаются «на небесах», то, стало быть, этим же должно быть обусловлено и реальное объединение всего человечества.

Между тем, какое бы направление не избрал идущий, пусть даже ложное (и тем ошутимее, болезненнее, если ложное), оно не может оказаться для него бесполезным, ненужным жизненным опытом, оно все равно чему-то учит, и того, кто на этот опыт обречен, и тех, кому довелось о нем узнать. И Безухов, и Болконский, и Каренина оказываются перед различными, взаимно конфликтными, но равно опасными для души возможностями, потому что таковы уж условия существования человека на земле – «война». Рождаясь «для счастья», человек вынуждается «воевать» за него, но, как показывает Толстой, подлинное счастье обретается лишь тогда, когда человек поднимается к иным формам существования.

Андрей и Пьер, как ни различны их взгляды, доходящие до спора, схожи в глубинном своем духовно-нравственном продвижении от иллюзорных, «книжных» представлений (о войне, о мире, о Наполеоне и т.д.) к испытаниям, изменяющим эти представления, обращающим их, условно говоря, от «книжки» к «жизни». Таков же путь, в сущности, и Анны Карениной – его «женская версия».

Толстовский символизм местами кажется чрезмерным, слишком уж явно обнажающим объяснительные конструкции его произведения (или самой жизни?). С первых страниц читатель попадает в сложную систему знаменательных совпадений, соотношений, сближений, сцеплений, явственно указывающих на существование в этом сложном механизме определенной и разумной цели, притом цели не пустой, не ложной, потому что этот механизм – работает.

«Все смешалось в доме Облонских» (1, I). Вскоре все смешается и в доме Карениных, но именно Каренина приезжает восстановить мир, хоть и непрочный, в доме брата. И с такой же скрытой закономерностью эта поездка станет началом ее гибели, словно от брата Анна «заразилась» каким-то гибельным чувством или, может, жила с этим чувством с рождения, но почему-то только сейчас оно в ней проснулось.

Возвращаясь из Москвы, где она встретила Вронского, в Петербург, где ее ждет муж, в поезде, возможно, в том самом, который ее скоро раздавит, Анна читает книгу, но в ее сознание вторгается жизнь. По-видимому, для автора это очень важное противопоставление, потому что он описывает его подробно и многозначительно: «Анна Аркадьевна читала и понимала, но ей неприятно было читать, то есть следить за отражением жизни других людей. Ей слишком самой хотелось жить. Читала ли она, как героиня романа ухаживала за больным, ей хотелось ходить неслышными шагами по комнате больного; читала ли она о том, как член парламента говорил речь, ей хотелось говорить эту речь; читала ли она о том, как леди Мери ехала верхом за стаей и дразнила невестку и удивляла всех своею смелостью, ей хотелось это делать самой. Но делать нечего было, и она, перебирая своими маленькими руками гладкий ножичек, усиливалась читать» (1, XXIX). Чувство стыда, чутко отозвавшееся на недолжное, хотя, как ей казалось, стыдиться было нечего, стало первым сигналом о происходящем в ее душе – подобно тому, как повышение температуры указывает на болезнь тела. И чем глубже проникает авторское описание в таинство зарождающейся страсти, тем явственней видится то, к чему она приведет: «...что-то страшно закрипело и застучало, как будто раздирали кого-то; потом красный огонь ослепил глаза, и потом все закрылось стеной» (1, XXIX). Но в тот момент, когда это только начиналось, Анна чувствовала, что это «не страшно, а весело» (1, XXIX). А сам поезд, в который впоследствии материализуются эти предвидения, станет лишь продолжением и частью этого описания, подтверждающего неизъяснимую связанность всего, что составляет человеческую жизнь.

Книги в романе читают и Каренин, и Вронский, и Левин, и другие герои. И почти всякий раз, когда в чьих-то руках оказывается книга, ей противопоставляется жизнь, которая пытается отнять эту книгу у героя и занять его внимание собою:

«Вернувшись домой, Алексей Александрович прошел к себе в кабинет, как он это делал обыкновенно, и сел в кресло, развернув на заложенном разрезным ножом месте книгу о папизме, и читал до часу, как обыкновенно делал; только изредка он потирал себе высокий лоб и встряхивал голову, как бы отгоняя что-то. В обычный час он встал и сделал свой ночной туалет. Анны Аркадьевны еще не было. С книгой под мышкой он пришел наверх; но в нынешний вечер, вместо обычных мыслей и соображений о служебных делах, мысли его были наполнены женою и чем-то неприятным, случившимся с нею» (2, VIII);

«Он [Вронский – А.К.] сидел в расстегнутом над белым жилетом сюртуке, облокотившись обеими руками на стол, и, ожидая заказанного бифстека, смотрел в книгу французского романа, лежавшую на тарелке. Он смотрел в книгу только затем, чтобы не разговаривать с входившими и выходившими офицерами, и думал» (2, XIX);

«Он [Левин – А.К.] читал книгу, думал о том, что читал, останавливаясь, чтобы слушать Агафью Михайловну, которая без устали болтала; и вместе с тем разные картины хозяйства и будущей семейной жизни без связи представлялись его воображению. <...> Он слушал разговор Агафьи Михайловны о том, как Прохор бога забыл и на те деньги, что ему подарил Левин, чтобы лошадь купить, пьет без просыпу и жену избил до смерти; он слушал и читал книгу и вспоминал весь ход своих мыслей, возбужденных чтением. Это была книга Тиндала о теплоте. Он вспоминал свои осуждения Тиндалю за его самодовольство в ловкости производства опытов и за то, что ему недостает философского взгляда. И вдруг всплывала радостная мысль: “Через два года будут у меня в стаде две голландки, сама Пава еще может быть жива, двенадцать молодых Беркутовых дочерей, да подсыпать к ним на казовый конец этих трех — чудо!” Он опять взялся за книгу» (1, XXVII) и т.п.

Книги в романе не только читаются, но и пишутся. Рассказывается, например, о том, как была воспринята публикой книга Кознышева «Опыт обзора основ и форм государственности в Европе и в России», притом в таком месте, где менее всего можно ожидать – после описания смерти Анны. Но если следовать принятой автором системе противопоставлений, то выходит вполне логично: именно в этом месте особенно ощутима дистанция между «книгой» и «жизнью», от которой книга Кознышева, по видимому, далека.

Книгу пишет и сама Каренина, и, по отзывам, отнюдь не дурно. Эта подробность кажется, на первый взгляд, излишней, никак не связанной с основной интригой и мало что прибавляющей к пониманию характера героини, о которой мы и без того знаем, что она умна и незаурядна. Но если взглянуть на эту подробность более отстраненно, как на элемент общей смысловой конструкции, тогда писательство Анны становится важным и даже необходимым обертоном генеральной авторской мысли. Отринув «книгу» и отдавшись «жизни», Анна обретает подлинно «жизненный» – не «книжный» – опыт, который дает ей право написать свою книгу, в которой, о чем бы она ни была, будет ее жизнь. Подлинность жизненных переживаний, разумеется, не гарантирует подлинности книги, но существенно способствует этому, даже если это всего лишь детская книга, какую пишет Анна. Для Толстого вовсе не парадокс то, что детская книжка Карениной оказывается нужнее ученой и, наверное, умной книги Сергея Ивановича Кознышева.

Но книга самого Толстого чем-то явно превосходит сочинения и Кознышева, и Карениной. У нее такой успех, о каком Кознышев не мог и мечтать, и у нее такая жизненность, что в сравнении с ней писания Карениной, хоть мы и не читали их, представляются изящной, пусть даже душеполезной, но все-таки только словесностью и не более того. Чтобы писать такие книги, как «Анна Каренина», требуется – помимо гениальности – существенно иное понимание и жизни, и литературы, и их соотношений. Впрочем, именно гениальность и предрасполагает к такому пониманию. (Хотя некоторые мыслители – В.В.Розанов, Д.С.Мережковский – не признавали в Толстом это свойство. А другие, наоборот, прочитывают в финале «Анны Карениной» «ключ к пониманию новой литературы, запретившей себе прямолинейное назидательное высказывание, и прежде всего – ключ к пониманию психологической лирики XX столетия» [1, с.5]).

Казалось бы, зачем это понимать светской красавице, влюбленной женщине, любящей матери?.. Но она обретает это понимание – за мгновение перед смертью. Автор приоткрывает героине тайну ее бытия – за мгновение до ее небытия. Анне открывается, что «книга» и «жизнь» – это одно, что ее жизнь – это книга, которую она читала в своем сердце:

«Она хотела подняться, откинуться; но что-то огромное, неумолимое толкнуло ее в голову и потащило за спину. “Господи, прости мне все!” — проговорила она, чувствуя невозможность борьбы. Мужичок, приговаривая что-то, работал над железом. И свеча, при которой она читала исполненную тревог, обманов, горя и зла книгу, вспых-

нула более ярким, чем когда-нибудь, светом, осветила ей все то, что прежде было во мраке, затрещала, стала меркнуть и навсегда потухла» (7, XXXI).

Как это часто бывает, смысл произведения становится яснее, если какой-то другой автор сознательно или неосознанно движется в том же творческом направлении.

Михаил Булгаков сознательно хотел написать произведение, подобное «Войне и миру». В письме Правительству, объясняя смысл и замысел «Белой гвардии», он указывал, что писал ее «в традициях «Войны и мира» [2, с.447]. А вот как он анонсирует свой еще не дописанный роман: «Когда небесный гром (ведь и небесному терпению есть предел) убьет всех до единого современных писателей и явится лет через 50 новый настоящий Лев Толстой, будет создана изумительная книга о великих боях в Киеве. Наживутся тогда книгоиздатели на грандиозном памятнике 1917 – 1920 годам» («Киев-город»); «...а роман я допишу, и, смею уверить, это будет такой роман, что от него небу станет жарко («Самогонное озеро»)). Естественно, иной исторический материал, иные личные впечатления предопределили собственную, оригинальную форму, но первоначальный толстовский импульс, толстовское понимание назначения искусства, по-видимому, сохранили в романе Булгакова определяющее значение – выразившись, например, в эпиграфе: «И судимы были мертвые...» Толстовское (и пушкинское) представление о «книге жизни», совпадающее с апокалиптическим предсказанием о суде «по написанному в книгах», обращает, опять же, к толстовскому и евангельскому; «Мне отмщение, и Аз воздам». Толстой-автор освобождает своих читателей от роли присяжных заседателей, но сам не может сложить с себя обязанность судьи – поскольку является богом-творцом в сотворенном им мире.

В «Мастере и Маргарите» реминисценции толстовского романа можно усмотреть даже в образе Аннушки, разлившей подсолнечное масло. Правда, у Булгакова погибает не Анна и под колесами трамвая, а не поезда, но тема неизбежности и предсказуемости случившегося – вполне толстовская.

Итак, представленные наблюдения позволяют высказать предположение, что последовательное противопоставление в романах Л.Н.Толстого «книги» и «жизни» является, с одной стороны, взаимным испытанием для этих понятий, а с другой, побуждает читателя выходить на такую точку зрения, с которой «книжная» и «жизненная» реальности воспринимались бы как взаимовосполняющие.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається співвідношення понять-символів «книга» і «життя» у романах Л.Н.Толстого. Робиться висновок про взаємну кореляцію цих категорій у художній свідомості.

SUMMARY

In the article is considered the correlation of the notions-symbols “book” and “life” in the novels by L.N.Tolstoy. The conclusion is maid about the correlation of these categories in the artistic consciousness.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пурин А. Воспоминания об Евтерпе // Urbi. – Вып.9. - СПб: Журнал «Звезда», 1996.
2. Булгаков М.А. Собр. соч.: В 5 т. – М.: Художественная литература, 1992. – Т.5.

Надійшла до редакції 16.02.2004 р.

УДК 82-6 =161.2 «19»

СМИСЛОВІ ДОМІНАНТИ ЕПІСТОЛЯРІЮ Б.АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

О.А.Хамедова

Б.Антоненко-Давидович, видатний письменник, публіцист, критик, залишив по собі багату епістолярну спадщину, яка налічує близько 500 листів. Більша частина епістолярію видана в останні десятиріччя. Першими упорядниками і дослідниками листів Б.Антоненка-Давидовича стали Д.Нитченко, Л.Бойко, М.Коцюбинська, Б.Тищенко, В.Кузьменко, які наголошували на літературно-мистецькій довершеності його епістолярію.

Письменницький епістолярій, як відзначають літературознавці, – це не тільки людські документи, з яких можна дізнатися про перипетії особистого життя митця, це «повновартісне мистецьке явище в письменстві» [1, 60], що відтворює «панораму доби» [2, 73] з усією складністю взаємин між літературними, громадськими діями. За часів тоталітарної доби листи, як і деякі інші твори мемуарного жанру, ставали чи не єдиною можливістю митця висловитися про політичні і літературно-мистецькі події в Україні.

Вивчення епістолярію Б.Антоненка-Давидовича, репресованого і переслідуваного у радянські часи, допоможе розкрити психологію його творчості, поглибити знання про особистість автора, його ідейні і мистецькі переконання, історичну добу, в якій жив і творив письменник. Дослідження всієї багатогранної спадщини Б.Антоненка-Давидовича, і, зокрема, епістолярію, необхідне для належного поцінування внеску автора у скарбницю української літератури, і тому є надзвичайно актуальним. Метою цієї статті є визначити смислові домінанти епістолярію Б.Антоненка-Давидовича, поглибити знання про його життя і творчість, простежити рецепцію ним мистецьких і суспільних подій ХХ століття.

Життя письменника було трагічно поділено сталінськими таборами на два періоди, тому епістолярій письменника можна поділити на дві частини: до арешту 1935 року і після повернення з концтаборів (1954).

Більша частина листів письменника, яка дійшла до нас, написана в 1960-і – на початку 80-х років, тобто після повернення з таборів. З епістолярію 20-30-х років, написаного до арешту Б.Антоненка-Давидовича, збереглася невелика кількість листів, з яких високим мистецьким рівнем, за свідченням Л.Бойка, відзначаються листи до близького друга Ю.Самброса.

М.Коцюбинська досліджувала листи українських митців ХХ століття крізь призму їхньої автентичності, як достовірний автопортрет. В.Кузьменко стверджував, що «листування письменників – надзвичайно цінне автентичне першоджерело для осмислення творчої індивідуальності автора з усім спектром понять означеної структури: особистість, світогляд, індивідуальний стиль тощо» [1, 57].

Адресатами Б.Антоненка-Давидовича були представники української інтелігенції, як вітчизняної, так і еміграційної. У листах зі своїми співбесідниками письменник акцентує увагу насамперед на подіях літературно-мистецького життя. У багатьох з них він оцінює, аналізує нові твори українських і зарубіжних митців. Не маючи можливості висловити власну думку на шпальтах газет і журналів, він активно обговорює питання сучасної літератури зі своїми адресатами – письменниками, літературознавцями, культурними діячами: Д.Нитченком, В.Гжицьким, П.Кравчуком, В.Брюгеном, В.Сіренком,

Н.Суровцевою, Я.Голуб та ін; тобто можна говорити про явище епістолярної критики у доробку письменника.

Б.Антоненко-Давидович пильно стежив за всіма літературними новинами і надзвичайно переживав через низьку мистецьку вартість або ж надмірну заідеологізованість деяких творів. Тим творам, що «припадають порохом на полицях книгарень і бібліотек, і не збагачують, а дискредитують нашу сучасну українську літературу» [3, 568] письменник протиставляв глибинну творчість Л. Костенко. У листах до всіх адресатів він у 1980 році радив придбати поетичну збірку «Неповторність», а тим хто, не має такої можливості, сам надсилав її. Часто письменник подавав коментарі у листах до деяких її творів. До листа від 13 грудня 1980 року до Я.Голуб Б.Антоненко-Давидович прикладає вирізку поезії Л.Костенко «Іма Сумак», пояснює дочці, хто її центральний образ, вважає, що цей вірш перегукується з Шевченковим «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине», а легендарна співачка племені інків здається письменнику автопортретом самої поетеси. Він виявляє себе тонким знавцем мови і гарним перекладачем, коли аналізує у наступному листі російський переклад Я.Голуб цієї поезії. У листі до Дмитра Нитченка від 24 травня 1980 року Б.Антоненко-Давидович радив австралійському критику написати прихильну статтю про цей твір. У листах до Д.Нитченка, Я.Голуб глибоко переживав з приводу того, що поетеса не здобула Шевченківську премію, а здобули ті, «кому не рівнятися до цієї геніальної поетеси» [3, 573].

З прозаїків 60-80-х рр. особливо відзначав творчість Г.Тютюнника, Б.Харчука, В.Шевчука, А.Дімарова, прихильно ставився до прози О.Гончара. Інтереси письменника не обмежувалися представниками української літератури, свої уподобання він відзначав у листах: «З чужих письменників мені дуже подобалися російські – П.Романов та Соколов, з німців – Ремарк, з євреїв – С.Цвайг і Фейтфангер, не кажучи вже про їхнього класика, Шолом-Алейхема, переклади якого на українську мову я редагував кілька років тому» [4, 25]. З неослабним інтересом він стежив за новими публікаціями у російському часописі «Новый мир», де був надрукований роман Чингіза Айтматова «І дольше века длиться день», за словами Б.Антоненка-Давидовича, епохальний твір, вартий уваги не тільки російського читача, а й усіх читачів народів СРСР. Письменник також радив читачам у діаспорі ознайомитися з «короткими і спостережливими» [4, 152] оповіданнями В.Шукшина. Життєві принципи і переконання письменника-патріота реалізовані у його критичних акцентах. Б.Антоненко-Давидович відомий своїми публіцистичними виступами на захист рідної мови, тому про Ч.Айтматова він зазначає: «Кажуть, що він пише тепер російською мовою, але все ж одразу перекладає на рідну киргизьку» [3, 572]. Свої думки він часто підтверджував влучним і промовистим цитуванням поетичних рядків О.Пушкіна, О.Блока, А.Ахматової та ін.

Автор висловлював свої критичні зауваження щодо історичних творів і вважав, що вони мають правдиво висвітлювати минулі події. Письменник припускав домисел у творі, а не перекручення історичних фактів: «якщо в творі є тільки половина правди, значить решта – брехня» [3, 572]. Майстром історичної прози вважав Ю.Мушкетика.

Одним із виявів діалогу культур адресант вважав працю на ниві української культури багатьох представників інших народів, серед яких він називає М.Грінченко, Юрія Клена, О.Курило та ін. У листі до критика В.Брюггена від 18 січня 1967 року адресант зазначає, що така діяльність представників інших націй свідчить про потенційну силу української культури. Проблемі українсько-єврейських взаємин автор приділяв значну увагу у своїй творчості, у контексті даного питання важливим є лист Б.Антоненка-Давидовича до Д.Нитченка, де він повідомляє, що С.Петлюра всіляко намагався припинити антисемітські виступи війська УНР і з цією метою просив С.Васильченка написа-

ти твір про життя єврейської бідноти, так з'явилось оповідання «Про жидка Марчика, бідного кравчика». Цей епізод автор використав у своїх спогадах про національно-визвольні змагання «На шляхах і роздоріжжях». Цінним документом є інший лист письменника до Д.Нитченка, де автор робить спробу художньо осмислити події революції в Україні через сприйняття героя, представника національної меншини: «Надумав перевтілитися у лікаря зросійщеного єврея і його очима подивитись на події перших років революції... Повість зватиметься «Мемуари лікаря Белінкіса» [4, 208]. Дослідників його творчості лист змушує замислитись над такими запитаннями: чи був цей задум реалізований, якщо так, то яка подальша доля твору? Чи він потрапив до архівів КДБ, а, може, загубився на «розпутьях велелюдних»?

Письменник виявляв глибоку зацікавленість життям і культурою інших народів. У листах до Дмитра Нитченка, який здійснив подорож до Нової Гвінеї, Б.Антоненко-Давидович хотів дізнатися, чи зберігають папуаси пам'ять про нашого земляка Миклуху-Маклая, в інших листах – просив повідомити про життя російської діаспори в Австралії і її контакти з українською. У листуванні з П.Кравчуком, канадським комуністом, письменник схвально відгукнувся про його твір «Земля, скроплена кров'ю наших братів», подорожні нотатки про Іспанію і просив надіслати інші твори адресата про подорож по Європі.

Митець завжди душею вболівав за розвиток української культури в діаспорі, зокрема в Австралії і Канаді. З листів Д.Нитченка, П.Кравчука Б.Антоненко-Давидович дізнавався про розвиток українських шкіл, театрів, періодичних видань на чужині. Письменник поважав самовіддану працю діячів культури в діаспорі по збереженню рідної мови і вихованню любові до України у молодого покоління. Тому адресант у листах до Д.Нитченка корегував надіслані йому твори маленьких вихованців української школи в Австралії.

Листи дозволяли Б.Антоненку-Давидовичу більш-менш вільно висловитися не тільки про поточні, але й осмислити з дистанції часу минулі події літературно-громадського життя. Член літературного угруповання «Ланка», близький товариш В.Підмогильного, Є.Плужника, Б.Тенети, у 70-80-і роки він залишився чи не єдиним живим свідком бурхливого мистецького розвитку і жорстокого його придушення у 20-30-і роки ХХ століття. Листи Б.Антоненка-Давидовича подають відомості про долю і творчість багатьох митців «Розстріляного відродження», зокрема В.Підмогильного, І.Багряного, Г.Косинку та інших. Часто у листах письменник виступає в ролі критика їхніх творів, заборонених і невідомих читачу 70-80-х років. На прохання В.Борового розповісти про Є.Плужника, письменник наголошує, що це був «інтелігент-мислитель», для його творчості характерне викриття обмеженого і тупого існування суспільства за часів непу. Б.Антоненко-Давидович з пам'яті цитує слова з поеми «Галілея» і зазначає, що вони могли б стати написом на п'єдесталі жертвам сталінського терору: «Убієнним синам твоїм І всім тим, що будуть забиті, Щоб повстати в безсмертнім міті, Всім Їм – Осанна!.. [3,646]».

Письменник відзначав виняткову роль у літературному процесі і громадському житті 20-30-х років діяльності М.Хвильового, якого глибоко шанував, хоч і не все сприймав із його тверджень. У листі до П.Кравчука він розмірковує над значним впливом Хвильового на творчість багатьох письменників: «Поки йому не надано належного місця в історії української радянської, доти не можна ґрунтовно розглядати джерела творчості таких письменників, як Яновський, Копиленко, Панч та інші, що так чи так вийшли з-під Миколи Григоровича» [3,612].

Письменник у своєму листуванні постає талановитим, суворим і об'єктивним критиком. Так само уважно автор ставився до думки поодиноких критиків своєї творчості. Його твори у 1960-80-х рр. видавалися дуже рідко і невеликими тиражами. Офі-

ційна критика замовчувала його твори. Письменник у листуванні зі своїми друзями відзначав, що святкування його 80-річного ювілею СПУ всіляко намагалась уникнути, аби не привертати увагу громадськості. Звичайно, автор не вважав критичними відгуками «наклепницькі брехливі статті», в яких його звинувачували у зв'язках з ворогами радянської влади, отриманні грошової допомоги з-за кордону і т.ін. Він розумів, що «це не самодіяльні доноси, а організована кампанія проти літератора, що хоче залишитись чесним перед самим собою і своїм сумлінням» [3, 642].

Письменник неодноразово підкреслював у багатьох листах, що критика має бути об'єктивною, а сам критик відзначатися високими моральними якостями. Відверто і зневажливо висловлювався у листах про тих критиків, які у різний час писали прямо протилежні статті про письменників, згідно з вказівками партійного керівництва. Б.Антоненко-Давидович найвищою чеснотою вважав чисте сумління. У 1935 році на допитах НКВД Б.Антоненко-Давидович не обмовив жодної людини, і з гідністю відповів слідчому: «Жити з переломленим фізично хребтом я міг би, але з переломленим морально – не зміг би!» [5, 20]. Л.Новиченка вважав ерудованою людиною, яку згубив вічний страх за свою кар'єру. Глибоко шанував російського критика А.Кузнецова, який, не зважаючи на спротив владних структур, написав кілька чесних статей про нові твори Б.Антоненка-Давидовича у журналі «Вопросы литературы», і на деякий час припинив наклепницькі відгуки в Україні. Б.Антоненко-Давидовича хвилювала подальша доля цього критика, і у листах до Д.Нитченка, Я.Голуб він повідомляє, що через деякий час А.Кузнецова звільнили з редакції цього московського журналу. Письменник неодноразово з болем відзначає, що влада піддає цькуванню людей з чистим сумлінням – редакторів, перекладачів, критиків, які писали про його творчість прихильні рецензії, намагались перекладати його твори, видавати їх.

В аспекті зазначених взаємин «письменник-критик» цікавим є лист, який можна назвати рецензією-діалогом. У листі Б.Антоненка-Давидовича до молодого критика 70-х років В.Брюггена, письменник, за власним зізнанням, зрадив давньому правилу – не листуватись з критиками своєї творчості. Цей творчий принцип він виголошував у спілкуванні з багатьма співбесідниками, і у листі до Д.Нитченка ілюструє його словами О.Пушкіна: «З критиками своїми я не полемізую, давно засвоївши мудрі Пушкінові слова: «Хвалу и клевету приемли равнодушно И не оспаривай глупца» [4, 128]. В.Брюгген написав статтю про повість «Завищені оцінки», деякі сюжетні перипетії повісті були для критика незрозумілими і далекими від художньої правди. У листі Б.Антоненко-Давидович, з властивою йому толерантністю, розповідає про прототипів своїх героїв, дає поради на майбутнє молодому літературознавцю. Слід зауважити, що сам критик сприйняв їх з великою увагою і був вдячний письменнику. В.Брюгген називав листи письменника до нього – «критико-психологічним етюдами», «есеїстичними творами» [3, 637]. Д.Нитченку автор упродовж їхнього листування постійно надсилав примірники всіх своїх творів і з нетерпінням чекав критичного відгуку на них. Б.Антоненко-Давидович надзвичайно високо оцінював думку критика і вважав критичні зауваження необхідними для подальшого вдосконалення творчості.

Для історика літератури епістолярій дає багатий матеріал з психології творчості, адже листи письменника рясніють автокоментарями про особливості сюжету, конфлікту і т.ін. У листі до В.Брюггена розкриває один із секретів своєї творчості: «У мене не раз траплялося, що якийсь життєвий епізод справляв на мене таке враження, що я згодом вигадував заради нього цілу низку колізій, щоб виправдати цей епізод психологіч-

но. Це щось подібно до того, як коли б дивак-кравець, уподобавши якогось гудзика, шив спеціально для нього цілі штани» [3, 641].

Епістолярний портрет Б.Антоненка-Давидовича як митця, критика, громадянина буде неповним без характеристики часу, в який він жив і творив. Подих доби відчувається в кожному рядку його листів. Тоталітарна доба постає крізь призму сприйняття літератора, а тому вона відображена в епістолярії на тлі подій літературного життя Києва. Письменник на власному досвіді знав, що у країні у 60-80-і роки змінилася тільки форма репресій і впливу держави на «інакодумних» громадян, але так само злісними ворогами тоталітарної системи вважаються українські патріоти. З великим жалем письменник повідомляє своїм адресатам про самогубство талановитого дитячого письменника В.Близнеця і зазначає: «Це вже другий випадок самогубства після торішнього найкращого сучасного прозаїка Григора Тютюнника...» [3, 575]. Коментувати дану трагічну подію автор не може, тому вдається до умовчання, яке змушує адресата до роздумів. Б.Антоненко-Давидович відомий своєю відвертістю і сміливістю висловлювань у бесідах, за свідченнями багатьох товаришів, він ніколи не зважав на те, що квартири його прослуховувались. Проте у випадку з письмовим спілкуванням тут стояло питання про те, отримає адресат листа чи він буде вилучений цензурою. За свідченням Д.Нитченка, 20-30% його листів до митця і листів Б.Антоненка-Давидовича до нього були знищені цензурою.

Однією з особливостей листування, яке підлягає цензурі у тоталітарній країні, є використання езопової мови. До цього способу Б.Антоненко-Давидович вдавався ще замолоду. Позбавлений роботи письменник змушений був покинути Україну і переїхати до Алма-Ати у 1934 році. Митець у цей час листується зі своїм давнім другом – Ю.Самбросом, котрий інформує Б.Антоненка-Давидовича про нові арешти інтелігенції в Україні. Друзі у листах вживають вираз «захворів, лежить у лікарні» замість «заарештований, знаходиться у в'язниці».

У 60-80-і роки квартиру письменника постійно обшукувало КДБ і вилучало нові твори. Тому письменник намагався передавати примірники рукописів і переховувати їх у своїх найближчих друзів або родичів. У листах другого періоду адресант вдається до езопової мови у спілкуванні, коли потрібно повідомити адресата про те, що його відвідувало КДБ – «небажані гості» [3, 662]. Для того, щоб зберегти примірники «Сибірських новел», Б.Антоненко-Давидович передавав кожен нову новелу Ярині Голуб до Москви і повідомляв у листах, що «в нього боліла голова і він просить привезти ліки». Це означало, що написана нова новела і Я.Голуб слід приїхати до Києва, щоб забрати її. Таким чином, вираз у листі від 26 лютого 1981 року «Інколи поболіє голова, але я вже виробив спосіб її лікування і, коли закінчу десь у травні перший курс лікування, сповіщу тебе» слід розуміти як «твір, над яким зараз працюю, маю закінчити в першій редакції у травні» [7, 349].

Проте у багатьох листах до однодумців, коли наболіле переповнює душу, він викриває ницість тих, хто за його словами, гальмує розвиток української літератури. У листі від 9 травня 1979 року до Василя Борового автор називає Маланчука, секретаря ЦК КПУ з питань культури, одвертим українофобом, критиків Подоляна і Дмитерка – нездарями, які були потрібні керівництву партії задля «висаджування української літератури зсередины».

Промовистим фактом про «специфіку» доби є такий яскравий епізод, описаний в одному з листів: «На загальних відкритих партійних зборах виявилось, що співробітники «Літературної України» числом 26 чоловік, написали один на одного 41 донос у різні інстанції!» [3, 557]. У багатьох листах до Я.Голуб він також викриває підлі і нечесні

вчинки тодішнього керівництва СПУ. У кінці 70-х років у листах письменник радів змінам у керівництві СПУ, він сподівався, що молоді сили в особі П.Загребельного, Б.Олійника та інших демократизують Спілку.

Коли характеризує ставлення до нього офіційних літературних кіл, автор вдається до цікавих стилістичних засобів. Так, коли автор розповідає адресату про те, що його нова книга була проігнорована критикою, то влучно добирає слова Т.Шевченка: «А на Україні все мовчало, бо «благоденствувало...» [3,198]. Таким чином, адресант за допомогою аллюзії підкреслює схожість між імперською дійсністю часів Миколи I, змалюваною у поемі «Сон» Т.Шевченка, і сучасним становищем країни. Письменник неодноразово цитує у листах поетичні рядки генія України. У листі від 20 квітня 1967 року до Я.Голуб він вживає, зокрема, перефразування поетових відомих слів, коли повідомляє про те, що знову написав твори «у шухляду»: «Внаслідок такого затиску пухне моя папка рукописів з написом «Як умру, то почитайте...» [3, 196]. Неодноразово цитує поетичні рядки Лесі Українки, І.Франка, О.Олеса.

Письменник вміє дотепно поглузувати з можновладних «ідолів», і доречно наводить сатиричні вірші, дошкульні епіграми, поширені в інтелігентському середовищі 60-поч.80-х років. У листі до В.Борового адресант наводить епіграму про Л.Новиченка: «Під ким-Пегас, під ним – кобилка Задком викривленим вихля; Усе життя його – помилка, Яку він марно виправля...»[3, 647].

Коли Б.Антоненко-Давидович згадує у листах про засилля кар'єристів у керівних мистецьких органах, видавництвах, то вигукує словами Є.Плужника «О часе мій, хоч ти почервоній!» [3, 647]. Неодноразово письменник використовує прислів'я та приказки для характеристики обставин життя і творчості. У листі до Д.Нитченка він розповідає, що видання його творів знову відкладається, проте він не залишає літературної роботи, бо живе за принципом: «Щоб там не буде, а ти, Хомко, грай!» Одна з улюблених приказок – латинська, вжита неодноразово у творах і листах: «feci, quod potui» – я зробив усе, що зміг. Немало зустрічається у листах і філософських роздумів про своє життя, при тому автор своєрідно поєднує здобутки зарубіжної і рідної культури: «Моя нелегка життєва путь з усякими несподіванками привчила мене нічому не дивуватися, а у філософії не відмовляти в слушності Шпенглерової теорії циклічності, цебто в повторенні в житті через певні проміжки часу відомих уже явищ [3, 627]». Автор ілюструє теорію циклічності українською приказкою: «Біда біду перебуде – одна згине, друга буде». Ця інтерпретація теорії західноєвропейського мислителя і промовисті прислів'я та приказки свідчать про непереможний оптимізм і незламну силу духу Б.Антоненка-Давидовича. Отже, про всі події громадського життя письменник відгукувався у листах з усією палкістю свідомого громадянина-патріота й ерудованістю та проникливістю літератора.

Письменник завжди був людиною з активною життєвою позицією, тому листування залишалось єдиною його трибуною. Отже, епістолярій письменника є ареною плідних дискусій про артефакти 20-30-х і 60-80-х років української і зарубіжної культур. Автор коментує певні літературні явища, змушує замислитись над ними і спонукає до обговорення адресата. Епістолярна критика Б.Антоненка-Давидовича визначається об'єктивністю і зваженістю думок, глибинним психологічним аналізом. Він коментує як нові, так і невідомі твори репресованих у сталінські часи митців. Епістолярна критика письменника різноманітна за жанровими характеристиками: маємо критичні відгуки, рецензію-діалог, авторецензію. Епістолярій Б.Антоненка-Давидовича був відкритим для діалогу культур: української, російської, єврейської, киргизької та ін. Кожний талановитий твір у зарубіжній літературі привертав увагу митця, хоча найбі-

льше він вболівав, звичайно, за розвиток рідної літератури. Епістолярій письменника відзначається надзвичайною інформативністю, інтелектуальною насиченістю, він сповнений філософсько-літературними ремінісценціями. У листах відчувається шире бажання спілкуватися з однодумцями, з опонентами – це, за М.Коцюбинською, «бажання бути почутим» [2, 146].

Б.Антоненко-Давидович постає в епістолярії надзвичайно скромною, уважною до думки адресатів людиною. Інколи письменник виступає стриманим і суворим аналітиком певного мистецького явища, твору, а деякі листи емоційно наснажені, сповнені сарказму і зневаги до людської кривди і пройняті палкою любов'ю до України, пошаною до працівників на ниві рідної культури.

У листуванні письменника відображена тоталітарна доба: постійне переслідування опального митця органами КДБ, нетерпимість до «інакодумних» в суспільстві, схиляння сучасників перед можновладцями. Щоб змалювати яскраву картину тогочасного життя, автор вдається до різноманітних засобів: добирає влучні літературні цитати, фольклорний матеріал, вдається до езопової мови, умовчання. У цій статті визначені такі смислові домінанти епістолярію Б.Антоненка-Давидовича: психологія літературної творчості, літературна критика, філософсько-естетичні роздуми, хроніка доби, і кожний з них вартий найпильнішої уваги дослідників як естетичний феномен комунікації і ключ до ідейно-художніх пошуків митця.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется эпистолярый Б.Антоненко-Давидовича, известного украинского писателя, как художественный феномен, автопортрет и ключ к пониманию идейно-творческих поисков писателя. Автор статьи определяет смысловые доминанты эпистолярия, рассматривает эпистолярную критику, рецепцию писателем художественных и общественных явлений XX века.

SUMMARY

In the present paper B.Antonenko-Davydovych's the famous Ukrainian writer's letters are investigated as art phenomenon, artist self-portrait and key to understanding his creativity. The author of the paper determines significant dominants of the letters, considers epistolary criticism and writer's reception of the art and social phenomena of the XXth century.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кузьменко В., Кодак М. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50 ХХ ст. // Слово і час. – №2. – 1999. – С.57-60.
2. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і Літера, 2001. – 299 с.
3. Антоненко-Давидович Б. Нашадки прадідів. – К.: КМ Academia, 1998. – 696 с.
4. Двісті листів Б.Антоненка-Давидовича, Упор. Д.Чуб. – Мельбурн: Ластівка, 1986. – 269 с.
5. Голуб Я. Мій батько – Борис Антоненко-Давидович. – Полтава: Криниця, 1995. – 290 с.
6. Антоненко-Давидович Б. Твори: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1999. – Т.2. – 652 с.
7. Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. – К.: Вид-во ім.Олени Теліги, 1999. – 483 с.

Надійшла до редакції 08.04.2004 р.

УДК 81'44=161.1=161.2=162.1

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ У СКЛАДІ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД З ВЕРШИНАМИ *САЖАТЬ, САДИТИ І SADZIĆ* У РОСІЙСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ ХІХ-ХХ ст.

Н.О. Ярошенко

Характерною рисою сучасної слов'янської дериватології є зосередження уваги мовознавців на вивченні комплексних одиниць словотвору: словотвірних парадигм (далі – СП), словотвірних ланцюжків (далі – СЛ) і словотвірних гнізд (далі – СГ). Різноманітним проблемам гніздування спільнокореневих слів присвячено роботи І.Буркацької, В.В.Грещука, О.А.Земської, Т.І.Плужникової, І.Страмліц-Брезник, О.М.Тихонова, М.Ю.Федурко, І.О.Ширшова, Х.Ядацької [1-9] та ін. Протягом останнього десятиліття з'явилися також гніздові словники різного типу (у тому числі й словотвірні) російської [10; 11], української [12], польської [13], болгарської [14] мов. Обговорюються теоретичні засади словотвірних словників татарської [15], словенської [5] мов. Англійські лінгвісти працюють над базою даних для укладання комп'ютерної копії “Словообразовательного словаря русского языка” О.М.Тихонова для потреб інформаційно-довідкових і дослідницьких систем [16].

У попередній статті ми зазначали, що в лінгвістичній літературі накреслились два підходи до вивчення СП і СЛ. З одного боку, СП і СЛ розглядаються як автономні комплексні одиниці системи словотвору, а з іншого боку, – як компоненти найбільш складної комплексної словотвірної одиниці – СГ. Як видається, обидва підходи мають право на існування, оскільки, по-перше, взаємодоповнюють і взаємозбагачують один одного, а по-друге, як перший, так і другий, спрямовані на системне вивчення словотвору й лексики певної мови (або мов) у синхронному, діахронному, синхронно-діахронному чи зіставно-типологічному аспекті [17].

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб здійснити зіставний аналіз СЛ у складі СГ із базовими дієсловами *сажать (саditь)*, *саditи (саdжати, садовити, са-жати)* і *sadzić (sadzać, sadowić)* у російській, українській і польській мовах ХІХ-ХХ ст. Як бачимо, у всіх зіставляваних мовах представлені багатoverшинні СГ¹.

Зіставно-типологічне вивчення близькоспоріднених мов на матеріалі комплексних одиниць словотвору (насамперед – СГ) належить до актуальних питань сучасної дериватології [19].

Традиційно СГ розглядається як найскладніша комплексна одиниця словотвору, що, крім словотвірних пар, складається з СП і СЛ, які виявляють взаємодію в СГ вертикального й горизонтального планів [20].

Проте вивчення СГ як сукупності СП і СЛ пов'язане з низкою дискусійних питань. Для СП це передусім питання про визначення СП першого ступеня у складі СГ, а також питання про статус вихідного (твірного) слова СП [17].

Щодо СЛ, то розбіжності в поглядах дериватологів полягають у тому, що одні з них вбачають у СГ як парадигматичні, так і синтагматичні відношення, натомість інші визнають наявність серед компонентів СГ лише парадигматичних відношень. Так, О.І.Моїсєєв не погоджується з тим, що СЛ інтерпретується О.М.Тихоновим та ін. як “найважливіша **синтагматична** (підкреслення наше – Н.Я.) одиниця в структурі гнізда” [20, с.44]. На думку О.І.Моїсєєва, позицію якого поділяє, приміром, Г.С.Яроцька

¹ Про розмежування вершин аналізованих гнізд на основні й додаткові див. у нашій статті [18].

[21, с.14-15], “словотвірні зв’язки слів завжди, у всіх випадках – при паралельному словотворі <...> й при послідовному словотворі <...> – системні, парадигматичні відношення” [22, с.186]. Звичайно, дослідник правий, коли твердить, що “похідні слова – це синтагми морфем, які входять до їхнього складу (внутрішні синтагми)” [22, с.187]. Проте лінійний, послідовний (синтагматичний) характер зв’язку слів у СЛ також є очевидним, оскільки в цьому полягає бінарний принцип словотвору. За О.І. Моїсєєвим, усі словотвірні сукупності слів – це СП, «парадигми різного складу й виду» [Там само].

У цьому випадку, на нашу думку, переконливими є ті висновки, до яких дійшли О.Г.Ликов і О.І.Дашченко, А.Д.Зверев:

1. Поняття синтагми і парадигми взаємопов’язані й взаємозумовлені: парадигма в повному комплексі всіх своїх зв’язків і відношень сприймається на тлі синтагми і в зіставленні з нею і навпаки. <...> Кожен член бінарної словотвірної опозиції похідного слова є точкою перетину горизонтального (синтагматичного) і вертикального (парадигматичного) рядів відповідних одиниць [23, с.34-35].

2. Кожна комплексна одиниця словотвору формується з урахуванням і синтагматичних, і парадигматичних зв’язків. Проте в одних одиницях переважають синтагматичні, а в інших парадигматичні відношення. Словотвірна пара і СЛ підпорядковані насамперед законам синтагматики. <...> Парадигматичність їх прихована в можливості розгортання похідного у словотвірний ряд [24, с.50-51].

Отже, у своєму дослідженні приєднуємось до тих дериватологів, які вбачають у СЛ горизонтальне розгортання СГ, і слідом за О.М. Тихоновим розуміємо СЛ як «ряд спільнокореневих слів, пов’язаних між собою відношеннями послідовної похідності» [20, с.40].

Зіставний аналіз СЛ у складі СГ на матеріалі російської і болгарської мов та російської і татарської мов здійснено в роботах В.Ф.Нечаєвої [25] і В.Г.Фатхутдінової [26]. Результати проведених зіставно-типологічних досліджень цікаво було б порівняти з даними зіставлення СЛ у складі СГ інших мов. До того ж у зазначених статтях зіставленню підлягали не всі із параметрів СЛ.

Як відомо, будь-яка комплексна одиниця словотвору характеризується наявністю відношень двох типів: формального і семантичного, при цьому, з одного боку, ці відношення взаємозумовлені, а з іншого боку, «формальні відношення визначаються семантичними відношеннями слів» [27, с.4].

У пропонованій статті ми ставимо собі за мету зіставити СЛ у складі зазначених СГ у **формальному аспекті**, а саме:

1. Число СЛ у кожному СГ.
 2. Кількісний склад СЛ (глибина СГ).
 3. Співвідношення бінарних і полінарних СЛ, а також кожного типу полінарних ланцюжків.
 4. Особливості частиномовної заповнюваності СЛ; частиномовні структури СЛ.
 5. Число частиномовних структур, яке припадає на кожен тип. Спільні й специфічні типи частиномовних структур і ланок.
 6. Зіставлення кільцевих і лінійних СЛ загалом у СГ, а також у кожному структурному типі СЛ.
 7. Універсальне й індивідуальне в реалізації категоріальних моделей у СЛ.
- Зіставлення статистичних формул (у найбільш загальному їх вигляді) аналізованих СГ наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Статистичні формули СГ із базовими дієсловами *сажати*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX–XX ст.

СГ	Статистична формула гнізда					
	Лексичний обсяг	Потуж- ність	Глибина	Ширина	К-ість СЛ	К-ість СП
СГ рос. мови	738	736	4	126	539	198
СГ укр. мови	384	380	4	84	283	98
СГ пол. мови	268	265	5	38	186	80

Як видно із таблиці 1, кількість СЛ у складі аналізованих СГ російської, української і польської мов дорівнює 539, 283 і 186 відповідно. Найбільшою кількістю СЛ характеризується російське СГ. Це СГ має також найбільшу потужність і найбільший лексичний обсяг (і найбільшу кількість СП) серед зіставляваних СГ, хоча така спільна для трьох СГ ознака, як багатoverшинність, у СГ російської мови реалізується лише у двох вихідних дієсловах (*сажати*, *садить*), натомість СГ української і польської мов є чотири- і трьохвершинними відповідно.

Глибина СГ визначається, як відомо, довжиною найбільшого за кількістю ланок СЛ (або декількох однакових за цим критерієм СЛ) у його складі. Відповідні дані, а також розподіл похідних у кожному СГ за ступенями деривації та щодо частиномовної належності похідних подано в таблицях 2, 3 і 4.

Таблиця 2. Частиномовна належність похідних у складі СГ із базовими дієсловами *сажати* (*садить*) у російській мові XIX–XX ст.

Ступінь Частина мови	I	II	III	IV	Разом:	
					к-ість	%
Іменник	70	211	117	16	414	56,3
Дієслово	51	69	46	4	170	23,1
Прикметник	5	46	82	9	142	19,3
Дієприкметник	–	–	1	–	1	0,1
Прислівник	–	3	5	1	9	1,2
Разом:	126	329	251	30	736	100

Таблиця 3. Частиномовна належність похідних у складі СГ із базовими дієсловами *садити* (*саджати*, *садовити*, *сажати*) в українській мові XIX–XX ст.

Ступінь Частина мови	I	II	III	IV	Разом:	
					к-ість	%
Іменник	36	89	39	8	172	45,3
Дієслово	36	29	32	2	99	26
Прикметник	11	24	38	4	77	20,3
Дієприкметник	1	21	5	5	32	8,4
Прислівник	–	–	–	–	–	0
Разом:	84	163	114	19	380	100

Таблиця 4. Частиномовна належність похідних у складі СГ із базовими дієсловами *sadzić* (*sadzać*, *sadowić*) у польській мові XIX–XX ст.

Частина мови	Ступінь					Разом:	
	I	II	III	IV	V	к-ість	%
Іменник	13	82	27	7	1	130	49,1
Дієслово	24	33	24	1	1	83	31,3
Прикметник	1	16	25	1	–	43	16,2
Дієприкметник	–	2	–	–	1	3	1,1
Прислівник	–	–	1	5	–	6	2,3
Разом:	38	133	77	14	3	265	100

Аналіз даних цих таблиць засвідчує, що глибина СГ російської та української мов дорівнює чотирьом ступеням похідності, а СГ польської мови має п'ять тактів деривації.

У кожному із зіставляваних гнізд, як видно із таблиць 2, 3 і 4, найбільш активні словотворчі процеси відбуваються на II ступені похідності, де утворюється 329, або 44,7% (російське СГ), 163, або 42,9% (українське СГ) і 133, або 50,2% (польське СГ) дериватів від загальної кількості похідних у складі гнізда. Саме на II такті деривації у трьох СГ засвідчене різке зростання кількості похідних: у 2,6 рази для СГ російської мови, в 1,9 рази для СГ української мови і в 3,5 рази для СГ польської мови. Зменшення числа дериватів починає відбуватися на III такті деривації (тут міститься 34,1%, 30% і 29,1% похідних у російському, українському і польському СГ відповідно), але це ще відносно незначне зменшення кількості похідних, а саме: лише в 1,3 рази – російське СГ; в 1,4 рази – українське СГ і в 1,7 рази – польське СГ. Про різке згасання словотворчої активності похідних, як засвідчує фактичний матеріал, у кожному із зіставляваних СГ можна говорити відносно IV такту деривації (у 8,4 рази для російського СГ; у 6 разів для українського СГ і в 5,5 разів для польського СГ). На IV ступені у СГ російської мови утворюється 30 похідних (або 4,1 %), у СГ української мови – 19 похідних (або 5%), у СГ польської мови – 14 похідних (або 5,3%). На V ступені, який представлений тільки в СГ польської мови, розташовано лише 3 похідні (або 1,1%).

Отже, відносно розподілу похідних за ступенями деривації аналізовані СГ виявляють ознаки, які певною мірою можна назвати універсальними для сильнорозгорнутих СГ слов'янських дієслів (пор. з даними в [28, с.88, с.124-127, с.158-159; 29, с.274, с.293; 30, с.32; 31, с.16-17; 32, с. 74] та ін.).

Щодо частиномовної належності похідних і розподілу дериватів за цією ознакою відносно тактів деривації, то, як видно із таблиць 2, 3 і 4, у всіх трьох СГ перше місце посідають іменники: 414 (або 56,3%) – російське СГ; 172 (або 45,3%) – українське СГ і 130 (або 49,1%) – польське СГ. Другий за чисельністю частиномовний клас похідних у кожному із зіставляваних СГ складають дієслова: 170 (або 23,1%) – російське СГ; 99 (або 26%) – українське СГ і 83 (або 31,3%) – польське СГ. Незначна кількісна перевага іменників над дієсловами (для СГ російської мови), співпадання числа іменників і дієслів (для СГ української мови) і навіть досить помітна перевага в кількісному відношенні дієслів над іменниками (для СГ польської мови) на I ступені похідності пояснюється тим, що при творенні слов'янських дієслів найбільш продуктивним є, як відомо, префіксальний спосіб. Третє місце за кількісним показником в аналізованих СГ російської, української і польської мов посідають прикметники: 142 (або 19,3%), 77 (або 20,3%) і 43 (або 16,2%) відповідно. Дієприкметники, які являють собою одну з найменш представлених у кількісному аспекті груп похідних у складі зіставляваних гнізд, більшою мірою реалізовані в СГ української мови (32 похідні, або 8,4%), натомість у СГ російської мови представлено 1 дериват (або

0,1%), а в СГ польської мови – 3 похідні (або 1,1%) цієї частини мови. Щодо прислівників, то серед похідних українського СГ, за нашими даними, цей частиномовний клас взагалі не представлений (за даними словника Є.А. Карпіловської, до складу цього СГ входить прислівник *надсадно* [12, с. 729]); у СГ російської мови прислівники за кількісним показником посідають четверте, передостаннє, місце (9 похідних, або 1,2%), як і в СГ польської мови (6 дериватів, або 2,3%).

Наведена продуктивність слів різних частин мови на кожному із ступенів похідності має відбитися і в структурі СЛ, оскільки різноманітність СЛ зумовлена як їхньою довжиною, так і комбінацією у їх складі слів різних частин мови. Як відомо, граматичний (частиномовний) рівень є найбільш абстрактним. Перед тим як звернутися до аналізу й зіставлення цього рівня СГ, з'ясуємо особливості зіставляваних СГ щодо довжини СЛ у їхньому складі. Відповідні дані відносно структурного і частиномовного рівнів аналізованих СЛ подано в таблицях 5, 6, 7, 8, 9 і 10.

Таблиця 5. Типи СЛ у складі СГ із базовими дієсловами *сажать* (*садить*) у російській мові XIX–XX ст.

Тип СЛ	Частиномовні структури		К	Л	Вн	М	Зм
Бінарні/ Однолан- кові	Д → Д		10	–	10	–	–
	Д → І		–	48	–	48	–
	Д → П		–	3	–	3	–
Разом:	61	11,3 %	10	51	10	51	0
Полінарні							
Дволанкові	Д → Д → Д		30	–	30	–	–
	Д → Д → І		–	100	–	–	100
	Д → Д → П		–	31	–	–	31
	Д → Д → ПС		–	1	–	–	1
	Д → І → І		–	42	–	–	42
	Д → І → П		–	13	–	13	–
	Д → І → ПС		–	1	–	1	–
	Д → П → І		–	1	–	1	–
	Д → П → ПС		–	1	–	1	–
Разом:	220	40,8 %	30	190	30	16	174
Триланкові	Д → Д → Д → Д		41	–	41	–	–
	Д → Д → Д → І		–	32	–	–	32
	Д → Д → Д → ДП		–	1	–	–	1
	Д → Д → І → І		–	56	–	–	56
	Д → Д → І → П		–	56	–	–	56
	Д → Д → І → ПС		–	5	–	–	5
	Д → Д → І → Д		1	–	–	–	1
	Д → І → І → П		–	11	–	–	11
	Д → І → І → І		–	11	–	–	11
	Д → І → П → П		–	8	–	–	8
	Д → І → П → І		–	3	–	3	–
	Д → П → І → П		–	1	–	1	–
	Д → П → І → І		–	2	–	–	2
Разом:	228	42,3 %	42	186	41	4	183

Продовження таблиці 5

Чотири-ланкові	Д → І → І → І → І		–	1	–	–	1
	Д → І → І → І → П		–	2	–	–	2
	Д → І → І → Д → І		–	2	–	–	2
	Д → І → І → Д → Д		2	–	–	–	2
	Д → Д → І → П → П		–	5	–	–	5
	Д → Д → Д → І → І		–	7	–	–	7
	Д → Д → І → І → І		–	2	–	–	2
	Д → Д → Д → Д → Д		2	–	2	–	–
	Д → Д → І → П → ПС		–	1	–	–	1
	Д → Д → І → І → П		–	2	–	–	2
	Д → Д → І → П → І		–	2	–	–	2
	Д → Д → І → Д → І		–	2	–	–	2
Разом:	30	5,6 %	4	26	2	0	28
Полінарні	478	88,7 %	76	402	73	20	385
Бінарні	61	11,3 %	10	51	10	51	0
Разом:	539	100 %	86	453	83	71	385

Таблиця 6. Типи СЛ у складі СГ із базовими дієсловами *садити (саджати, садовити, сажати)* в українській мові XIX–XX ст.

Тип СЛ	Частиномовні структури		К	Л	Вн	М	Зм
Бінарні/ Однолан- кові	Д → Д		11	–	11	–	–
	Д → І		–	24	–	24	–
	Д → П		–	11	–	11	–
Разом:	46	16,3 %	11	35	11	35	0
Полінарні							
Дволанкові	Д → Д → Д		11	–	11	–	–
	Д → Д → І		–	43	–	–	43
	Д → Д → П		–	11	–	–	11
	Д → Д → ДП		–	19	–	–	19
	Д → І → І		–	25	–	–	25
	Д → І → П		–	10	–	10	–
	Д → ДП → ДП		–	1	–	–	1
Разом:	120	42,4 %	11	109	11	10	99
Триланкові	Д → Д → Д → Д		23	–	23	–	–
	Д → Д → Д → І		–	11	–	–	11
	Д → Д → Д → П		–	2	–	–	2
	Д → Д → Д → ДП		–	3	–	–	3
	Д → Д → І → І		–	17	–	–	17
	Д → Д → І → П		–	28	–	–	28
	Д → Д → П → І		–	1	–	–	1
	Д → І → І → П		–	2	–	–	2
	Д → І → І → І		–	4	–	–	4
	Д → І → П → І		–	1	–	1	–
	Д → І → І → Д		2	–	–	–	2
	Д → Д → ДП → ДП		–	2	–	–	2
	Д → І → П → П		–	2	–	–	2
Разом:	98	34,6 %	25	73	23	1	74

Продовження таблиці 6

Чотири-ланкові	Д → І → І → І → І		–	2	–	–	2
	Д → І → І → П → І		–	1	–	–	1
	Д → Д → Д → Д → Д		2	–	2	–	–
	Д → Д → Д → Д → ДП		–	5	–	–	5
	Д → Д → І → І → І		–	1	–	–	1
	Д → Д → Д → І → І		–	3	–	–	3
	Д → Д → І → П → П		–	3	–	–	3
	Д → Д → І → П → І		–	1	–	–	1
	Д → Д → І → І → П		–	1	–	–	1
Разом:	19	6,7%	2	17	2	0	17
Полінарні	237	83,7%	38	199	36	11	190
Бінарні	46	16,3%	11	35	11	35	0
Разом:	283	100 %	49	234	47	46	190

Таблиця 7. Типи СЛ у складі СГ із базовими дієсловами *sadzić* (*sadzać*, *sadowić*) у польській мові XIX–XX ст.

Тип СЛ	Частиномовні структури		К	Л	Вн	М	Зм
Бінарні/ Однолан- кові	Д → Д		3	–	3	–	–
	Д → І		–	7	–	7	–
	Д → П		–	1	–	1	–
Разом:	11	6 %	3	8	3	8	0
Полінарні							
Дволанкові	Д → Д → Д		16	–	16	–	–
	Д → Д → І		–	56	–	–	56
	Д → Д → П		–	8	–	–	8
	Д → Д → ДП		–	1	–	–	1
	Д → І → І		–	6	–	–	6
	Д → І → П		–	3	–	3	–
Разом:	90	48,4 %	16	74	16	3	71
Триланкові	Д → Д → Д → Д		22	–	22	–	–
	Д → Д → Д → І		–	13	–	–	13
	Д → Д → І → І		–	6	–	–	6
	Д → Д → І → П		–	16	–	–	16
	Д → Д → П → ПС		–	1	–	–	1
	Д → Д → П → І		–	2	–	–	2
	Д → Д → ДП → П		–	1	–	–	1
	Д → Д → І → Д		1	–	–	–	1
	Д → І → І → П		–	2	–	–	2
	Д → І → І → І		–	2	–	–	2
	Д → І → Д → І		–	1	–	1	–
	Д → І → П → І		–	2	–	2	–
Разом:	69	37,1 %	23	46	22	3	44

Продовження таблиці 7

Чотири- ланкові	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow P$		–	1	–	–	1
	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow D \rightarrow I$		–	1	–	–	1
	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow I$		–	6	–	–	6
	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow PC$		–	5	–	–	5
Разом:	13	7 %	0	13	0	0	13
П'яти- ланкові	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow D \rightarrow D$		1	–	–	–	1
	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow D \rightarrow DP$		–	1	–	–	1
	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow D \rightarrow I$		–	1	–	–	1
Разом:	3	1,6 %	1	2	0	0	3
Полінарні	175	94,1 %	40	135	38	6	131
Бінарні	11	5,9 %	3	8	3	8	0
Разом:	186	100 %	43	143	41	14	131

Таблиця 8. СЛ у складі СГ із базовими дієсловами
сажать (садить) у російській мові XIX-XX ст.

Тип СЛ за об- сягом	Частино- мовні структури	Кільцеві СЛ		Лінійні СЛ		Категоріальні моделі					
						В		М		Зм	
						к-ість	%	к-ість	%	к-ість	%
Одноланкові	3	10	1,9	51	9,5	10	1,9	51	9,5	–	0
Дволанкові	9	30	5,6	190	35,3	30	5,6	16	2,9	174	32,3
Триланкові	13	42	7,7	186	34,5	41	7,6	4	0,7	183	33,9
Чотириланкові	12	4	0,7	26	4,8	2	0,4	–	0	28	5,2
	37	86	16	453	84	83	15,4	71	13,2	385	71,4
Разом СЛ:	539	100 %		100 %		100 %		100 %		100 %	

Таблиця 9. СЛ у складі СГ із базовими дієсловами
садити (саджати, садовити, сажати) в українській мові XIX-XX

Тип СЛ за об- сягом	Частино- мовні структури	Кільцеві СЛ		Лінійні СЛ		Категоріальні моделі					
						В		М		Зм	
						к-ість	%	к-ість	%	к-ість	%
Одноланкові	3	11	3,9	35	12,4	11	3,9	35	12,4	–	0
Дволанкові	7	11	3,9	109	38,5	11	3,9	10	3,5	99	35
Триланкові	13	25	8,8	73	25,8	23	8,1	1	0,4	74	26,1
Чотириланкові	9	2	0,7	17	6	2	0,7	–	0	17	6
	32	49	17,3	234	82,7	47	16,6	46	16,3	190	67,1
Разом СЛ:	283	100 %		100 %		100 %		100 %		100 %	

Таблиця 10. СЛ у складі СГ із базовими дієсловами *sadzić* (*sadzać*, *sadowić*) у польській мові XIX–XX ст.

Тип СЛ за обсягом	Частиномовні структури	Кільцеві СЛ		Лінійні СЛ		Категоріальні моделі					
						В		М		Зм	
		к-ість	%	к-ість	%	к-ість	%	к-ість	%	к-ість	%
Одноланкові	3	3	1,6	8	4,3	3	1,6	8	4,3	—	0
Дволанкові	6	16	8,6	74	39,8	16	8,6	3	1,6	71	38,2
Триланкові	12	23	12,4	46	24,7	22	11,8	3	1,6	44	23,7
Чотириланкові	4	—	0	13	7	—	0	—	0	13	7
П'ятиланкові	3	1	0,5	2	1,1	—	0	—	0	3	1,6
	28	43	23,1	143	76,9	41	22,1	14	7,5	131	70,4
Разом СЛ:	186	100 %		100 %		100 %		100 %		100 %	

За кількістю компонентів у їхньому складі, тобто ланок, СЛ слідом за І.О.Ширшовим прийнято поділяти на бінарні (одноланкові) та полінарні (останні, у свою чергу, мають декілька підтипів).

Як впливає із такого показника СГ, як його глибина, найдовший СЛ у російському й українському СГ є чотириланковим, а в СГ польської мови – п'ятиланковим. Така глибина гнізд (а разом з тим і довжина СЛ) перебуває у межах синтагматичних можливостей слов'янського дієслова [20, с.44].

У кожному із зіставляваних СГ полінарні СЛ переважають над бінарними, або одноланковими: полінарні СЛ складають 478, або 88,7%; 237, або 83,7% і 175, або 94,1 % від загальної кількості СЛ російського, українського і польського СГ відповідно.

Систематизація й аналіз фактичного матеріалу засвідчують, що серед полінарних СЛ у російському СГ найчастотніший тип складають триланкові (228 СЛ, або 42,3%); в українському СГ – дволанкові (120 СЛ, або 42,4%); у польському СГ, як і в українському гнізді, – дволанкові (90 СЛ, або 48,4%). Варто зауважити, що в СГ російської мови різниця між дволанковими (220 СЛ, або 40,8%) і триланковими СЛ (228 СЛ, або 42,3%) складає лише 8 одиниць. Що ж до СГ української та польської мов, то тут ця різниця є значно більшою:

а) українське СГ – дволанкові СЛ (120 СЛ) і триланкові СЛ (98 СЛ), тобто різниця складає 22 одиниці;

б) польське СГ – дволанкові СЛ (90 СЛ) і триланкові СЛ (69 СЛ), отже, різниця складає 21 одиницю.

Третє за чисельністю місце в російському й українському СГ посідають одноланкові (бінарні) СЛ: 61 СЛ (або 11,3%) і 46 СЛ (або 16,3%) у СГ російської та української мов відповідно. У СГ польської мови це місце посідають чотириланкові СЛ, а саме: 13 СЛ (або 7%), тоді як кількість одноланкових СЛ у структурі польського СГ складає 11 СЛ (або 6%).

Найменш представленим у кількісному відношенні в СГ російської та української мов є такий структурний тип ланцюжків, як чотириланкові: 30 СЛ, або 5,6% (російське СГ) і 19 СЛ, або 6,7% (українське СГ), у той час як у польському СГ це місце посідають п'ятиланкові СЛ, а саме: 3 СЛ, або 1,6%.

Як видно з таблиць 8, 9 і 10, у російському СГ на 539 СЛ припадає 37 частиномовних структур, в українському СГ на 283 СЛ – 32 структури і в польському СГ на 186 СЛ – 28 структур.

Конкретний матеріал щодо типів частиномовних структур для бінарних СЛ і для кожного з підтипів полінарних СЛ подано в таблицях 5, 6 і 7. Аналіз даних, наведених

у цих таблицях, засвідчує, що в зіставляваних гніздах найпродуктивнішими є такі частиномовні структури СЛ (цифра у дужках після кожної структури відповідає її частотності у тому чи іншому СГ):

1. Російське СГ:

- а) $D \rightarrow D \rightarrow I$ (100);
- б) $D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow П$ (56), $D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow I$ (56);
- в) $D \rightarrow I$ (48);
- г) $D \rightarrow I \rightarrow I$ (42);
- ґ) $D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow D$ (41);
- д) $D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow I$ (32);
- е) $D \rightarrow D \rightarrow П$ (31);
- є) $D \rightarrow D \rightarrow D$ (30).

2. Українське СГ:

- а) $D \rightarrow D \rightarrow I$ (43);
- б) $D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow П$ (28);
- в) $D \rightarrow I \rightarrow I$ (25);
- г) $D \rightarrow I$ (24);
- ґ) $D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow D$ (23);
- д) $D \rightarrow D \rightarrow ДП$ (19);
- е) $D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow I$ (17).

3. Польське СГ:

- а) $D \rightarrow D \rightarrow I$ (56);
- б) $D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow D$ (22);
- в) $D \rightarrow D \rightarrow D$ (16), $D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow П$ (16);
- г) $D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow I$ (13).

Отже, у всіх зіставляваних СГ найпродуктивнішою виступає частиномовна структура « $D \rightarrow D \rightarrow I$ ».

Серед окремих ланок у частиномовних структурах СЛ у всіх зіставляваних СГ переважають такі, як 1) « $D \rightarrow D$ » (є найчастотнішою ланкою) і 2) « $D \rightarrow I$ » (посідає друге місце щодо кількісної репрезентованості). Третє місце в російському й українському СГ посідає ланка « $I \rightarrow I$ », а в польському СГ – ланка « $I \rightarrow П$ ». Остання ланка (« $I \rightarrow П$ ») для російського й українського гнізд є четвертою щодо частотності у СЛ, а для польського гнізда такою є частиномовна ланка « $I \rightarrow I$ ».

Наведені результати засвідчують той факт, що в зіставляваних СГ у кількісному відношенні серед похідних, як уже зазначалось, переважають іменники і дієслова. Незважаючи на те, що в кожному СГ серед окремих ланок СЛ найчастотнішою є структура « $D \rightarrow D$ », все ж таки серед дериватів усіх трьох СГ, як свідчить аналіз, найчисленнішу групу складають іменники, про що йшлося раніше. Окрім чинників екстралінгвістичного й семантичного планів, цей факт пояснюється також на морфологічному (частиномовному) і словотвірному рівнях. Як випливає з аналізу й зіставлення частиномовних структур СЛ усіх трьох гнізд, дієслова в аналізованих СГ (за незначним винятком відіменникових, а для польського СГ ще й єдиного відприкметникового утворення цієї частини мови) – це девербативи, тоді як іменники є похідними в таких ланках, як « $D \rightarrow I$ », « $I \rightarrow I$ », « $П \rightarrow I$ ». Разом із ланкою « $D \rightarrow D$ », що є найпродуктивнішою, ці три структури належать до продуктивних у складі СЛ зіставляваних СГ. Кількісна перевага іменників над дієсловами саме й зумовлена тим, що у складі СГ із базовими дієсловами *сажать*, *садити* і *sadzić* іменники утворюються в межах трьох продуктивних частиномовних ланок, тоді як дієслова – лише однієї, хоч і найпродуктивнішої ланки.

Зіставлення СЛ у складі СГ з вершинами *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах ХІХ-ХХ ст. щодо частиномовних структур дає підстави для виявлення як спільних, так і специфічних СЛ у складі зазначених гнізд.

Так, для трьох зіставлених СГ повністю збігаються всі частиномовні структури бінарних/одноланкових СЛ. Це виявляється навіть на рівні продуктивності структур (див. таблиці 5, 6 і 7). Лише в українському СГ структури «Д → Д» і «Д → П» мають однаковий кількісний показник, посідаючи друге місце після структури «Д → І», яка є найпродуктивнішою серед бінарних СЛ у кожному СГ, а в російському й українському гніздах одноланкові СЛ із структурою «Д → П» є найменш продуктивними серед СЛ цього структурного типу.

Зрозуміло, що частиномовні структури п'ятиланкових СЛ є специфічними для польського СГ, оскільки глибина тільки цього з аналізованих гнізд дорівнює п'яти тактам деривації:

1. Д → Д → І → П → Д → Д (1);
2. Д → Д → І → П → Д → І (1);
3. Д → Д → І → П → Д → ДП (1).

У поданих частиномовних структурах не збігаються лише останні ланки, оскільки передостаннім компонентом у кожному із СЛ виступає дієслово *uzasadnić*:

0	1	2	3	4	5
sadzić					
.....					
	za-sadzić				
		zasad(-a)			
			zasad-n(y)		
				u-zasadn-ić	
					uzasadni-a(ć)
					uzasadnie-ni(e)
					uzasadni-on(y)
.....					
0	1	2	3	4	5

Частининомовні структури дво-, три- і чотириланкових СЛ, що є спільними в зіставлених СГ, систематизовано в таблиці 11 (у дужках після кожної частиномовної структури наведено її частотність в аналізованих СГ; порядок цифр щодо їх належності до структури СЛ певного СГ відповідає послідовності наведення СГ тієї чи іншої мови в заголовках графів таблиці).

Таблиця 11. Спільні частиномовні структури дво-, три- і чотириланкових СЛ у складі СГ з вершинами *sazhat'*, *saditi* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX-XX ст.

Для СГ рос., укр. і пол. мов	Для СГ рос. й укр. мов	Для СГ рос. і пол. мов	Для СГ укр. і пол. мов
Дволанкові			
Д → Д → Д (30 – 16 – 11)	–	–	Д → Д → ДП (19 – 1)
Д → Д → І (100 – 56 – 43)			–
Д → Д → П (31 – 8 – 11)			
Д → І → І (42 – 6 – 25)			
Д → І → П (13 – 3 – 10)			

Продовження таблиці 11

Триланкові			
$D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow D$ (41 – 22 – 23)	$D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow DP$ (1 – 3)	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow D$ (1 – 1)	$D \rightarrow D \rightarrow P \rightarrow I$ (1 – 2)
$D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow I$ (32 – 13 – 11)	$D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow P$ (8 – 2)	–	–
$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P$ (56 – 28 – 16)	–		
$D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow P$ (11 – 2 – 2)			
$D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow I$ (3 – 1 – 2)			
$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow I$ (56 – 17 – 6)			
$D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow I$ (11 – 4 – 2)			
Чотириланкові			
$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow P$ (2 – 1 – 1)	$D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow I$ (1 – 2)	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow PS$ (1 – 5)	–
$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow I$ (2 – 1 – 6)	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow P \rightarrow P$ (5 – 3)	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow D \rightarrow I$ (2 – 1)	
–	$D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow I$ (7 – 3)	–	
	$D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow I$ (2 – 1)		
	$D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow D$ (2 – 2)		

Аналіз фактичного матеріалу дає можливість виділити серед дво-, три- і чотириланкових такі СЛ, частиномовні структури яких є специфічними для кожного із зіставляваних СГ:

1. Російське СГ:

♦ дволанкові:

- а) $D \rightarrow D \rightarrow PC$ (1) – *сажать* → **на-сад-и(ть)** → насад-у;
- б) $D \rightarrow I \rightarrow PC$ (1) – *сажать* → **сам-о-сад-к(а)** → самосадк-ой;
- в) $D \rightarrow P \rightarrow I$ (1) – *сажать* → **саж-ен(ый)** → сажен-к(а);
- г) $D \rightarrow P \rightarrow PC$ (1) – *садить* → **сад-к(ий)** → садк-о.

♦ триланкові:

- а) $D \rightarrow D \rightarrow I \rightarrow PC$ (5) – н-д, *сажать* → **по-сад-и(ть)** → посад → посад-ом, *сажать* → **по-сад-и(ть)** → посад → посад-н/о;
- б) $D \rightarrow P \rightarrow I \rightarrow P$ (1) – *сажать* → **саж-ен(ый)** → сажен-ең → саженең-ев(ый);
- в) $D \rightarrow P \rightarrow I \rightarrow I$ (2) – н-д, *сажать* → **саж-ен(ый)** → сажен-ең → лук-саженең.

♦ чотириланкові:

- а) $D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow P$ (2) – н-д, *сажать* → сад → сад-ов/ник → садов-нищ(а) → садовнищ-ын;
- б) $D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow D \rightarrow I$ (2) – н-д, *сажать* → сад → сад-ов/ник → садовнич-ать → садовнич-еств(о);

в) $D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow D \rightarrow D$ (2) – н-д, *сажать* → *сад* → *сад-ов/ник* → *садовнич-ать* → *на-садовничать*.

2. Українське СГ:

♦ дволанкові: $D \rightarrow ДП \rightarrow ДП$ (1) – *садити* → *садж-ен(ий)* → *ново/саджений*;

♦ триланкові:

а) $D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow П$ (2) – н-д, *садити* → *пере-садити* → *пересадж-ува(ти)* → *пересаджува-н(ий)*;

б) $D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow D$ (2) – н-д, *садити* → *сад* → *сад-івник* → *садівник-увати*;

в) $D \rightarrow D \rightarrow ДП \rightarrow ДП$ (2) – н-д, *садити* → *по-садити* → *посадж-ен(ий)* → *гус-то/посаджений*.

♦ чотириланкові:

а) $D \rightarrow I \rightarrow I \rightarrow П \rightarrow I$ (1) – *садити* → *сад* → *сад-івник* → *садівнич-ий* I прикм. → *садівнич-ий* II імен.;

б) $D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow D \rightarrow ДП$ (5) – н-д, *садити* → *за-садити* → *засадж-ува(ти)* → *по-засаджувати* → *позасаждува-н(ий)*.

3. Польське СГ:

а) $D \rightarrow D \rightarrow ДП \rightarrow П$ (1) – *sadzić* → *przy-sadzić* → *przysadz-on(y)* I імен. b. → *przysadz-on-y* II прzym.;

б) $D \rightarrow I \rightarrow D \rightarrow I$ (1) – *sadzić* → *sadz-onk(a)* → *sadzonk-ować* → *sadzonkowa-ni(e)*;

в) $D \rightarrow D \rightarrow П \rightarrow ПС$ (1) – *sadzić* → *od-sadzić* → *odsadz-ist(y)* → *odsadzist-o*.

Частиномовний рівень СЛ пов'язаний також із поділом СЛ на кільцеві й лінійні, а також із типами СЛ щодо категоріальних утворень у їхньому складі².

Кільцевими, як відомо, називаються такі СЛ, у яких вихідний і кінцевий елементи належать до однієї частини мови. Для нашого матеріалу обидва зазначені компоненти СЛ мають бути дієсловами, оскільки вихідне слово (або слова) СГ одночасно є вихідним елементом усіх СЛ у гнізді (у багатoverшинному СГ кожна із вершин – як основна, так і додаткова – очолює своє підгніздо, а отже, і свою групу СЛ). Натомість у лінійних СЛ вихідний і кінцевий елементи належать до різних частин мови. У нашому випадку, як засвідчує фактичний матеріал, цей кінцевий елемент може бути іменником, прикметником, дієприкметником чи прислівником.

Як видно із таблиць 8, 9 і 10, у кожному з аналізованих гнізд лінійні СЛ значно переважають над кільцевими: у 5,3 разів у СГ російської мови; у 4,7 рази в СГ української мови і в 3,3 рази в СГ польської мови.

Серед категоріальних моделей у СЛ у всіх зіставляваних СГ категоріальні утворення кожного типу посідають однакові місця за кількісним показником:

1. Найпродуктивнішими є змішані типи категоріальних утворень у складі СГ:

а) російське СГ – 385 СЛ (або 71,4 %);

б) українське СГ – 190 СЛ (або 67,1 %);

в) польське СГ – 131 СЛ (або 70,4 %).

2. Друге місце посідають внутрішньокатегоріальні типи:

а) російське СГ – 83 СЛ (або 15,4 %);

б) українське СГ – 47 СЛ (або 16,6 %);

в) польське СГ – 41 СЛ (або 22,1 %).

3. Найменш представленим є міжкатегоріальний тип СЛ:

а) російське СГ – 71 СЛ (або 13,2 %);

б) українське СГ – 46 СЛ (або 16,3 %);

в) польське СГ – 14 СЛ (або 7,5 %).

Отже, зіставлення СГ з вершинами *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах ХІХ–ХХ ст. щодо формального і частиномовного рівнів аналізу

² Про принципи типології СЛ див., наприклад, у [33, с.23-36].

СЛ у їхньому складі дає можливість систематизувати отримані результати у вигляді статистичних формул цих СГ як сукупності СЛ. Відповідні дані подано в таблиці 12.

Таблиця 12. Статистичні формули СГ із базовими дієсловами *sazhat'*, *sadyty* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах ХІХ–ХХ ст. як сукупності СЛ

СГ	Статистична формула гнізда як сукупності СЛ									
	К-ість СЛ	К-ість частиномовних структур	Бінарні СЛ		Полінарні СЛ		Кільцеві СЛ		Лінійні СЛ	
			к-ість	%	к-ість	%	к-ість	%	к-ість	%
СГ рос. мови	539	37	61	11,3	478	88,7	86	16	453	84
СГ укр. мови	283	32	46	16,3	237	83,7	49	17,3	234	82,7
СГ пол. мови	186	28	11	5,9	175	94,1	43	23,1	143	76,9

Проведене зіставне дослідження свідчить про діалектичний зв'язок спільного й індивідуального в принципах організації комплексних одиниць словотвору в слов'янських мовах. На формальному і частиномовному рівнях СЛ у складі зіставлюваних СГ спільнослов'янські ознаки переважають над власне національними. Специфічні риси здебільшого полягають у заповнюваності окремих структур і в кількісній репрезентованості того чи іншого типу СЛ. Наступний етап дослідження полягатиме у встановленні спільних і специфічних типів морфонологічних чергувань у СЛ у складі СГ з вершинами *sazhat'*, *sadyty* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах ХІХ–ХХ ст., а також у з'ясуванні особливостей зазначених СГ на рівні СП у їхньому складі.

РЕЗЮМЕ

Предлагаемая статья посвящена сопоставительно-типологическому изучению словообразовательных цепочек в составе словообразовательных гнезд с вершинами *sazhat'*, *sadyty* и *sadzić* в русском, украинском и польском языках ХІХ–ХХ вв. Выявляются и анализируются общие и специфические черты названных словообразовательных гнезд в плане структурных и частеречных типов словообразовательных цепочек в их структуре.

SUMMARY

The present article is devoted to the comparative analysis of word-forming chains in the structure of derivational families with basic verbs *sazhat'*, *sadyty* and *sadzić* in Russian, Ukrainian and Polish Languages of the 19th-20th centuries. Some common and characteristic features of mentioned derivational families with regard to structural and parts of speech types of the word-forming chains in their structure have been established and described.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вн – внутрішньокатегоріальне (утворення в словотвірному ланцюжку);

Д – дієслово;

див. – дивись;

ДП – дієприкметник;

Зм – змішане (утворення в словотвірному ланцюжку);

І – іменник;

К – кільцевий (словотвірний ланцюжок);
к-ість – кількість;
Л – лінійний (словотвірний ланцюжок);
М – міжкатегоріальне (утворення в словотвірному ланцюжку);
н-д – наприклад;
П – прикметник;
пол. – польська (мова);
ПС – прислівник;
рос. – російська (мова);
СГ – словотвірне гніздо;
СЛ – словотвірний ланцюжок;
укр. – українська (мова).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206 с.
2. Buracka I. Porównawcza analiza gniazdowa wybranych leksemów neutralnych i nacechowanych ekspresywnie. – Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2001. – 251 s.
3. Земская Е.А. Словообразование как деятельность / РАН; Ин-т русского языка. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
4. Плужникова Т.И. Типология комплексных единиц словообразования: прогнозирующая функция / НПУ им. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 256 с.
5. Stramljič-Breznik I. Fundamental Premises For Work on the Word-Formation Dictionary of the Slovene Language // 12-th Biennial Conference on Balkan and Slavic Linguistics, Literature and Folklore (May 4-6, 2000. University of Kansas. USA) <<http://www.ku.edu/~slavic/bss99-stramljic-breznik.html>.13.11.03.>
6. Тихонов А.Н. Состояние научной разработки гнезда и перспективы его исследования // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы VII Международной научной конференции, посвященной 70-летию проф. А.Н. Тихонова / Елецкий гос. ун-т им. И.А. Бунина. – Елец, 2001. – С. 10-21.
7. Ширшов И.А. Теоретические проблемы гнездования // Принципы составления гнездового толково-словообразовательного словаря современного русского языка: Уч. пособие по спецкурсу / Чечено-Ингушский гос. ун-т им. Л.Н. Толстого. – Грозный, 1991. – С. 5-74.
8. Федурко М. Морфонологія відіменникового словотворення. – К. – Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.
9. Jadacka H. Rzeczownik polski jako baza derywacyjna: Opis gniazdowy. – Warszawa: Wyd-wo PWN, 1995. – 216 s.
10. Комплексный словарь русского языка / Под ред. д-ра филол. наук. А.Н. Тихонова. – М.: Рус. яз., 2001. – 1229 с.
11. Петров А.В. Гнездовой толково-словообразовательный словарь композитов / Таврический национальный ун-т им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2003. – 286 с.
12. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: Укр. енци., 2002. – 912 с.
13. Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego: T. 1–2.: T. 1: Gniazda odprzymiotnikowe / Teresa Vogelgesang; Pod. red. nauk. Hanny Jadackiej; T. 2: Gniazda odrzeczownikowe / Pod. red. Hanny Jadackiej; [aut.] Hanna Jadacka [et al.]. – Kraków: Universitas, 2001.

14. Словообразователен речник на съвременния български книжовен език: А-Я / БАН; Под. ред. на Йордан Пенчев. – София: Академично изд-во “Проф. Марин Дринов”, 1999. – 395 с.
15. Фатхутдинова В.Г. Лингвистические основы сопоставительного анализа отглагольных словообразовательных гнезд в русском и татарском языках // Сопоставительная филология и полилингвизм: Сб. науч. тр. – Казань, 2003. – С. 147-155. < http://www.kcn.ru/tat_ru/universitet/fil 18.02.04.>
16. Hippiisley A., Tariq M., Cheng D. Hierarchical data and the derivational relationship between words < [http:// www ldc.upenn.edu/annotation/database/papers/Hippiisley_Tariq/14.2.hippiislay.rt](http://www ldc.upenn.edu/annotation/database/papers/Hippiisley_Tariq/14.2.hippiislay.rt) 19.11/03>
17. Ярошенко Н.О. Зіставний аналіз словотвірних парадигм дієслів *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX-XX ст. // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. / Укл.: А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Вип. 13. – Донецьк: ДонНУ, 2004 (у друці).
18. Ярошенко Н.О. Словотвірні гнізда з базовими дієсловами *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX-XX ст. (*семантика вершини*) // Мова і культура. (Науковий щорічний журнал). – Серія Філологія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – Випуск VI. – Т. 5. Ч. 1. Національні мови у їхній специфіці та взаємодії. – С. 133-141.
19. Сопоставительное изучение словообразования славянских языков / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики; Ин-т русского языка; Отв. ред. Г.П. Нещименко. – М.: Наука, 1987. – 272 с.
20. Тихонов А.Н. Основные понятия русского словообразования // Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Рус. яз., 1985. – С. 18-51.
21. Яроцкая Г.С. Словообразовательное гнездо с исходным словом-статонимом в современном русском языке: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Одесса, 1995. – 183 с.
22. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке: Учеб. пособие. – Л.: Наука, 1987. – 207 с.
23. Лыков А.Г. Разграничение словообразовательного гнезда и словообразовательной парадигмы // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. ст. / Самаркандский гос. пед. ин-т им. С. Айни; Отв. ред. А.Н. Тихонов. – Ташкент, 1982. – С. 34-38.
24. Дашченко О.И., Зверев А.Д. О соотношении комплексных единиц словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. ст. / Самаркандский гос. пед. ин-т им. С. Айни; Отв. ред. А.Н. Тихонов. – Ташкент, 1985. – С. 47-53.
25. Нечаева В.Ф. Структура словообразовательных цепочек в сопоставительном аспекте // Вестник Ленинградского ун-та. История, язык, литература. – 1984. – № 14. – Вып. 3. – С. 109-111.
26. Фатхутдинова В.Г. Словообразовательная цепочка как объект сопоставительного анализа (на материале русского и татарского языков) // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филологический факультет, 18-21 марта 2004 г.): Труды и материалы. – М.: Изд-во Московского ун-та, 2004. – С. 461-462.
27. Тихонов А.Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде: Автореф. дисс....д-ра филол. наук: 10.02.01 / АН СССР, Ин-т русского языка. – М., 1974. – 35 с.
28. Борисова Л.П. Развитие словообразовательных гнезд с синонимичными исходными словами (на материале гнезд с вершинами *питать* и *кормить*): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Донецк, 1989. – 246 с.

29. Маторина Н.М. Эволюция словообразовательных гнезд с вершинами *делать* и *действовать* в русском языке XI-XX вв.: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Донецк, 1994. – 352 с.
30. Гірняк С.П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XI-XX ст.: Дис...канд. філол. наук.: 10.02.01. – Донецк, 1999. – 262 с.
31. Тишківська Н.Я. Семантико-дериваційна структура словотвірного гнізда кореня – *жал'* – (*-жал-*) у сучасній українській мові // Дослідження з словотвору та лексикології: Зб. наук. пр. – К.: Вища шк., 1985. – С. 14-20.
32. Лесюк М.П. Семантико-дериваційна характеристика словотвірного гнізда з коренем *-іх-* у сучасній українській мові // Дослідження з словотвору та лексикології: Зб. наук. пр. – К.: Вища шк., 1985. – С. 72-78.
33. Рацибурская Л.В. Словообразовательное гнездо и принципы его описания / Нижегородский гос. пед. ун-т. – Нижний Новгород, 2002. – 50 с.

Надійшла до редакції 13.05.2004 р.

УДК 811.161.2'373.2

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТОПОНІМІЧНИЙ ФРЕЙМ: ПЕРШІ КОЛА

О.Ю.Карпенко

Стандартні, часто наводжувані приклади фреймів – «ситуація: ресторан», «ситуація: супермаркет», «ситуація: театр», «ситуація: бібліотека» тощо. Однак, як то чітко сформулював І.Р.Вихованець, «Слово вказує на предмет чи явище, а речення – на ситуацію» [2, 11]. Мовне відображення фреймів усе ж знаходиться на рівні слів, а не речень. Відвідання театру, крамниці чи ресторану породжує певну кількість стандартних ситуацій, які мовно виражатимуться реченнями. Однак сутність відповідних ситуацій – концептуальна, в мовленні вона найліпше виражається переліком слів – склад меню в ресторані, вибір товарів у крамниці, книжок у бібліотеці, наявність репертуару, акторів і їх ролей у театрі тощо. Даніел Гілдей з цього приводу зазначив: «Описи фрейму включають визначення ролей учасників відношень чи дій того, що описується у фреймі [...]». Ми вважаємо, що фрейм – це просто відношення між виконавцями ролей» [16, 11].

Виконавці ролей топонімічного фрейму – власні географічні назви. Відношення між ними визначаються: 1) територією (об'єкти, носії назв, є суміжними, близькими, далекими, належать до однієї чи різних етнічних територій); 2) розмірами (дуже великі, великі, менші, зовсім малі); 3) типом об'єктів (у вітчизняній топоніміці прийнято розрізняти ойконіми, гідроніми, ороніми, хороніми, мікротопоніми; кожен топонім попадає в одну з цих п'яти груп, але в межах групи об'єднується чимало типів та підтипів об'єктів, наприклад, серед гідронімів – потамоніми, лімноніми, гелоніми, пелагоніми тощо); 4) знаністю, що часто пов'язується з символічністю (найвідоміша у Чернівцях вулиця – *Кобилянської*, хоч вона не є ні найбільшою, ні найважливішою; загалом же знаність пов'язана з розмірами); 5) мовною формою (назви схожі – несхожі, прозорі – непрозорі, одноструктурні – різноструктурні, виразно рідномовні – виразно чужомовні).

На базі названих параметрів у мові формуються топонімічні системи, а в ментальному просторі – топонімічні фрейми. Про топонімічні фрейми М.В.Голомідова писала в 1998 р., говорячи про засади запровадження нових географічних назв [3, 146]. У.А.Карпенко слушно зауважує, що «фрейм схематизує, дозволяє чітко уявити й зрозуміти концепт», однак при цьому автор дотримується дискусійної позиції, що «фрейм може виступати як форма, а концепт – як зміст» [6, 299; 293]. Марвін Мінський, на якого спирається

У.А.Карпенко, розуміє фрейм інакше, припускаючи, «що розум зазвичай інтерпретує дані сприйняття в термінах, одержаних раніше і призначених для опису структур – *фреймів*. Фрейм – це один із способів уявлення стереотипичної ситуації [...]. Теорія фреймів була розроблена з метою пояснити швидкість людського сприйняття й мислення, а також фактичну відсутність відкритих для спостереження ментальних явищ, які

супроводжують ці процеси» [8, 289]. Стереотипні ознаки і стереотипні ситуації (в мовленні – контексти) й дозволяють людині сприйняти даний звукокомплекс як топонім. Чим ближче до людини коло індивідуального топонімічного фрейму, про який ідеться нижче, тим швидше відбувається таке сприйняття. Це, між іншим, ще одна ознака, що дозволяє розмежувати кола топонімічного фрейму.

Якщо топонімічні системи є одномірними, виниклими на різних історично сформованих і географічно окреслених територіях поширення одного етносу, то топонімічні фрейми – ні. Тут треба розрізняти бодай три типи фреймів: 1) загальномовний, що формується як сума двох наступних; 2) територіально-корпоративний, що належить мешканцям території, де діє певна топонімічна система, наприклад, Волинь, Буковина, Одещина; 3) індивідуальний, що належить певному ментальному лексикону певної людини. Структура, ментальна організація цих трьох фреймів не є тотожною.

Індивідуальний фрейм (як і територіально-корпоративний) базується передусім на параметрі «територія», а в ньому – на ознаці «близьке – далеке», причому ознаку цю в даному випадку слід тлумачити як у прямому, так і в переносному сенсі. Тут можна говорити про кілька кіл фрейму, однак вони виражені менш чітко, ніж у антропонімічному фреймі. Сутність найближчого кола добре виразив письменник Тарас Прохасько: «Я [...] повернувся у свій «зацофаній» провінційний Франківськ. Франківськ – це моє рідне місто. Як говорив про Україну, котра є для мене всім – тепер можна вернутися до знаку рівності: *Франківськ* є для мене Україна, а *Україна* і є всім» [11, 15].

У дуже складному акті формування й формулювання висловлення, що починається від невербальних уявлень через внутрішню мову, у якій невербальне мислення стає вербальним, і завершується мовленням, у якому формулювання думки ще продовжується (дискурсивне мислення) [1], завжди, мабуть, залишається місце для власних назв як своєрідних орієнтирів думки (адресат, предмет думки, еталон – взірєць: «як сказав такий-то» тощо). У щойно наведеному вислові Т.Прохаська у завершеному формулюванні маємо два топоніми, причому обидва «мої», тобто належні до власного індивідуального мовлення, і один домислюваний антропонім – *Людмила Таран*, яка веде розмову з письменником. Належність топонімів індивідуальному мовленню доводиться розмовною формою *Франківськ* (офіційно: *Івано-Франківськ*) та особливою семантичною і емоційною наповненістю назви *Україна*. До речі, назва *Івано-Франківськ*, запроваджена в 1962 р. замість *Станіслав*, не була усунена, як інші радянські перейменування, і нині міцно увійшла в народний ужиток, бо освячена іменем Івана Франка. Втім, у Ю.Андруховича проблискує й старе наймення *Станіслав* та *Станіславів*. Пор. і назву статті (есе) «Між Києвом і Станіславом» [13].

Існує поняття «мала батьківщина». Ось вона, її топоніми й складають основу першого, найближчого кола індивідуального топонімічного фрейму. Це передусім ойконім – назва рідного поселення, як *Франківськ* у Прохаська, це також найближча ржа чи інше водоймище, пор. початок оповідання

Ф.С.Фітцджералда «The Diamond as Big as the Ritz»: «John T.Unger came from a family that had been well known in *Hades* – a small town on the *Mississippi River* – for several generations» [15, 7]. Хай то мале місто *Hades* (Гейдіз) етимологічне сходиться на «пекло», «царство мертвих» (грецьке *Aïd*) – все одно мала батьківщина.

Америка зі своїм масовим транспортуванням топонімів, особливо ойконімів зі Старого Світу не могла не одержати і власного Ацца. В романі Н.Демілла «The General's Daughter» він з'являється як неофіційна назва військового об'єкта з найменням «*Fort*

Hadley, Georgia» (топонім *Hadley*, Гадлі, перенесено з Великобританії, де він етимологічне означає «вересковий пагорб» [9, 211; 542; 545]) «this backwater that the Army called *Fort Hades* and the GIs called *Fort Hardly* [14, 6; 139], тобто для армії взагалі – «пекло», для рядового складу – «ледве-ледве».

Ширше і топонімічне повніше мала батьківщина представлена в творі Петра Сороки «Бісер на долоні», що має жанрове визначення «Денник 2003 року». Спочатку автор ніби обминає топоніми: «*Петриківський світ* – мій мікрокосм, у якому я обертаюся одинадцять місяців на рік – звужений убогою орбітою: село – *університет* – крайка *міста*» [10, 117]. У тексті денника і село, і місто згадуються лише кілька разів, переважно у прикметниковій формі, а достовірна ідентифікація з'являється тільки в кінцевій позначці: «с. *Петриків*, *Тернопільська обл.*» [10, 161]. Коли згадуються Кравчини, «перші дурисвіти на троє сіл» [10, 143], з'ясовується, що для автора, та й для інших тутешніх людей, єдність з Петриковим становлять ще два села – *Кретівці* (саме сюди герой денника любить ходити до церкви, тут на цвинтарі «більше роду в землі, ніж на землі») та *Грицівці*. Адміністративне Петриків знаходиться в Тернопільському районі, а Кретівці, до яких офіційно долучено Грицівці [12, т. 2, 464], – у Збараському [12, т. 1, 394; 401]. Мешканці, у тім числі автор, керуються традицією та суміжністю, а не адміністративною приналежністю.

Денник в основному присвячується тому, як герой милується краєвидами, розширюючи свій «мікрокосм». Топоніми подаються як орієнтири: «Управоруч – *Грицівці*, позаду – *Стрийка*, попереду – *Нижчі Луб'янки*, ліворуч – *Збараж*. Ряхтлива осонцена долина. Цими полями колись гасали вершники Хмельницького» [10, 146]. Усі ці чотири поселення – у Збараському районі, як і с. *Травневе* [12, т. 1, 394], що вжите з естетичних міркувань: «Чи знаєте ви, як кують зозулі в прогріте червнєве надвечір'я у *Травневому*? Ні, ви не знаєте, як вони кують. Бо одна річ слухати їх знічев'я, у неділю чи свята, з простої цікавості, а інша – зі сапою в руках, після цілоденної утомливої праці» [10, 149].

Частіше топоніми стосуються маршрутів автора: «Скільки разів проїжджав тою дорогою, що веде з *Тернополя* та *Теребовлю*, а навколишні краєвиди хвилюють, як уперше. Одразу ж за *Мишковичами* і *Лучкою* розливається нетлінна Божа краса» [10, 148]. *Мишковичі* і *Лучка* – це єдині, крім *Петрикова*, села Тернопільського району, що згадуються П.Сорокою. Виїжджав він, отже, з *Петрикова* (якщо не з *Тернополя*). З поїздки автора в Лановецький район у деннику залишилося значно більше ойконімів, разом з назвою району, єдиною в творі: «Незавдалеки од *Тернополя*, якихось сто кілометрів, а, здається, в'їжджаєш у хтозна-яку глибинку [...]. Це *Лановеччина* з таємничими лісами, широкими оболонями, пастівниками [...]. В'їжджаємо у *Ванжулів*, де «історія стоїть біля дороги» [...]. Далі *Огризківці*, *Оришківці*, *Печерна*, *Кутиски*, *Юлеськів* – назви, що промовляють чи не з *Трипілля* [...]. Через *Лопушне* завертаємо у *Корначівку* до старого письменника *Андрія Бобюка*» [10, 146–147]. Від'їхав автор якихось сто кілометрів, і з вісьми зафіксованих ойконімів Лановецького району 3 трансформував: в офіційному довіднику маємо записи *Печірна*, *Кутиска*, *Карначівка* [12, т. 1, 397–398]. Додамо також, що *Огризківці* нині юридично не існують і приєднані до с. *Буглів* [12, т. 2, 471].

Наведений фрагмент подорожі до Лановеччини – не єдиний випадок, коли автор не просто називає топоніми, а й дає їм якусь оцінку. Пор. ще на початку твору: «Хутір *Неминучий* – у снігах, в білій безмовності [...]. Хто дав йому таку назву, як вона виникла? Тепер уже не дізнатися. Але звучить так, що вічність озивається» [10, 117]. Чи таке: «Пливкі краєвиди зачіпають в душі щось незглибиме, як саме звучання придорожніх сіл, що вирости тут у незапам'ятні часи – *Лошнів*, *Кровінка*, *Запав'є*, *Говилів*, *Налужжя*, *Кобиловоки*, *Сухостав*, *Вигода*, *Вигнанка*, *Пастуше* ...» [10, 149]. Наведені 10 назв стосуються одного маршруту і охоплюють три райони Тернопільської області: перші шість топонімів – то *Теребовлянський* район, *Сухостав* і *Вигода* – *Гусятинський*, а два останні – вже *Чортківський*. При цьому юридично *Сухостав* приєднано до с. *Яблунів*, а

село, записане автором у загадковій формі: *Кобиловолоки*, з пропущеним складом – насправді Кобиловолоки – перейменоване в *Жовтнева* (нині цю назву усунено) [12, т. 2, 474; 277]. Автор пропускає у назвах уточнюючі прикметники: *Великий* Говилів, *Горішня* Вигнанка, фіксує дрібні фонетичні відхилення від офіційних форм, які є не авторськими, а народними: у довідниках *Кровинка*, *Залав'я*.

Ще одним маршрутом автор розширює свій мікрокосм уже за межі Тернопільщини, простуючи з села Андрути, що в Кремензькому районі на Тернопільщині, на північ, у Рівненську область: «Знову тулю до серця волинські пейзажі, й вони озиваються до мене з красивої давнини таємничими іменами: *Андруга, Пенталія, Доростаї, Брищі, Коблин, Бортниця, Судобичі, Горобинці...*» [10, 150]. У цьому маршрутному спискові, до речі, повторився огріх із утратою складу: треба *Дорогостаї*, а не *Доростаї* (це село приєднане до с. Пугачівка Млинівського району Рівненської області [12, т. 2, 440]. Трясло в машині, от автор і схибив у записі...

Ці помилки, гадаємо, засвідчують, що йдеться про територію за межами малої батьківщини, йдеться вже про друге коло топонімічного фрейму. У рідному, звичному не помиляєшся. З денника П.Сороки можемо висновувати, що перше коло індивідуального топонімічного фрейму його героя окреслюється Тернополем та прилеглими до нього Тернопільським і Збаразьким районами. Це коло з мандрівками героя, переважно зосередженими в східній половині області, поступово розширюється. Ось як він описує своє повернення, знаходячись у Хмельницькій області на межі з Тернопільською: «З-за *Збруча* вертаємо додому, і вже біля *Волочиська* несподівано хмурніє небо, крийма вкривається хмарами, як пасманистою повстю, і стиха починає схлипувати [...]. Але коли спинаємося нагору, то перед зором виростає захоплююча картина – там удалині, за *рубіконовою рікою*, зукісне сонячне проміння, як на картинах Рембрандта, проливається на землю і вже постає у сяйливій юлі [...]. *Збруч* справді як *Рубікон*: позаду злежана півсонна земля, повита сутінню і дощем, а попереду сяйво тепла і золота рідної *Галичини* – воістину благословенної» [10, 159].

З також ніжністю і любов'ю названа *Галичина* все одно не входить до малої батьківщини героя. Тут *Петриків* і *Галичина* займають позиції *Франківська* і *України* в наведених вище словах Т.Прохаська: центр малої батьківщини і найближчий, бо вже символічний, центр другого топонімічного кола. Топоніми, що набувають в індивідуальному фреймі символічного значення, так уростають у ментальний лексикон, що переходять у перше, найближче коло. У героя «Бісеру на долоні» є в першому колі ще два топоніми, які почув значно раніше, ніж побачив їх об'єкти. Адже він народився в сім'ї переселенців з Лемківщини, з Польщі (операція «Вісла») і уважно слухав розповіді діда: «Од спеки дід домлівав і, вронивши голову на руки, все ж натхненно, але не похапки розповідав мені (чи й собі?) про *Лемківщину*. Бувало, так розментрожить спогадами душу, що залиється сльозами, як дитина. Оповідючи, постійно кректав, закашлювався і повторював одне слово «*Бліхнарка*», що звучало в його патріарших устах як «Алілуя». Пахло мені те слово горами, соснами і святойванівськими травами ... Я був закодований, солодко уражений тою назвою, і довго мав у житті одну певстиму муку-потребу – побачити те сільце і навколишні краєвиди [10, 126].

У творі Петра Сороки добре видно, як формується, з чого складається перше, найближче коло індивідуального топонімічного фрейму. Це – 1) найближче територіальне оточення – мала батьківщина; 2) те, що стало найближчим у процесі пізнання світу, мандрівок і переселень; тут відбуваються досить активні процеси переходу топонімів з другого та подальших кіл у перше; 3) те, що набуває особливого значення, символізує велику Батьківщину (*Україна, Галичина, Дніпро, Карпати, Київ, Канів* тощо); 4) те, що стає родинною реліквією, — згадкою. Щодо топонімічних розрядів у більшості людей перед ведуть ойконіми. П.Сорока називає багато ойконімів свого першого і другого топонімічного кола, а про гідро об'єкти переважно говорить *ріка, озеро, мокляк* (тобто

болото). Наприклад, не названо по імені велику ліву притока Дністра *Серет*, на якій стоїть Тернопіль. В усьому творі з річок згадані *Збруч* і *Нетеча*, а з височин – Говда. Лише в описі своєї поїздки до Яремчі П.Сорока називає ріки *Прут*, *Черемош*, сходять на гору *Явірник*, чує: «То гора *Рокита* [...], а то *Маковиця*, і *Хом'як*, *Синяк* і *Довбушок*» [10, 151]. Тут теж божественні краєвиди, але то вже «інший світ» – то вже друге коло індивідуального топонімічного фрейму.

Це друге коло – ментальне відображення того, що ономасти називають топонімічною системою. Л.М.Дмитрієва присвятила спеціальну монографію тому, як топонімічна система існує в мові, на території, і як у ментальному світі. Зазначивши, що «вивчення ментальної сутності топонімічної системи тільки починається», дослідниця справедливо зазначає: «Усяка топонімічна система існує передусім у свідомості конкретної людини, але свідомість людини не може зафіксувати всі ономастичні простори даної мови, вона відбиває лиш окремі в просторово-кількісному відношенні фрагменти. Дані сукупності топонімів, відображені у свідомості носіїв мови, являють собою топонімікон мовної особистості (звідси питання про індивідуальні системи)» [5, 49; 48].

Тут виникає питання про вміст цього топонімікону мовної особистості. На думку Л.М.Дмитрієвої, він по суті і становить собою ментальне буття топонімічної системи. До певної міри так воно і є. Ясно, що в цей топонімікон входить топонімія малої батьківщини, у нашому розумінні – перше коло індивідуального топонімічного фрейму, яке становить суб'єктивний центр топонімічної системи. Сюди входить і більш докладне, ніж для інших територій, знання географічних назв даної території, як знання топонімів Галичини у Петра Сороки. На цій підставі й можемо виділяти територію топонімічної системи як другого кола індивідуального топонімічного фрейму. Однак його межі дуже розмиті й системне коло легко переходить у коло етнічне, вже третє.

Автор цих рядків, приміром, своєю малою батьківщиною вважає Одесу (хоч народився у Чернівцях), досить докладно знає її мікротопонімію, і значно менш докладно, топонімію Одещини, яка становить собою окрему топонімічну систему [4, 3; 8; 7, 53–55]. Однак це не заважає йому знати топонімію Києва, Черкас, Тернополя, знати назви географічних об'єктів в Україні й за її межами. Узагальнюючи, маємо право висновувати, що топонімікон мовної особистості – це не індивідуальне знання певної топонімічної системи, а увесь індивідуальний топонімічний фрейм, з усіма його колами, які ми й намагаємося вирізнити та охарактеризувати.

Можемо зробити висновок і про те, що при наявності окремого другого кола індивідуального топонімічного фрейму, яке стосується певної топонімічної системи і переважно супроводжується усвідомленням того, що йдеться про окрему топонімічну єдність (таке усвідомлення, зазначимо, є ще одним незалежним доказом існування топонімічних систем), це коло плавно й малопомітно, без якихось ментальних ускладнень, переходить у третє – етнічне (мовно-етнічне, коло великої батьківщини, рідної країни).

РЕЗЮМЕ

Рассматривается ментальное бытие топонимов. В ментальном лексиконе индивидуума они образуют топонимический фрейм, расходящийся кругами от этого индивидуума. Из шести возможных кругов анализируются два ближайших: 1) круг малой родины и 2) круг топонимической системы.

SUMMARY

Mental existence of toponyms is being analyzed. In the mental lexicon of the individual they form toponymic frame which diverge from this individual in circles. Out of six possible circles the two nearest are investigated: 1) the circle of homeland and 2) the circle of the toponymic system.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н.Ф. Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация // Филологические науки. – 2002. – №5. – С.72-81.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – 398 с.
3. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике. – Екатеринбург, 1998. – 231 с.
4. Горожанкина Л.В. Проблемы динамики топонимической системы. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1979. – 22 с.
5. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы: На материале русской топонимии Алтая. – Барнаул, 2002. – 253 с.
6. Карпенко У.А. Фреймовый поход к анализу концепта // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – К., 2003. – Вип.6, т.3, ч.І Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 293-303.
7. Карпенко Ю.А. Признаки молодости топонимической системы // Перспективы развития славянской ономастики. – М., 1980. – С. 48-57.
8. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – С.281-309.
9. Рыбакин А.И. Словарь английских фамилий. Около 22 700 фамилий. – М., 1986. – 576с.
10. Сорока П. Бісер на долоні. Денник 2003 року // Кур'єр Кривбасу. – 2004. – №173. – С. 117-161.
11. Таран Л. Мандрівник усередину. Розмова Людмили Таран з Тарасом Прохаськом // Кур'єр Кривбасу. – 2004. – №170. – С.3-17.
12. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1969. – Т.1-2.
13. Яковенко С. Між Києвом і Станіславом // Література плюс. – 2003. – №5 (48). – С.9-10. Видання включене в журнал «Кур'єр Кривбасу». – 2003. – №163. – Між с. 160-161.
14. DeMille N. The General's Daughter. – N.Y., 2002. – 480 p.
15. Fitzgerald P.S. The Diamond as Big as the Ritz and Other Stories. – Lnd., 1996. – 192 p.
16. Gildea DJ. Statistical Language Understanding Using Frame Semantics. – Berkeley. <<http://www.cis.upenn.edu/~dgildea/gildea-thesis.pdf>>

Надійшла до редакції 25.05.2004 р.

УДК 81.16

МЕТАЯЗЫКОВОЕ ВЫСКАЗЫВАНИЕ КАК ОПИСЫВАЮЩИЙ КОНТЕКСТ ЗАИМСТВОВАННОГО ТЕРМИНА И СТРОЕВОЙ КОМПОНЕНТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Е.И.Гусева

Одно из явлений, оказавшихся в поле зрения лингвистов в связи с изучением актуальных семантических процессов, – процесс вербализации языкового сознания, который на уровне текста проявляет себя в различных формах метатекстов, эксплицирующих отношение говорящего к употребляемому слову. Вслед за А.Вежбицкой исследователи отмечают причины, обостряющие языковую рефлексивность носителей языка, обосновывают широкое и узкое понимание метатекста, дают типологию метаязыковых высказываний по поводу лексических единиц [1,2,3]. И.Т.Вепрева считает вербализацию метаязыкового сознания в высказываниях-рефлексивах публицистического текста спо-

собом преодоления «коммуникативного диссонанса», речеповеденческой адапционной технологией, направленной на снятие барьеров на пути коммуникации [3].

Заимствование и обновление лексики как общая причина «коммуникативного напряжения», а также его следствие – вербальные экспликации по поводу лексических единиц в равной мере проявляют себя как в публицистических, так и в научных текстах. Однако, сравнивая метаязыковые комментарии в художественных, публицистических текстах с метаязыковыми высказываниями как строевыми компонентами научных текстов, нельзя не заметить их принципиального отличия. Метаязыковой комментарий в художественных и публицистических текстах – это широкий спектр оценок, суждений о слове носителей языка, образующих в совокупности область «стихийной лингвистики». В текстах научного характера метаязыковые высказывания с семантикой оценки вторичны, так как в отличие от «стихийной лингвистики» научное лингвистическое описание характеризуется целенаправленной экспликацией значения слова-термина.

Повышение ранга метаязыковых высказываний в научном тексте в связи с заимствованием лингвистической терминологии, с одной стороны, и особый характер метавысказывания – описания термина – с другой, дают основания выделить его в качестве самостоятельного предмета исследования. В задачи такого исследования входит как выяснение причин и характера влияния заимствованной терминологии на структуру и содержание текста, так и определение природы и функций метаязыкового высказывания как строевой единицы лингвистического текста. Значение данного исследования заключается в фиксации явлений, сопровождающих заимствование и обновление терминологической лексики, но по своим параметрам выходящих за рамки данных семантических процессов.

Заимствование лингвистической терминологии не только приводит к замене традиционной терминологии новой научной лексикой, но и становится причиной определенных изменений в структуре лингвистических текстов. Заимствования, освоенные языком, зафиксированные в словарях и функционирующие как общеупотребительные научные термины, при своем очередном использовании не нуждаются в толковании. Новейшие заимствования, не нашедшие отражения в словарях, требуют пояснения, нуждаются в определении в пределах данного текста. Дефиниция заимствованного термина превращается в его описывающий контекст.

Функционирование языковых единиц в тексте предполагает их направленность на референт. Референтом лингвистического текста, как правило, является язык, его единицы, свойства и структуры. Термины функционируют в нем в качестве метаязыковых единиц, т.е. единиц номинации некоего отличного от них языкового объекта. Здесь возможно провести аналогию между отношением «язык и метаязык» и «высказывание (текст) – метавысказывание». Метаязык – язык «второго порядка», по отношению к которому естественный человеческий язык выступает как «язык-объект», т.е. как предмет языковедческого исследования» [4, с. 297]. Язык тогда может выступать инструментом самопознания, когда языковое явление, будучи объектом познания, предметом, на который направлено исследовательское сознание, отчуждается от языка как инструмента мышления. Аналогично этому, когда в структуре лингвистического текста появляется относительно автономная структурная единица – метаязыковое высказывание *по поводу* термина (такая графическая форма показывает возможность редукции словосочетания до «метавысказывания термина»), в нем происходит смена референта. Термин как единица метаязыкового высказывания отчуждается от общего текста, как бы переносится в другой файл.

Роль термина в метаязыковом высказывании отлична от его первичной знаковой функции в тексте. Лингвистический термин, который входит в общий текст как описывающий термин, термин-инструмент, в метаязыковом высказывании приобретает статус объекта описания. Научный термин и его дефиниция образуют строевой компонент

текста, функционально отличный от других его единиц: в метавысказывании раскрывается лексическое значение слова.

Введение описывающего контекста термина (слова) – проявление иной по отношению к коммуникативной установке основного текста коммуникативной интенции, так как передача значения языковых единиц не является непосредственной целью речевого общения. «В языкознании распространено мнение, что собственно содержанием языка являются закрепленные в лексической системе значения слов, – пишет В.А.Гречко. – А между тем целью речевого обмена не является сообщение его участниками содержания этих значений» [5, с.207]. Это положение мы можем проиллюстрировать следующей условной схемой. Высказывание «Язык – инструмент самопознания» в ней представлено двумя уровнями: уровнем содержания текста, на котором каждое слово является знаком своего референта, и уровнем семантики языковых единиц, по отношению к которому слово выступает как единица истолкования.

Уровень семантики слов	ЛЗС-1	ЛЗС-2	ЛЗС-3	
	↓	↓	↓	
Уровень содержания текста	<i>Язык – инструмент самопознания,</i>			

где ЛЗС – это лексическое значение слова, например: ЛЗС-1 – это «система звуковых, словарных и грамматических средств, объективирующих работу мышления...» [6, с. 794], а отношение «Слово – ЛЗС» – это метаязыковое высказывание, которое, конечно, не является спутником каждой единицы научного текста.

Данная схема перестает быть условной, когда в тексте появляется метавысказывание термина, реализующее отношение «слово – ЛЗС». Сравним функционирование слова «фрейм», относительно недавно получившего статус лингвистического термина, в высказывании (1) и метавысказывании (2):

(1) *Факультативные признаки выполняют в структуре фрейма конкретизирующую функцию...* [7, с. 20].

(2) *...фрейм – мыслительный образ в статике* [7, с. 21].

За пределами метавысказывания лингвистический термин выступает в роли такого же знака, что и любое слово, но, включенный в метаязыковое высказывание (собственный описывающий контекст), меняет свой статус – из инструмента описания становится его объектом.

В метаязыковом высказывании термина осуществляется переход, скачок от уровня содержания текста к уровню семантики его единицы. Установление в тексте уровней отношений имеет свои основания. В тексте (в речевом общении и вербальном мышлении) уровень семантики единиц языка относится к области бессознательного. При включении в текст метавысказывания, область бессознательного эксплицируется. Уровень семантики слова, до этого надтекстовый сегмент, не входящий непосредственно в смысловую организацию текста, будучи эксплицированным в метавысказывании, становится той частью содержания текста, которая требует сознательного усилия – работы сознания над интерпретацией термина и увязки содержания данной единицы с общим содержанием текста.

Причины введения в лингвистический текст метавысказывания *по поводу* термина различны и многообразны: это и появление терминологического новообразования, и развитие значения, в том числе и специализация общеупотребительного слова в контексте научной речи. Однако значительное, экстраординарное увеличение удельного веса метавысказываний в тексте связано с процессом заимствования научной терминологии. Введение описывающего контекста заимствованного термина необходимо, прежде всего, для выполнения термином своей основной функции в тексте, т.к. новое заимствование является условной знаковой фигурой с неопределенным референтом:

Рефрейминг, или смена фрейма, обозначает перемещение какого-либо образа или переживания в новый фрейм [8, с.11].

Увеличение числа метавысказываний в тексте в связи с интенсивным использованием заимствованной терминологии, как уже отмечалось, повышает ранг уровня семантики слова и усложняет интерпретацию текста. Такая усложненность интерпретации указывает на «затратность» технологии. И это, конечно же, противоречит одной из основных функций термина – упрощать научное исследование, быть эффективным инструментом научного познания.

Кратчайший путь к упрощению технологии научного исследования – использование традиционной терминологии, а при заимствовании научного понятия – предпочтение перевода прямому заимствованию иноязычного слова. Но, как показывает практика, такой путь далеко не самый распространенный и к тому же не всегда возможный. Так, например, в лингвистических текстах мы встречаем варианты перевода термина «фрейм» – «рама», «рамка»:

Градации отношений между стилем и языком в модальных тенденциях и рамках можно изобразить в знаках математической логики [9, с. 55].

Ср., здесь же: *modal trends and modal frameworks...* [9, с.57]

Однако в большинстве работ для обозначения данного понятия используется не транслитерированное заимствование.

Предпочтение заимствования переводу, замена традиционной терминологии новыми заимствованиями ведет к перестройке терминологической системы, а «нескоординированность результатов деятельности лингвистов», препятствует, по мнению Л.О.Чернейко [10, с. 48], торжеству сознательного начала в лингвистике. Это не означает, однако, что любые попытки «организовать буйную волю» заранее обречены. Если нельзя изменить практику процесса заимствования, следует упорядочить ее результаты, проанализировав способы включения заимствованного термина в текст, а также характерные для него описывающие контексты.

Метавысказывания – прямые дефиниции – самый эффективный, но далеко не самый распространенный способ введения заимствованного термина в научный текст. Такие метавысказывания в структурном отношении характеризуются завершенностью и относительной самостоятельностью в рамках общего текста:

Скрипт – вид фрейма, выполняющий спецификацию в обработке естественного языка [11, с. 188].

Метавысказывания по поводу термина далеко не всегда имеют вид идеальной словарной дефиниции. В лингвистическом тексте возможна та или иная степень их редукции, изменяющая степень связности метавысказываний с текстом и характер их включенности в общий текст:

Часто они помещают его в своеобразную психологическую рамку – фрейм... [8, с.11].

Своеобразие текстовых связей заимствованного термина в последнем примере – в его одновременной включенности в общий текст (высказывание) и метавысказывание.

К редуцированным метаязыковым высказываниям можно отнести и лексический повтор. Устанавливаемые в лексическом повторе отношения тождества между заимствованием и общеупотребительным словом (термином) являются аналогом пропозициональной структуры, что позволяет рассматривать данную корреляцию как редуцированное метавысказывание:

...когниция, мышление является лишь частью человеческого сознания [12, с. 40].

Элементы дефиниции термина содержат и составные номинации научных понятий. На это обращает внимание В.А. Гречко: «составные термины – сочетания слов номинативного характера с именем существительным в качестве главного слова... носят отчасти определительный, дефинитивный характер...» [5, с. 177]. Сравните, например, описывающий характер составных и сложных наименований в ряду синонимов к слову метатекст, приводимых И.Т.Вепревой:

Термин «рефлексив» находится в одном ряду с такими терминологическими единицами, как «оценка речи» «контекст-мнение», «метаязыковые высказывания», «словесное само моделирование», «показания метаязыкового сознания», «метатекст» [3, с.14].

К метавысказываниям – непрямым дефинициям заимствованного термина присоединяются рефлексивы – метаязыковые комментарии к терминологическим единицам, которые, кроме выражения семантики оценки, содержат элементы уточнения значения слова:

Выбранный нами термин «рефлексив» подчеркивает главную, родовую черту метаязыковых образований – наличие языковой рефлексии, направленность языкового сознания на познание самого себя [3, с.14].

Реальные описывающие контексты термина в тексте принимают разные структурные формы: от классической пропозиции, оформленной как предложение, до вставных конструкций, обособленных членов предложения, частей простого и сложного предложения и т.п., с одной стороны, и широких описывающих контекстов, выходящих за рамки высказывания, – с другой.

Современные лингвистические тексты буквально пронизаны неявными дефинициями терминов-неологизмов, и в этом смысле признание метавысказывания по поводу термина отдельной строевой единицей текста явно недостаточно. Метавысказывание – описывающий контекст термина может быть составной частью высказывания, выходить за его рамки или переплетаться с ним, тогда через все высказывание – единицу уровня содержания текста проходит единица уровня семантики слова (явление, подобное трансфиксации):

В это поле заносится метафорическое выражение в том виде, в каком оно встретилось в тексте... вместе с минимальным контекстом, в котором проявляется его метафоричность (то есть фокус метафоры вместе со своей рамкой) [13, с. 133].

Вновь вводимые термины и их общеупотребительные соответствия в приведенном примере образуют дистантные корреляции: «метафорическое выражение – фокус метафоры» и «минимальный контекст – рамка».

Различная степень приближения реальных метавысказываний к выверенным словарным дефинициям термина усложняет задачу, которую ставит перед лингвистами Л.О.Чернейко: «все рациональные версии терминов... должны поверяться анализом их употреблений в научном дискурсе. И хотя такой практики нет, только она способна стать опорой в логической обработке научного объекта...» [10, с. 44].

Кроме того, далеко не каждый неологизм или новое заимствование в тексте сопровождается его дефиницией. Отсутствие зафиксированных в словарях или текстах дефиниций приводит к вольной интерпретации заимствованных терминов, а неоднозначность их восприятия в разных контекстах и произвольность истолкования вызывают, в конечном счете, изменения в семантике самих заимствований. Многие новейшие заимствования производят впечатление слов с не устоявшимся, «размытым» объемом значения, причем относительно некоторых понятий эта нечеткость и «размытость» значения постулируется как неизбежность и благо.

С другой стороны, лингвисты все настойчивее говорят о необходимости противопоставить стихии словоупотребления четкую систематизацию терминов. Границы значения термина, безусловно, подвижны и изменчивы, но безусловным является и то, что в рамках поставленных задач исследования они должны быть определены. Иными словами, чтобы лингвистический термин как инструмент исследования языкового явления не становился неким перманентно обновляющимся фантомом, а его произвольные толкования не препятствовали восприятию научного понятия, в дефиниции термина должна быть выделена константная часть. Метаязыковые высказывания по поводу новых заимствований заслуживают рассмотрения, прежде всего, как структурные единицы

текста, которые содержат готовые образцы компонентного анализа лексического значения слова.

Какие же возможности исчисления константной, инвариантной основы значения предлагает в этом случае текстоцентрический подход? Очевидно, оплотом стабильного в дефиниции неологизма-заимствования является пропозициональная основа метавысказывания, корреляция «заимствованный термин – общеупотребительное слово» (ЗТ – ОУС):

Концепт – это культурно отмеченный вербализованный смысл [11, 47].

Сопоставив метаязыковые высказывания по поводу термина, собранные в корпусе лингвистических текстов, можно выделить инвариантную основу дефиниции термина и дополнительные, вариативные семантические компоненты. Изучение метавысказываний, таким образом, получает выход в практическую плоскость. Используя методику семантического анализа, можно путем сопоставления авторских определений термина дать в достаточной степени обобщенную, «объективированную» его дефиницию, вероятностную модель научного понятия. Попытки использовать такую методику по отношению к определению «размытых» значений лингвистических терминов уже предпринимаются лингвистами:

«Дискурс» - это язык и речь одновременно; это вербальное образование, в котором интенциональный объект ...сам говорит о себе; это не осознаваемое говорящим требование интенционального объекта к построению речи о нем. Такое определение можно вывести из наблюдения за поведением термина в научных текстах «языковое знание» и из существующих его толкований (традиция)... [10, с. 49].

Преимущество текстоцентрического подхода к изучению терминологии как раз и состоит в возможности исследования эксплицированной, формализованной в метавысказываниях, в том числе и в неявном описывающем контексте термина, семантической структуры слова, а также широких содержательных характеристик научного понятия.

Если все возможные текстовые дескрипции заимствованного термина рассматривать как варианты его толкования, то инвариантным описывающим контекстом заимствования следует признать лингвистический дискурс. Выделив в качестве дифференциального признака в оппозиции «дискурс – текст» признак инвариантности лингвистического дискурса, понятие научный дискурс можно использовать в методологических целях. Сопоставление метаязыковых высказываний в отвлечении от конкретных текстов, которое можно определить как метод концептуально-референтного анализа термина в научном дискурсе, позволяет из энного числа метавысказываний по поводу термина конструировать метатекст-центон.

Попробуем, например, сравнить несколько контекстов – описаний понятия «фрейм»:

...фрейм – это структура данных, предназначенная для представления стереотипной ситуации или предмета... [14, с. 84].

Фрейм – единица знаний, организованная вокруг некоторого понятия... [11, с.188].

Понятие **фрейма** – сначала надежная рамка глагола, затем **представление о сложных совокупностях** [11, с. 111].

Фрейм – статический, а сценарий – динамический мыслительный образ [7, с.20].

Содержание фрейма образует **структурированная совокупность обязательных и факультативных признаков, так называемых «узлов» и «терминалов»** (термины М.Минского). Они...представляют собой слоты (позиции, ячейки), которые в процессе познания объекта должны быть «заполнены характерными примерами или данными» [7, с. 20].

Применяя всего лишь две компьютерные команды – «вырезать» и «вставить», получаем в большей или меньшей степени развернутую дефиницию термина:

Фрейм – это статический мыслительный образ (представление, знание) стереотипной ситуации, структурированная совокупность обязательных и факультативных признаков, так называемых «узлов» и «терминалов», последние выполняют в структуре фрейма конкретизирующую функцию и представляют собой слоты (позиции, ячейки), которые в процессе познания объекта должны быть заполнены характерными примерами или данными.

Центонный метатекст термина «фрейм» построен методом наложения инвариантных компонентов и включения дополнительных. При этом произведены допустимые замены, например, «факультативные признаки» – «последние», и необходимые грамматические трансформации. Построение центонного метатекста к термину «скрипт» облегчается возможностью использовать инвариантные компоненты родового понятия «фрейм»:

сценарий, или скрипт – стереотипные эпизоды, происходящие во времени и пространстве [7, с. 21].

Метатекст-центон: *Сценарий, или скрипт – это мыслительный образ (знание) динамической стереотипной ситуации.*

Лингвистический дискурс, таким образом, предлагает самую широкую основу для построения словарной дефиниции нового термина путем сравнения возможных способов толкования значения термина в научных текстах.

Исследование описывающих контекстов заимствованного термина позволяет сделать следующие выводы о текстообразующей роли терминологических единиц, а также о металингвистическом высказывании *по поводу* термина как строевой единице научного текста.

Лингвистический термин в научном тексте, в лингвистическом дискурсе в целом, выступает как результат и средство исследования языка.

Новое заимствование в лингвистическом тексте, вследствие его семантической неосвоенности, из средства описания превращается в единицу, по поводу которой строится высказывание. Термин становится референтом своего собственного описывающего контекста, организующим, иницирующим элементом метавысказывания.

Истолкование любого вновь вводимого понятия (независимо от того, каким знаком: заимствованием, новообразованием или метафорически переосмысленным словом – он выражен) – та часть научного текста, которая является особой единицей его структуры и выполняет в нем функцию экспликации семантики языковых единиц.

Сопоставление метаязыковых высказываний *по поводу* термина в лингвистическом дискурсе позволяет определить константные, инвариантные компоненты значения термина, исследовать его концептуально-референтные характеристики в целом.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена процесу запозичення нової лінгвістичної термінології та її впливу на зміст та структуру лінгвістичного тексту. Дефініції нової термінології в лінгвістичному тексті розглядаються як структурні одиниці метамовного характеру. В статті досліджуються форми та функції метамовних висловлювань – структурних компонентів лінгвістичного тексту.

SUMMARY

This article deals with the problem of the language of description. The terms and their descriptions are considered as the forms of metalanguage. Terminological explanations of borrowings in a linguistic text are regarded as structural units of metalinguistic character. The forms and functions of descriptive metautterances are investigated.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Берестнев Г.И. Самосознание личности в аспекте языка // Вопросы языкознания. – 2001. – №3. – С.60-84.
2. Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. Вып. 8. – С.402-424.
3. Вепрева И. Т. Метаязыковой комментарий в современной публицистике: типология и причины вербализации языкового сознания // Изв. РАН. Серия лит. и яз. – 2002. Т.61. №6. – С.12-21.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. / Гл. ред. В.Н.Ярцева. 2-е изд., дополненное. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
5. Гречко В.А. Теория языкознания. Учебное пособие / В.А.Гречко. – М.: Высшая школа, 2003. – 375 с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 798 с.
7. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурологический аспект когнитивной семантики // Русистика: Сб. научн. трудов. Вып.2. – Киев: Издательско-полиграфический центр «Київський університет», 2002. – С.16-22.
8. Молчанова Г.Г. Некоторые языковые механизмы вариативной интерпретации действительности (эволюция метафоры – метафора эволюции?) // Вестн. Моск. ун-та. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2002. – №2. – С.7-12.
9. Степанов А.В. Стил: его учебные курсы (в порядке обсуждения) // Вестн. Моск. ун-та. Сер.9. Филология. 2002. №2. – С.47-57
10. Чернейко Л.О. Металингвистика: хаос и порядок // Вестник Моск. ун-та. Сер.9. Филология. 2001. – №5. – С.39-52.
11. Краткий словарь когнитивных терминов. / Под ред. Е.С.Кубряковой. – М., 1996. – 248 с.
12. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология (монография). – К.: Издательство украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
13. Кобозева. И.М. Семантические проблемы анализа политической метафоры // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. 2001. № 6. – С.132-149.
14. Филипенко Т.В. Внутренняя форма идиом в когнитивной перспективе.// Вестн. Моск. ун-та. Сер.19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2001. №4. – С.82-96.

Надійшла до редакції 18.10.2003 р.

УДК 80-115

СИНТАГМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ СИТУАЦІЙ РОЗМІЩЕННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

М.В.Мирончук

Проблематика лінгвістичних досліджень у сучасному мовознавстві значно варіює, оскільки коло взаємозв'язків, які мають місце на усіх мовних рівнях, дотепер не уніфіковане. Різноманітність мовних систем, їх тотожності і диференційні ознаки не дозволяють дослідникам дійти обґрунтованого висновку, щодо загальної системи характеристик усіх мов одночасно. Спроби зіставно-типологічного аналізу, що здійснюються лінгвістами в процесі знаходження конструктивних рішень питань взаємозв'язків лексико-семантичних, морфологічних та синтаксичних рівнів існуючих мов приводять до висновку, що саме знаходження спільного та диференційного на кожно-

му з рівнів окремо, а потім їх порівняння становлять базові елементи адекватної оцінки мовних явищ.

Знаходження відповідей на питання синтаксичної сполучуваності є ще одним кроком до удосконалення засобів лінгвістичних досліджень. Ізоморфність синтагматичних кореляцій, на перший погляд, вимагає повного руйнування тієї чи іншої мовної системи, проте, насправді, різні моделі синтаксичного вираження диференціюються за ступенем орієнтації на мови різних типів.

Метою даного дослідження є синтагматичний аналіз ситуацій розміщення, які представлені дієсловами розміщення з семантикою приєднання або включення в англійській, німецькій та українській мовах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- а) з'ясувати природу синтаксичної сполучуваності взагалі;
- б) дати загальну характеристику ситуації розміщення з метою приєднання або включення;
- с) виокремити семантичні компоненти за вертикальним членуванням з метою складення формул тлумачення;
- д) дослідити ситуації розміщення, представлені дієсловами розміщення з семантикою приєднання або включення в англійській, німецькій та українській мовах;
- е) порівняти результати дослідження у трьох мовах.

Синтаксична сполучуваність номінується дослідниками терміном «валентність» і в сучасній лінгвістиці існують різні підходи до визначення і тлумачення цього терміна.

Проблема валентності розроблялася такими лінгвістами, як Ю.Д.Апресян [Ю.Д.Апресян : 1986], І.О.Мельчук [И.О.Мельчук], А.П.Загнітко [А.П.Загнітко : 2001], С.М.Кибардіна [С.М.Кибардина : 1992], які внесли доповнення в класичні теорії, що були започатковані Ч.Філмором [Ч.Филмор : 1981] і Л.Теньєром [Л.Теньер : 1988].

На наш погляд, найбільш повне відображення аспектів природи валентності знаходимо у роботах А.П.Загнітка, який констатує, що валентність є не що інше як «опосередкована морфологічна граматична міжрівнева категорія проміжного типу, тому що семантичні гнізда дієслова прогнозують і відповідний семантичний компонент і відповідну йому морфологічну форму, що допускають варіації у певних лексичних групах». Такий потенціал дієслова є компонентом його семної структури, який у комплексі утворює особливу синтагматичну площу, що взаємодіє і перетинається з відповідною парадигматичною площею іменників. Переосмислення взаємоспрямованості обумовлює перетворення формально простої пропозиції в семантично-ускладнену і у семантично складну [А.П.Загнітко, 2001 : 87].

У зв'язку з тим, що на творення певних одиниць суттєвий вплив має типова ситуація, яка у деяких випадках автоматизує продукування тих чи інших мовленнєвих конструкцій, саме синтагматичний компонент домінує у семній структурі дієслова і визначає модель речення. Як результат, взаємодія іменних і дієслівних категорій та валентність дієслова уможливають розрізнення на синтаксичному рівні поняття синтаксичної конструкції, речення і, власне, висловлення. Синтаксична конструкція водночас відображає типовість контексту, який, у свою чергу, частково реалізує семантико – синтаксичний потенціал відповідної лексики.

На даному етапі слід звернутися до поняття *валентнісних* та *змістових* структур, де *валентнісні* структури представляють безпосередньо дієслова зі своїми актантами (суб'єктом та об'єктом), а інваріанти цих структур, які абстрагуються від окремих ознак і включають тільки актанти, необхідні за змістом, мають назву *змістових структур* [С.М.Кибардина, 1992 : 111]. *Валентнісні структури* кваліфікуються залежно від типу змістових структур, які, у свою чергу, відображають семантичний спектр будь – якої лексики [С.М.Кибардина, 1992 : 111]. Валентнісний варіант дієслова, який становить єдність певного значення та валентнісної структури, зв'язаний з відповідною діє-

слівною лексемою, інваріантною єдністю лексичної семантики; у валентнісному плані варіантно-інваріантні відношення виникають між валентнісними варіантами різних дієслів та змістовими структурами.

Саме тому ситуація розміщення об'єкта з метою приєднання – це один з видів інваріантних відношень, якими може бути зв'язаний діючий суб'єкт з об'єктом свого впливу. Мета такої дії – розміщення об'єкта, його приєднання або включення у результаті здійснення дії між суб'єктом і об'єктом, що існували до цього в різних просторах і положеннях.

Поєднавши відібрані матеріали в межах одного «поля», ми абстрагувалися від усієї реальної розмаїтості можливих проявів ситуацій розміщення об'єкта. Тому, інвентаризувавши дієслівну лексику за наявністю семантичного компонента «розміщати з метою приєднання або включення» в англійській, німецькій і українській мовах у відповідне лексико-семантичне поле, ми перейшли до виявлення і характеристики найбільш типових семантичних позицій, безпосередньо зв'язаних з дієсловом, з погляду їх змісту, зокрема, лексико-граматичних особливостей слів, що маніфестують ці позиції і ступені обов'язковості, попередньо вичленувавши семантичні компоненти:

1. Компонент «діяльність»: *X* робить що-небудь;
2. Компонент «зміна»: ідея переходу об'єкта дії у новий стан *Y* (об'єкт) став з не *Z*-ового (*Z*-овим приєднаним або включеним).

Слід зазначити, що компоненти (1) і (2) задають родові поняття ДІЯ

3. Каузативний компонент: «Зміна, якої зазнав *Y*, є наслідком діяльності *X*а»;
4. Компонент «контакт»: «*X* та *Y* знаходяться протягом моменту у фізичному контакті один з одним»;

5. Компонент «єдність місця»: «*X* розміщує *Y* у певне місце»;

Виходячи з вищевказаної схеми і беручи до уваги той факт, що компоненти «діяльність» і «контакт» разом створюють можливість для семантичного актанта «Інструмент», одержуємо формули тлумачення відповідно до вертикально-горизонтального поділу:

1) для групи основних, непохідних дієслів, що не містять ніякої імпліцитної інформації, де весь контекст виражений експліцитно і синтагматичні зв'язки не є константою:

А розміщає *Y* = *Z* *англ.* put, fill in; *нім.* ansetzen, legen; *укр.* наповнювати, класти;

2) для групи похідних і непохідних дієслів, що містять **аргументну інформацію** про характер об'єкта і суб'єкта (характер дії, інструмента, матеріалу чи речовини):

У стає *Z*-овим у результаті дії (*X* + *O*), де *O* – **речовина** *англ.* pour, glue; *нім.* kleben, einmauern; *укр.* вклеїти, вмазати.

У стає *Z*-овим у результаті дії (*X* + *B*), де *B* – **інструмент** *англ.* sew, in, cut in; *нім.* einloten, einnagen; *укр.* врізати, впаяти

і предикатну інформацію способу дії:

У стає *Z*-овим у результаті (*X*+*R*), де *R*- **спосіб дії** *англ.* stick in, hang *нім.* hangen, anziehen; *укр.* встромити, насипати.

Таким чином, розділивши на рубрики досліджуваний матеріал за характером імпліцитної інформації, що міститься в ньому і який має безпосередній вплив на синтагматичні зв'язки, ми переходимо до дистрибутивної характеристики дієслів розміщення в українській, англійській і німецькій мовах.

Усього в українській мові було досліджено 311 дієслівних лексем. Група вербатів, що не містять імпліцитної інформації складала 229 одиниць, аргументну інформацію про характер об'єкта і суб'єкта виявили 33 дієслівні лексеми, а предикатна інформація способу дії і дислокації була зафіксована в 49 досліджуваних дієсловах. Дієслова розміщення з семантикою *прилучати, приєднувати* в англійській мові склали 269 дієслівні лексеми. Група вербатів, що не містять імпліцитну інформацію складала 163 одиниці, аргументну інформацію про характер об'єкта і суб'єкта містять 54 дієслівні лексеми, а предикатна інформація спо-

суб'єкта дії і дислокація була виявлена в 42 досліджуваних дієсловах. Кількість дієслів, досліджених в німецькій мові становить 240 дієслівних лексем. Група вербатів, що не містять імпліцитну інформацію склала 124 одиниці, аргументну інформацію про характер об'єкта і суб'єкта було відслідковано у 63 дієслівних лексем, а предикатна інформація способу дії і дислокації була виявлена в 53 досліджуваних дієсловах.

Позиція суб'єкта дії найчастіше представлена підметом у його універсальній формі називного відмінка. Але поряд з цим реальний суб'єкт дії може бути представлений і такими членами пропозицій, що мають характер непрямих додатків:

а) в українській мові:

І знову ліг на лаві: заморений! (ВБЖК, 101)

Незабаром й мед треба качати і скуштуємо, хлопці, свіженького (ДУВ).

Якоїсь миті йому вдалося боляче кольнути тобі в коліно (АМ).

б) в англійській мові:

Unless it was to ask *her* to fetch something or to pull the bell (FFLW, 91).

I just let the *sonuvabitch* drip (STCITR, 158)

Let your hand rest on yours? (FTFLW, 313)

в) у німецькій мові позиція суб'єкта дії найчастіше представлена підметом у називному відмінку :

Der Vater... hatte doch zu viel eingesogen von den verrotteten Ideen... (LFN, 33)

З погляду лексичного значення, слова, що заміщають позиції суб'єкта дії, – це іменники на позначення істот: частіше – власні іменники і займенники, рідше – назви тварин.

(укр.) Він ховався від мене (АМ).

Швейцар перехилив набік розумну голову і уважно слухав (ВДН).

(нім.) Der Alte holte einen großen schwarzen Rettisch aus der Tasche...(E.T.A.Hoffmann, Die Brautwahl,410); Noch in derselben Nacht inspizierte er,... (PSP, 58)

(англ.) He capped all his splendour,... (RKK, 53);Huneeta, in some sort of drugged ecstasy wrenched herself to and fro... (RKK, 240)...

У тих фразах, де має місце метафоризація, позицію суб'єкта займають різноманітні іменники на позначення неістот.

Вино обурене зашипіло на таке хамське поводження і полізло з рота назад у вигляді густої піни.(ВДН)

(англ.) That reserve, that independence ...momentarily dropped (FTFLW, 91)

(нім.) Das Blut stieg ihm zu Kopfe... (PSP, 215)

Позиція суб'єкта дії у фразах, що містять у собі інформацію про ситуацію фізичного розміщення об'єкта, досить часто (приблизно 10-15%) виявляється не реалізованою в межах простої пропозиції в українській мові в:

а) означено-особових реченнях: Хлюпотіла щедро на стіни, на вікна та двері(ДУВ);

б) невизначено-особових: Одразу ж пірнули в зелені та прохолодні сутінки (ДУВ);

с) безособових і інфінітивних: Алі встиг вислизнути майже з рук тобі (АМ). В англійській мові внаслідок специфіки формування завершеного комунікативного висловлення, граматичне вираження суб'єкта дії необхідне в кожній логічно завершеній значеннєвій синтаксичній одиниці (пропозиції). У німецькій мові вираження форми суб'єкта обумовлюється характером функцій дієслова, що означає. Безособовий прийменник *kan man* є прикладом безсуб'єктної реалізації ситуації розміщення:

Und man bitt ich, *alles, was an Süßigkeiten noch da ist*, in den Bereich unseres Kunsflerfreundes *bringen zu wollen*(FSVW,35)

Що стосується форм реалізації об'єкта, то насамперед варто вказати на форми називного відмінка, що маніфестують об'єкт у пасивних зворотах:

(укр.) Це слово натиснуло в моєму мозкові малесенького гудзичка і розчинилася шафа і *висунулася шухляда*... (ВДН); (англ.) ...where the *streets are paved with silver* (KK,342); (нім.) *Wie furchtbar zerklüftet waren die Schächte der Seele*...(LFN,108)

Конкретно-предметні іменники, що виступають у позиції об'єкта, дуже різноманітні, і все-таки їх можна об'єднати у певні лексико-семантичні групи слів з типовою семантикою. Найбільш численними у нашій вибірці є лексико-семантичні групи, що творять назви:

а) ємностей: (укр.) ... вона ж приготувалася до зустрічі: *поставила відро*, ... (ДУВ); (англ.) He hung it up on the hanger and put it in *the closet* (STCITR,); (нім.) Baldini...grsinnette kleine *Flakons* gefüllt,... (PSP,131)

б) частин тіла: (укр.)Летять бризки, *заливають* Минці *очі*(KC); (англ.) ...and filled one of the *washbowls* with cold water (STCITR,158) , (нім.) Baldini...grsinnette kleine *Flakons* gefüllt,...(PSP,131)

в) назв інструментів: (укр.)Потім звелася, *кинула ножа* на землю і пішла з кладовища додому (ДУВ); (англ.) He raised his solid *letter – knife* and slit the envelope open(FTFLW);(нім.) Er straffe sich, er richtete den *Stock* gegen ungeratenen Sohn.(LFN,239).

У випадках повторного вживання того самого об'єкта, вираженого іменником на позначення неістот в англійській мові, його наступні позиції маніфестуються займенником *it*. The bus driver opened the door and made me throw *it* out(STCITR,)

Типовими для аналізованих фраз є також локальні позиції, представлені прийменниково-відмінковими формами з семантикою місця-приміщення. Хоча відома спеціалізація іменників відповідно до значення прийменника і має місце (із прийменником у частіше вживаються назви вмістилищ, із прийменником *на* – назва предметів, що мають певну поверхню), у цілому коло іменників, здатних виступати в цій позиції надзвичайно широке. Позиція місця – приміщення об'єкта представлена іменниками на позначення неістот в українській мові в знахідному відмінку з прийменниками **в, на, у, під, за**: *на коліна, на плечі, на спину; у шафу, у кишеню, у піч; в очі, в ефір*, в англійській в знахідному відмінку з прийменниками **on, in, into**: *on the knees, on the shoulders, on the back; into the pocket, into the jar; in the eyes, in the air*, в німецькій – іменниками в знахідному відмінку з прийменниками *in, auf, unter, an*. У деяких випадках об'єкт може бути представлений іменником на позначення істот:(англ.) ... that he would pick up his *master* at Umballa, ... (KK,171); (нім.) (укр.) ... пронісся Уляна *Гордія* поміж порослих травною горбками, де лежав її син (ДУВ).

У випадку вживання прямого додатка в міжпозиції (позиція між частинами складеного присудка) дієслова розміщення в німецькій мові можуть сполучатися з обставинами місця, вираженими іменниками в давальному відмінку з прийменником у препозиції. Форми *давального* відмінка з прийменником чи без прийменника можливі також у випадках керування дієслів. Дані іменники так само можна класифікувати за лексико – семантичними групами, що означають:

а) ємності:

Baldini...en grsos in nette kleine *Flakons* gefüllt,... (PSP, 131)

б) меблі:

Aber er hing dem Bilde nicht weiter nach und warf sich aufs *Sofa*. (TFSVW, 107) та деякі інші поверхні різної природи.

Крім іменних позицій, безпосередньо підпорядкованих предикату, для осмислен-

ня дієслів дуже важливими виявляються їхні зв'язки з однорідними дієслівними присудками [Н.Н.Амосова, 1958 : 12], що позначають дії тієї ж особи, так чи інакше співвіднесені з дією приєднання об'єкта. Фрази, що містять у собі інформацію про дію конкретного розміщення з семантикою приєднання, як правило, характеризуються наявністю декількох дієслівних присудків, що можуть позначати як дію, що передуює приєднанню об'єкта: (укр.) ...і потисла, потисла, зціпивши зуби, аж поки люк *зірвався* і в обличчя хлюпнуло сухе, аж гаряче повітря.(ДУВ); (англ.) ...and *took out* my red hunting hat and put it on my head(STCITR,211), (нім.) Sie *siegelte* den Brief und unbegrab ihn persönlich einem Boten.. (LFN, 123), так і дія наступна за ним: (укр.)...зібрав я свою субстанцію, *закульбачив* коня (ЗЯБ);(англ.) He stood and *placed* it on the desk...(FFLW);(нім.) ...aber er konnte nicht wegschauen von dem Tisch und immer mehr Brillen *legte* Coppola *hin*. (TEAHDS, 53).

Проведений синтагматичний аналіз дає можливість зробити висновок, що, хоча презентація суб'єкта, значеннєвого дієслова й об'єкта і їхня сполучуваність має загальні характеристики подібного масштабу, структурні розходження, що безпосередньо впливають на способи реалізації членів пропозиції варіюють у кожній із досліджуваних мов. Семантична спільність і функціональна єдність дозволяють виділити певний набір засобів, що не є сполучними інваріантами.

По-перше, реалізація суб'єкта у всіх трьох мовах має тенденцію виражатися іменниками на позначення істот і неістот, означено-особовими і неозначено – особовими займенниками й іменами власними. Локативне розходження полягає у неможливості реалізації суб'єкта в англійській мові в постпозиції і випадках імпліцитного вираження суб'єкта в українській мові (означено-особові, неозначено – особові і безособові пропозиції). Граматичне оформлення позиції суб'єкта має абсолютну форму називного відмінка як іменників, так і займенників в англійській і німецькій мовах, тоді як в українській – суб'єкт може мати форми як називного, так і давального відмінків.

Реалізація об'єкта у досліджуваних мовах також має подібність іменних форм, що можуть виражатися іменниками на позначення істот і неістот, втім також, як і означено-особовими і неозначено – особовими займенниками. Характер їхньої дистрибуції збігається у фреймі «дієслово + іменник/займенник» у всіх трьох мовах і має тенденцію вживання фрейма «іменник/займенник + дієслово» в англійській, українській та німецькій мовах і абсолютній фреймовій позиції «дієслово – іменник/займенник – дієслово» у німецькій мові.

Описавши граматичні форми об'єкта у всіх трьох мовах, можна виділити спільні форми, що мають однакове граматичне оформлення: знахідний відмінок, давальний відмінок, називний відмінок неозначено – особового займенника. Так само слід відзначити наявність різних прийменникових форм у постпозиції у досліджуваних мовах і обов'язкових прийменникових форм у німецькій мові (керування дієслів) і англійській мові (phrasal verbs).

Випадки вживання зворотного займенника, що мають обов'язковий характер і універсальну форму для всіх осіб були відзначені тільки у німецькій мові (зворотно-особовий займенник *sich*), причому в 30% ситуацій обов'язкова наявність цього займенника змінювала сигніфікат базової лексеми, тим самим включаючи дане дієслово в розряд квазісинонімів. В англійській мові випадки уживання зворотно-особових займенників мають як обов'язковий, так і контекстуальний характер. Форма вираження – аналітичне об'єднання дериватами *self* і відповідних суб'єкту грамах (*my, your, her, him, our, their*). В українській мові були відзначені випадки контекстуального уживання зворотно – особового займенника «собі», що змінює закінчення і значення відповідно до родової категорії суб'єкта, що ніяк не впливає на сигніфікат значеннєвого дієслова, але відображає граматичну категорію зворотності – незворотності.

В усіх трьох мовах була відзначена тематична класифікація об'єкта залежно від

частоти його вживання. Лексико-семантичні групи: 1) предмет різної природи, 2) частини тіла, 3) містилице різної природи 4) меблі були відзначені як найбільш часто уживані об'єктні групи у досліджуваних мовах.

Завдяки тому, що семантичні зв'язки дієслів предикатів зі значенням фізичного розміщення об'єкта з їхніми однорідними партнерами відбивають типові співвідношення між окремими діями людини, зокрема відношення «передумови – наслідку», якими можуть бути послідовно дії тієї самої особи – їхня внутрішня взаємозумовленість знаходить відбиття не тільки в семантиці дієслів, але й у синтагматичній сполучуваності, імпліцитно вказуючи на типові дії – передумови і дії – наслідку.

Це призводить до того, що фреймові сполучення «дієслово розміщення + дієслово» (30%) і «дієслово + дієслово розміщення» (70%) зустрічалися приблизно з однаковою частотою у всіх трьох мовах.

Уживання дієслів розміщення у поєднанні з числівниками і прикметниками у досліджуваних мовах має ті ж характеристики, що й об'єктна сполучуваність у цих трьох мовах відповідно. Даний феномен має місце через обов'язкову значеннєву препозиційну об'єктну дистрибуцію числівників.

Сполучуваність дієслів розміщення з прислівниками має тенденцію реалізуватися фреймами «прислівник + дієслово», «дієслово + прислівник + дієслово» і «дієслово + прислівник» в англійській і українській мовах і фреймом «дієслово + прислівник» у німецькій мові. Дана дистрибутивна специфіка прислівників є результатом структурної організації препозицій в аналізованих мовах.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется вопрос синтагматических корреляций ситуаций размещения в английском, немецком и украинском языках и предпринимаются попытки дать их общую характеристику на всех языковых уровнях. Метод вертикально-горизонтального анализа отобранной лексики выступил в качестве базового в процессе описания синтаксически возможных вариантов ситуаций размещения в исследуемых языках. Проведенный анализ дает возможность сопоставить семантические, морфологические и синтаксические языковые механизмы, их сходства и различия в исследуемых языках.

SUMMARY

The articles deals with the problem of syntagmatic correlations of situation of distribution in English, German and Ukrainian and their general characteristics on all language levels. The basic method to describe all syntactically possible variants is concerned to be method of vertically – horizontal analysis. This research enables to compare symantical, morphological and syntactical differences and similarities in three researched languages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Амосова Н.Н. Слово и контекст // Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. – Л.:ЛГУ. – 1958. – № 243. – Вып. 42. – С. 3-21.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: Дон-НУ. – 2001. – 662 с.
4. Кибардина С.М. Валентность немецкого глагола: Дис. ... докт. филол. наук. – Вологда, 1988. – 382с.
5. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988.- 656 с.
6. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1981. Вып. X. – С. 369-495.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

1. Барка, Василь. Жовтий князь. – К.: Наукова думка, 1999. – 297 с.
2. Винничук, Юрій. Діви ночі. – К.: Український письменник, 1992. – 125 с.
3. Гаман В.П. Вечірня меса. – Київ, «Логос», 2000. – 358 с.
4. Дімаров, Анатолій. Українська вендета. – Київ, 1999. – 126 с.
5. Hoffman E.T.A. Märchen und Erzählungen. Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1967. – 668 s.
6. Feuchtwanger L. Narrenweißeit.- Verlag für fremdsprachlige Literatur, Moskau, 1957. – 510 s.
7. Fowles J. The French Lieutenant Woman. – Granada, 1977. – 399 p.
8. Kipling R. Kim. – Penguin Popular Classics, 1994. – 383 p.
9. Salinger J. The catcher in the rye. – М., 1968. – 247 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВБЖК. – Барка, Василь. Жовтий князь.
ВДН – Винничук, Юрій. Діви ночі
ГВМ – Гаман В.П. Вечірня меса
ДУВ – Дімаров, Анатолій. Українська вендета.
ЕТАНДВ – Hoffman E.T.A. Die Brautwahl.
LFN – Feuchtwanger L. Narrenweißeit Fowles
FFLW – J. Fowles The French Lieutenant Woman
КК – Kipling R. Kim
STCITR – Salinger J. The catcher in the rye

Надійшла до редакції 11.05.2004 р.

УДК 81-115:81'373.611=111=161.2

ТИПОВІ РИСИ СЛОВОТВОРУ ДІЄСЛІВ ЗМІНИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СТАНУ ОБ'ЄКТА В АНГЛІЙСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ.

Л.М. Чистик

Типовою рисою сучасної лінгвістики є зацікавленість вчених питаннями словотвору. Різні аспекти словотвору перебувають в центрі уваги таких сучасних лінгвістів як О.Д.Мешков, В.Б.Касевич, І.С.Улуханов, Н.М.Шанський, Є.А.Карпіловська, Н.Ф.Клименко, С.О.Соколова.

Внесок у розробку проблеми словотвору в у германських мовах зробили М.Д.Степанова, С.С.Хідекель, О.С.Ахманова, О.І.Смірницький.

Так, зокрема, Є.А.Карпіловська докладно розглядає особливості конструювання складних словотворчих одиниць в українській мові, Н.Ф.Клименко приділяє особливу увагу префіксальному способу в словотвірній морфеміці сучасної української мови, відзначаючи при цьому: «Префіксальні слова в дослідженому лексиконі посідають значне місце. З понад 130.000 простих слів морфемно-словотворного фонду близько 72.000 префіксальних, отже їхня питома вага складає 54,4%» [6: 82].

Окремих аспектів дослідження словотвору в українській мові торкаються І.Ф.Джочка, Л.Г.Кіндей та В.І.Пушкар. Так, І.Ф.Джочка висвітлює дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта (2003), предметом дисертаційного дослідження Л.Г.Кіндей є морфолого-синтаксична омонімія дієслів із

префіксами *ви-*, *пере-*, *по-* (2002). В.І. Пушкар присвячує увагу проблемі структури, семантики та словотворчим функціям основ префіксальних дієслів (2002).

Отже, проблема словотвору в англійській та українській мовах є актуальною. Дієслівний словотвір знаходився у центрі уваги багатьох лінгвістів. Вивчалось питання словотвору відіменних дієслів [3]. У праці «Русская грамматика» розглядаються деякі словотвірні значення префіксів у складі російських дієслів. Щодо префіксів у складі дієслів зміни функціонального стану об'єкта, то подається єдине значення префікса за-: «за- – покритися, закритися чем-либо с помощью действия, названного мотивирующим глаголом: заколотить, завешать» [10 : 360], яке притаманне українським дієсловам зміни функціонального стану об'єкта: забити, завалити, заліпити, замикаєти.

Актуальність статті полягає в тому, що основна увага звертається на особливості словотвору дієслів зміни функціонального стану об'єкта в англійській та українській мовах, що ще не були предметом аналізу.

Мета статті – виявити спільні та відмінні риси словотвору дієслів зі значенням відкривати / відчиняти та закривати / зачиняти в українській та англійській мовах. Відповідно до поставленої мети, розв'язуються такі конкретні завдання:

1. Аналіз особливостей префіксального словотвору дієслів зі значенням відкривати / відчиняти та закривати / зачиняти в українській та англійській мовах
2. Виявлення спільних рис префіксального словотвору дієслів зміни функціонального стану і встановлення відмінностей між ними в англійській та українській мовах.

Для реалізації поставлених завдань використовуються метод суцільної вибірки, опозитивний метод, метод морфемного аналізу, метод зіставно-типологічного аналізу, контекстологічний метод, метод словотворчого аналізу, психолінгвістичний та лінгвостатистичний методи.

Матеріалом дослідження слугують лексикографічні джерела англійської і української мов, художні твори англійських, американських та українських авторів, періодичні видання. Об'єкт дослідження – словотвір дієслів зміни функціонального стану. Усього вибірка містить 910 одиниць: 530 дієслів в англійській мові (із них 267 зі значенням відкривати / відчиняти, а 263 – закривати / зачиняти) та 380 в українській (із них 215 зі значенням відкривати / відчиняти, а 165 – закривати / зачиняти).

Предметом дослідження є типові риси словотвору дієслів зміни функціонального стану об'єкта в українській та англійській мовах.

Найпоширенішим засобом словотвору дієслів в українській мові є префіксація. Так, С.О.Соколова відзначає, що «характерною рисою дієслівних префіксів є те, що вони беруть участь у процесі внутрішнього словотвору, тобто префіксація не змінює частини мовного статусу слова. Дієслівні префікси, порівняно з іншими словотворчими афіксами, мають конкретнішу семантику, яку, на перший погляд, досить легко описати за допомогою лексичних засобів. Проте їхній морфемний статус зумовлює певні морфемні труднощі у встановленні значення, оскільки префікс не є самостійною мовною одиницею і виявляє своє значення лише у складі слова. Відокремлення значення префікса від значення слова в цілому є деякою мірою штучним процесом, але це не означає, що це неможливе» [12 : 6]

1.1 В українській мові дієслова зі значенням відкривати / відчиняти утворюються за допомогою префіксів *роз-*, *від-*, *од-*, *про-*, *по-*.

Префікс *роз-* має здебільшого значення роз'єднання об'єкта, що позначає іменник, сполучуваний з дієсловом, і іноді додає деструктивний відтінок: розклепити повіки, розплющити очі, розсунути штори, розтулити уста, роззявити рота, розчахнути вікно, розверзти безодню, розгорнути футляр, розкрити гробух, розмотати бурку, розчинити брами, розправити крила.

Префікс *роз-* позначає також початок дії: розгортати будівництво.

Префікси *від-*, *про-* позначають дію з метою руху об'єкта або відокремлення його частини: відгортати завісу, відслонити яшмак, відсовувати брилу, відхиляти двері, прочиняти двері.

Наступне значення префіксів *від-*, *ви-* – знаходити шляхом дослідження: відкрити материк, метал; викрити підкопи.

Префікси *від-*, *ви-*, *по-* позначають: зробити наявним факт, що раніше був для всіх невідомим, раптово: відкрити новину, виявитися найдорожчим, помітити дещо.

Префікс *від-* позначає також «покласти основу для чого-небудь»: відкрити виставку, відділення і так далі. Наприклад: «Національний центр паралімпійської і дефлімпійської (людей з порушенням слуху) підготовки і реабілітації інвалідів, реконструкція якого проводиться в селищі Заозерне, планується відкрити в 2004 році, коли світовий олімпійський рух святкуватиме віковий ювілей його відродження» [17:1]

Префікс *від-* є частиною дієслів, що позначають дію, спрямовану на здобуття вмісту контейнера: відкрити багажник, бляшанку, скриньку.

Префікс *від-* зустрічається також в дієсловах, що позначають рух, супроводжений порушенням перешкоди (наприклад, замка): відкрити двері, відчиняти шафу.

Проте досить важко визначити вплив префікса на значення дієслова, якщо воно сполучається з абстрактним іменником: розкрити змову, розкрити таланти, розкрити душу, відкрити століття геніїв, відчинити райські врата, відкрити безміри безодень, викрити підле нутро, одкрити існування богоборця. Стійкі словосполучення та метафори також є цікавими, але складними, щодо значення префікса: розкрити очі на зрадливість, відмикати таємничий замок володіння над континентом.

Різноманітність префіксів, що є частиною дієслів зі значенням відкривати / відчиняти, відбита в таблиці 1.

Таблиця 1. Префіксальний словотвір дієслів зі значенням відкривати / відчиняти.

від-	ви-	од-	по-	про-	роз-
Відмикати Відгортати Відкривати Відслоняти Відсовувати Відхиляти Відчиняти	Викривати Виявлятися	Одкривати	Помічати	Прочинити	Розверзати Розгортати Роззявити Розклепити Розкривати Розмотати Розплющити Розправити Розступитися Розсуватися Розтуляти Розчахнути Розчинити

1.2 Дієслова зі значенням закривати / зачиняти утворюються за допомогою префіксів *за-*, *з-*, *по-*, *в-*, *с-*, *на-*, *о-*.

Префікси *за-*, *на-*, *в-*, *с-* позначають «зробити неможливим бачити об'єкт за допомогою перепони»: закрити півнеба, закрити лице, затуляти тарілку, накрити телефон подушкою, вкрити землю, сховати жінок.

Префікс *за-* позначає «зробити неможливим потрапляння крізь, до або усередину об'єкта за допомогою перепони»: забивати вікна, забивати труну, завалити вихід, загатити прірву, закривати отвір, закрити путь, закрити карету, заліпити вуха, засипати місце, затикати рота, затулити уста долонею.

Префікс *за-* має значення дії з метою потрапляння об'єкта до контейнера: загорнути печатку, запихати жука у коробку.

Крім того, префікси *за-*, *з-*, *с-* позначають з'єднання частин об'єкта та рух з цією метою: закривати уста, очі, заплющити очі, затискувати уста, затраснути двері, затуляти очі, змикати очі, зсунути штори, стулити долоні, склепити повіки.

Наступним значенням префікса *за-* є «припинити дію підприємства, установи, явища»: закрити гарем, закрити збори, закрити судову справу.

Префікс *за-* зустрічається також в дієсловах, що позначають рух, супроводжений спорудженням замка або іншого приладу: замикає хлопчика, замикає клямку, засунути на засув, зачинити чудовисько, зачинити клітку.

Префікси *за-*, *о-* позначають рух об'єкта або його частини, спрямований на утаювання іншого об'єкта: засмикнути штору, опустити завісу.

Префікси *при-* та *напів-* позначають неповноту дії: прикрити пляму, приховати передні зуби, напівпричинити двері.

Конструкція префіксів *по-* + *від-* має відтінок енергійності виконання дії: «Всі загальні вагони були набиті публікою, що квапилася на свято, переважно студентством і петеушниками, котрі, як тільки поїзд рушив, повідкривали вікна і, вистромивши з них безліч синьо-жовтих прапорів, почали співати стрілецьки» [15: 34].

Перелік префіксів, що вживаються при словотворі дієслів зі значенням закривати / зачиняти, складає таблицю 2.

Таблиця 2. Префіксальний словотвір дієслів зі значенням закривати / зачиняти відбитий у таблиці 2.

за-,	с-, з-	в-	на-	о-	по-
Закривати	Змикати	Вкривати	Накривати	Опустити	Покривати
Забивати	Зсувати				
Завалити	Склепити				
Загатити	Стулити				
Загортати	Сховати				
Закути					
Заліпити					
Замикати					
Запихати					
Заплющувати					
Засипати					
Заслоняти					
Засмикнути					
Засунути					
Затикати					
Затискувати					
Затраснути					
Затуляти					
Зачиняти					

Визначити вплив префікса на дієслова зі значенням закривати / відкривати також викликає певні труднощі у стійких словосполученнях та метафорах: закути простір у камінь, замикає правду, замикає дорогу, замикає століття геніїв, заслонити всі скарби і розкоші земні й небесні, покрити гріх, прикриватися гаслами, приховувати справжні почуття.

Що стосується англійської мови, то дієслова переважно не є складними: *devote, bare, begin, bury, erase, inaugurate, invent, isolate, learn, open, raise, shut, wrest*.

Слід зазначити, що більша частина таких дієслів збігається за вимовою та написанням з іменниками, що мають спільні семи з дієсловами. Тому такі дієслова можна вважати відіменниковими. Але, з іншого боку, можливо іменники є дериватами від дієслів. Проблема зумовлена тим, що майже неможливо встановити, що саме: дієслова чи іменники з'явилися раніше. Наприклад: *blanket, bolt, close, cover, cross, droop, exhibit, fall, fold, hide, hook, lift, lock, pack, part, rise, screen screw, sheet, show, swing, slam, wrap*:

«She held the comfort up to screen her from view». Вона підняла ковдру, щоб закрити її від сторонніх поглядів [20 : 450] «He took up from the couch the great purple-and-gold texture that covered it, and, holding it in his hands, passed behind the screen». Він взяв з канапи велику пурпурно-золоту тканину, що закривала її, і тримаючи її в руках, завів її поза екраном [21: 221].

«Ma gently lifted the blanket from her daughter's face». Мати ніжно підняла покривало з обличчя дочки [20 : 329]. «It settled on the corn, piled up on the tops of the fence posts, piled up on the wires; it settled on roofs, blanketed the weeds and trees». Він падав на пшеницю, на вершини стовпів, парканів, на дроти, падав на покрівлі, закривав бур'яни та дерева [20 : 39].

Ряд префіксів, що утворюють дієслова зі значенням «відкривати» та «закривати», є дуже обмеженим. Але ці префікси часто мають конкретне значення.

Префікс *dis-* має негативне значення і змінює значення кореня на протилежне:

disclose – відкривати, (*close* – закривати);

discover – відкривати, (*cover* – закривати)

display – відкривати, показувати, (*play* – грати, виконувати) .

Слід відзначити, що у дієслові *display* префікс *dis-* втратив негативний відтінок.

Префікс *un-* також має негативний відтінок і змінює значення слова на протилежне, проте вживається значно частіше ніж *dis-*. Префікс *un-* додається до слів, що можуть перекладатися з англійської як дієслова або іменники, оскільки в англійській мові досить поширене таке явище як конверсія:

unbolt (відкривати, відмикати) – *bolt* (закривати, замикає на засув; засув).

uncork (відкривати, відкорковувати) – *cork* (закривати, закорковувати, пробка, корок).

uncover (відкривати) – *cover* (закривати; покривало)

unhook (відкривати) – *hook* (закривати, зачиняти на гак; гак)

unlock (відкривати) – *lock* (закривати, зачиняти на замок; замок)

unpin (відкривати) – *pin* (закривати, зачиняти на защіпку; защіпка)

unroll (відкривати) – *roll* (закривати, загортати; згорток, пакунок)

unscrew (відкривати) – *screw* (закривати гвинтами; гвинт)

unveil (відкривати) – *veil* (закривати; завіса, покривало)

unwrap (відкривати) – *wrap* (закривати, загортати, обгортка)

Дієслово *do* має різноманітні значення, але не є іменником, тобто не знаходиться під впливом конверсії. Можливо, відповідний іменник існував, але вийшов з ужитку протягом розвитку англійської мови.

Undo (відкривати) – *do* (робити)

За допомогою префіксів *dis-* та *un-* утворюються лише дієслова зі значенням «відкривати».

Префікс *re-* виражає повтор дії, що позначає дієслово:

recork – закоркувати знову;

re-cover – закривати знову.

Але у дієсловах *release, represent, reveal* (відкривати) *re-* є частиною кореня, тому семи повторення в них немає.

Префікс *su-* додає відтінок інтенсивності та закінченості дії: *supress* (закривати підприємство) – *press* (тиснути, впливати).

В англійській мові фіксуються випадки суфіксального словотвору, але вони поодинокі: *realise* (відкривати, узнавати) – *real* (справжній);
fasten (закривати, застібнути) – *fast* (швидкий).

Типовим методом словотвору в англійській мові є поява фразових дієслів. В українській мові аналог цьому явищу відсутній. Фразові дієслова можна розподілити за групами, вказаними у таблицях 3.1, 3.2, 4, 5:

Таблиця 3.1. Дієслова, що мають структуру: відкривати / відчиняти

Дієслово зі значенням Відкривати / відчиняти	+ прийменник
Open	up

Таблиця 3.2. Дієслова, що мають структуру: закривати / зачиняти

Дієслово зі значенням закривати / зачиняти	+ прийменник
Close	up
Cover	in
Cover	up
Fold	outward
Hide	in
Lock	up
Lock	in
Shut	off
Shut	out
Shut	up

Таблиця 4. Дієслова зі значенням відкривати / відчиняти та закривати / зачиняти, що мають структуру:

Дієслово з іншим значенням	+ прийменник
Break	off
Clap	away
Come	over
Draw	back
Draw	down
Find	out
Hold	down
Let	out
Pull	down
Pull	over
Push	on
Put	on
Spread	out
Thrust	aside
Turn	off
Turn	on
Yank	off

Таблиці 5.1, 5.2 та 5.3 відображають особливості словоскладення у словотворі дієслів зі значенням відкривати / відчиняти та закривати / зачиняти. Складні дієслова, утворені способом словоскладення, є також явищем типовим для англійської мови. Такі дієслова можна розподілити на 3 групи.

Таблиця 5.1. Складні дієслова зі значенням закривати / зачиняти.

Дієслова з іншими значеннями	Прикметники, утворені від дієслів зі значенням відкривати / відчиняти
Throw	open
Hang	open
Burst	open
Drop	open
Fling	open
Get	open
Swing	open
Stab	open
Whip	open

Таблиця 5.2. Складні дієслова зі значенням закривати / зачиняти.

Дієслова з іншими значеннями	Прикметники, утворені від дієслів зі значенням закривати / зачиняти
Draw	shut
Get	shut
Snap	shut
Flick	closed

Таблиця 5.3 Дієслова неповноти дії.

Іменник half (половина) додає дієслову відтінок неповноти дії:

Half	Дієслова зі значенням закривати / зачиняти
Half	close
Half	fill

Таким чином, слід зазначити, що дієслова зі значенням відкривати / відчиняти та закривати / зачиняти в українській мові утворюються переважно префіксальним способом. Розмаїття префіксів та їх продуктивність відображені на діаграмі 1 та 2.



Діаграма 1: 1-од-, 2-про-, 3-по-, 4- ви-, 5-від-, 6-роз-.



Діаграма 2. 1-о, 2-по-, 3-на-, 4-в, 5-с-,з-, 6- за-.

Способи словотвору дієслів зі значенням "відкривати" та "закривати" в англійській мові



Дієслова зі значенням відкривати / відчиняти та закривати / зачиняти утворюються переважно конверсією, словоскладанням та появою нових фразових дієслів. Конверсія та фразові дієслова англійської мови не мають аналогу в українській мові. Можливо саме це сприяє розвитку префіксації в українській мові. У графічному вигляді продуктивність різних способів словотвору відображена на діаграмі 3.

На підставі дослідженого матеріалу зроблені такі висновки. Для дієслів зміни функціонального стану об'єкта в українській та англійській мовах спільним є словотвір за допомогою префіксів. У цій роботі коментувалися різноманітні словотворчі значення префіксів. Проте, якщо в українській мові – це типовий спосіб, то в англійській мові це явище менш характерне. Для англійської мови типовим способом словотвору є поява фразових дієслів. Слід відзначити, що дієслова, які складаються з кореня, є типовими для англійської мови; причина цього явища – моноскладова структура англійської мови.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються особливості словообразування глаголів зміни функціонального стану об'єкта в англійському та українському мовах. Префіксація є загальною рисою англійського та українського словообразування. Фразові глаголи та конверсія характерні тільки для англійського мови. Визначені труднощі

вызывает изучение словообразования глаголов, которые входят в состав метафор и устойчивости словосочетаний.

SUMMARY

The article is devoted to the peculiarities of word-building of the verbs denoting the change of the functional state of the object in English and Ukrainian. The common feature for English and Ukrainian word-building is prefixation. Phrasal verbs and conversion are typical only for the English language. Certain difficulties are caused by the word-building of the verbs that are parts of metaphors and set expressions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К., 1993. – С.1-20.
2. Джочка І.Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Автореферат дис... канд. філол. наук./ Прикарпатський ун-т ім.Василя Стефаника. – К., 2002. – 20с.
3. Калиущенко В.Д. Типология отыменных глаголов. – Д.: Донецщина, 1994. – 420 с.
4. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. –Львів: Видавництво Львівського університету, 1958. – 77 с.
5. Кіндей Л.Г. Морфолого-синтаксична омонімія дієслів із префіксами ви-, пере-, по-: Автореферат дис... канд. філол. наук./ Кіровоградський державний педагогічний ун-т ім. В.Винниченка. – К., 2002. – 19 с.
6. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови: Наук. посібник. – К., 1998. – 161 с.
7. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебное пособие. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
8. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. – М.: Наука, 1976. – 245 с.
9. Пушкар В.І. Структура, семантика та словотвірчі функції основ префіксальних дієслів: Автореферат дис... канд. філол. наук. / Київський національний лінгвістичний ун-т. – К.: 2002. – 20с.
10. Русская грамматика / Под ред. Шведова Н.Ю. Т.1. – М.: Наука, 1980. – С.333-398.
11. Соколов О.М. К семантической характеристике глагольного слова // Материалы межвузовской конференции, посвященной 50-летию образования СССР. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1972. – Вып. 5.
12. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наук.думка, 2003. – 282 с.
13. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
14. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1968. – 310 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Андрухович Ю.І. Рекреації. – К.: «Час», 1997. – 287 с.
2. Загребельний П.А. Роксолана. – Красноярск: «Гротеск», 1993. – 672 с.
3. Здравниця для паралімпійців: Укринформ // Київ. вісн. 21-го ст. – 2002. – 12 лист. (№ 108). – С.1.
4. Christie A. Selected Detective Stories. – М.: Raduga, 1989. – 397 p.
5. English Short Stories of the 20th century. – М.: Raduga, 1988. – 416 p.
6. Steinbeck J. The Grapes of Wrath. – М.: Progress, 1978. – 530 p.

7. Wilde O. Selections. Vol. 1. – М.: Progress, 1979. – 391p.

СЛОВНИКИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. І голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь:ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. Словник синонімів української мови у 2-х т. / Під. ред. Ю.І. Бойко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Т.1. – Наук. думка, 1999. – 1026 с. Т.2. – Наук. думка, 1999. – 953 с.
3. Словник української мови в 11-ти томах / Під.ред. І.К.Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970. – Т.1. – С.595-597; 1972. – Т.3. – С.164-165
4. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Lexicon Publications, Inc. Danbury, 1993. – 1216 p.
5. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press, Oxford, 1982.

Надійшла до редакції 25.03.2004 р.

І С Т О Р І Я

КАФЕДРИ ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, АРХЕОЛОГІЇ І МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ – 35 РОКІВ

В.Ф.Близнюк

1 вересня цього року виповнюється 35 років з часу відкриття в Донецькому університеті на історичному факультеті названої кафедри. Ініціатором створення виступив проректор з навчальної роботи університету доц. В.Ф.Близнюк, який і очолював кафедру до 1980 р. Разом з ним працювали доценти: Мельник С.М., Тотоєв Ф.Р., старші викладачі Лях Л.О., Стуканов Є.М., асистенти Олійник В.О., Федорова Л. У 1980-85 рр. завідував кафедрою доц. В.О.Пірко, в 1985-1992 р. – професор Р.Д.Лях. З 1992 р. завідувачем кафедри працює професор В.О.Пірко.

За 35 років кафедра пройшла шлях становлення і визначення свого місця в структурі університету та в системі історичної науки в Україні. Зараз на кафедрі працюють 3 доктори наук різних спеціальностей (професор Пірко В.О. – за спеціальністю історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, професор Темірова Н.Р. – за спеціальністю історія України і професор Петренко В.І. за спеціальністю методика викладання історії). Окрім них, на кафедрі працюють 5 доцентів, які ведуть заняття з дисциплін за профілем кафедри, зокрема: доцент Близнюк В.Ф. – з історіографії, доц. Отземко О.В. – з історіографії та спеціальних історичних дисциплін, доцент Колесник О.В. – з археології, доцент Сорока Т.І. – з етнології, доцент Мартинчук І.І. – з методики викладання історії та етнології.

З 1998 р. при кафедрі працює аспірантура. За цей період підготовлено і захищено 6 кандидатських дисертацій за спеціальністю історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. З 2000 р. відкрито спеціалізацію з архівознавства.

Кафедра підтримує тісні наукові зв'язки з Інститутом історії та Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України й національними університетами України.

За кафедрою закріплені всі види практик, які проходять студенти за спеціальністю «Історія» (археологічна – 1-й курс, архівна і музейна – 2-й, краєзнавча – 3-й та педагогічна – 4-й курс).

Особливу увагу кафедра приділяє зв'язкам із школами. Крім міських шкіл, в 1970-1980 рр., коли більшість студентів розподілялася після отримання дипломів на роботу в сільські школи, кафедра мала в селі Старомихайлівці Мар'їнського району базову школу, де студенти, готуючись до праці в сільській школі, проходили педагогічну практику. У зв'язку з цим кафедра у своїй роботі чільне місце відводила розробці проблем методики викладання історії в школі. Тому не дивно, що за 70-80 рр. кафедрою було опубліковано ряд методичних рекомендацій з проблем вивчення історії в школі, особливо використання краєзнавчих матеріалів на уроках з історії. У той час кафедрою також проводилися дослідження з історії регіону, на базі яких було підготовлено колективні роботи з історіографії історії підприємств і робітників Донбасу та публікації документів з проблеми.

Вивчення історії регіону продовжується членами кафедри і на нинішньому етапі, що знайшло вираження в ряді статей, опублікованих за останні роки, в підготовці та захисті кандидатських дисертацій (Отземко О.В., Мартинчук І.І.), монографіях і публі-

каціях джерел (В.О.Пірко, Колесник О.В.). Також викладачі кафедри В.Ф.Близнюк Р.Д.Лях, В.О.Пірко взяли участь в написанні колективних праць «Історія міст і сіл УРСР. Донецька область», «Історія робочих Донбасу. В 2-х т.». «История технического развития Донбасса», «История родного края». Професор Петренко В.І., досліджуючи проблеми методики вивчення історії в школі, підготував і опублікував книгу «История мировой и художественной культуры» (Донецьк, 2002. Ч.1), в якій наявні поради вчителям шкіл з питань використання творів мистецтва на уроках історії.

Загалом за 2001-2003 рр. викладачами, аспірантами та пошукачами кафедри опубліковано:

- монографій – 5;
- статей – 112;

взято участь у міжнародних конференціях – 13;

в загальноукраїнських і регіональних конференціях – 29.

Нині колектив кафедри працює над проблемами подальшого впровадження новітніх технологій у навчальний процес з метою покращення якості підготовки спеціалістів відповідно до вимог сьогодення.

УДК 930.1:94(477.6)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ДОНБАСУ У XVI-VIII ст.

В.О.Пірко

В історіографії поки що відсутні роботи, в яких би комплексно висвітлювались питання заселення і господарського освоєння Донбасу в зазначений період. Однак починаючи з кінця XVII ст. і по сьогодення як у спеціальних дослідженнях, так і в узагальнюючих працях, енциклопедичних виданнях, особливо з історії України, подається чимало фактів з названих питань. При умові уважного використання надбань історіографії та різних видів джерел не лише українських, але й російських архівів можливе більш повне та науково виважене відтворення основних етапів заселення та господарського освоєння території сучасного Донбасу. Необхідність в такому дослідженні очевидна, бо часто не тільки в краєзнавчих, але й наукових дослідженнях можна знайти чимало недоречностей зумовлених як неуважним освоєнням надбань історіографії, так і політичною упередженістю авторів. Такий висновок напрошується після ознайомлення з авторефератом кандидатської дисертації І.Ю.Бровченко «Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII-XVIII ст.» Щоб подібних наукових і краєзнавчих фальсифікацій історії краю не потрапляло до рук читачів, автор статті намагається дати в ній короткий огляд найбільш важливих з проблеми досліджень, а також публікацій джерел і архівних фондів, в яких переважно зберігаються документальні матеріали з історії Донбасу.

Дворянська російська і старшинська українська історіографія другої половини XVIII – початку XIX ст., що приділяла переважно увагу політичним подіям, не могла обійти увагою й окремі факти з історії заселення і господарського освоєння нашого краю [1]. Зокрема в енциклопедичних виданнях кінця XVIII – початку XIX ст. наявні дані про міста Бахмут, Слов'янськ [2], а в узагальнюючому виданні до першого атласу

Росії приводяться навіть відомості про кількісний склад населення Бахмутського повіту за першою ревізією (1719-1724 р) [3].

Соціально-економічні питання значно більше привертати увагу істориків першої половини XIX ст. Особливо цінний фактичний матеріал було зібрано дійсним членом Одеського товариства історії і старовини, директором Головного статистичного комітету Новоросійської губернії А.А.Скальковським, що мав доступ до багатьох документальних матеріалів, частина з яких до сьогодні не збереглася. Тому, незважаючи на те, що ранні його роботи носять описовий характер і містять помітний вплив дворянської історіографії, однак приведені в них факти і досі не втратили своєї значимості [4].

В середині XIX ст., особливо дослідниками церковної історії, був зібраний значний фактичний матеріал, що стосувався не тільки будівництва церков, але й заселення краю. Він знайшов відображення як в узагальнюючих працях з минулого регіону, так і в тематичних дослідженнях і краєзнавчих нарисах [5].

У другій половині XIX ст., поруч з церковною проблематикою, чимало місця відводиться виникненню населених пунктів [6], робляться спроби простежити на матеріалах ревізій ріст населення [7], показати роль запорозького і донського козацтва не тільки в захисті південних кордонів від набігів орд кримського хана, але й у господарському його освоєнні [8]. Піднято було також і питання іноземної колонізації в краї [9].

Останні напрямки одержали подальший розвиток в історіографії XX в., особливо в 50-80 р. Спираючись на великий фактичний матеріал, добутий переважно в архівах, дослідникам вдалося значно просунути результати дослідження проблеми заселення і господарського освоєння півдня України. Найбільше уваги було приділено цим питанням в працях московських дослідників, зокрема В.М.Кабузану й Є.О.Дружинінін [10].

Перший з авторів, спираючись на досягнення своїх попередників, величезний статистичний матеріал, насамперед дані ревізького обліку населення XVIII – першої половини XIX ст., простежив динаміку росту населення протягом 150 років, зміни в його етнічній структурі, показав, що незважаючи на спроби уряду регулювати процес заселення, він у більшості випадків відбувався стихійно. Автор підкреслив, що найбільше активно заселявся регіон наприкінці XVIII – першій половині XIX в. У той же час автор, спираючись на перепис населення, проведений царськими військами на землях Запорозької Січі після її ліквідації, значно зменшив кількість населення зі 100 тис.(з цією цифрою погоджуються більшість дослідників) до 60 тис. чол. (що було наслідком втеч запорожців).

Ці питання знайшли також частково відображення в роботах А.Г.Слюсарського, А.П.Пронштейна та ін. [11]. На відміну від В.Кабузана, що обмежився в основному проблемами демографії, інші автори розглядають і господарське освоєння регіону, соціальні конфлікти і т.п.

Значно більше місця відвела радянська історіографія розвитку промисловості, формуванню робітничих кадрів регіону. Тому багато фактів з історії Донбасу знайшли відображення в працях з історії промисловості та робітників не тільки УРСР, але і всього Радянського Союзу [12].

У працях радянських істориків також багато уваги приділялося питанням класової боротьби, що вважалася згідно з марксистсько-ленінською методологією рушійною силою суспільства. історики приділяли увагу участі населення регіону в казацько-селянських повстаннях, зокрема С.Разіна і К.Булавіна[13].

Як показник великого інтересу до історичного минулого Донбасу варто розглядати появу цілого ряду науково-популярних праць і краєзнавчих нарисів з історії регіону [14].

Проаналізована література дозволяє констатувати, що проблема заселення, в найбільшій мірі господарського освоєння краю, особливо до початку XIX ст., ще не знайшла достатнього відображення в історіографії. Це спонукало автора приділити їй біль-

ше уваги, не тільки в численних статтях, але й монографіях[15], а також публікаціях документів[16]. При цьому автор особливу увагу звертає на недостатньо вивчені і дискусійні питання, аргументуючи свої висновки не тільки цитатами з джерел, але й приведенням найбільш значимих у додатках до досліджень.

Оскільки в опублікованих автором дослідженнях використані далеко не всі джерела, в яких наявні відомості з історії краю зазначеного часу, тому, щоб полегшити пошукову роботу тим, хто побажає продовжувати вивчення проблеми, нижче поміщено інформацію про археографічні збірники [17] і архівні фонди, у яких зберігаються матеріали, що відносяться до історії Донбасу кінця XVI-XVIII ст.

Серед архівних фондів, у яких представлена історія регіону, особливої уваги заслуговують документи Російського державного архіву давніх актів[18], Російського державного військово-історичного архіву [19], Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [20].

Поряд з документальними матеріалами, цінні відомості про життя і побут населення краю, особливо другої половини XVIII ст., дослідник може почерпнути з економіко-статистичних описів [21] і щоденників мандрівників[22]. Деякі відомості можна знайти в довідковій літературі XIX ст. [23].

Таким чином, приведені в статті короткі відомості про стан вивчення історії регіону з кінця XVI до кінця XVIII ст., а також зазначені нижче джерела сподіваємось дозволяють не тільки усунути наявні як у краєзнавчій, так і науковій літературі різні підходи до визначення етапів його заселення і господарського освоєння, але й відтворити послідовний хід подій з історії краю, установити час заснування не тільки міських, але і сільських поселень, визначити основні види занять місцевого населення на кожному з визначених етапів його освоєння, особливо це стосується витоків гірничодобувної, металургійної, а також соляної промисловості Донбасу, які й понині відносяться до провідних галузей промисловості не тільки Донбасу, але й усієї України.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется литература и источники, раскрывающие процесс заселения и хозяйственного освоения Донбасса в XVI-XVIII вв.

SUMMARY

The article is devoted to the historiography and historical sources concerning with the process of population and economic mastering of Donetsk region in the XVI-XVIII th centuries.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ригельман А.И. История или повествование о донских казаках... – М., 1846; Його ж: Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. – М., 1847. – Ч.1-2; История руссов или Малой России. – М., 1846.
2. Татищев В.Н. Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской // Избр. произв. – Л., 1979; Плещеев С.И. Обозрение Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии. – СПб., 1793; Географический словарь Российского государства. – М., 1801-1809. – Ч.1-7 и др.
3. Кириллов И.К. Цветущее состояние Российского государства. – Л.-М., 1976. – С.201-203.
4. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Одесса, 1836-1838. – Ч.1-2; Його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850-1853. Ч.1-2; Його ж: Соляная промышлен-

- ность в Новороссийском крае (1715-1847) // ЖМВД. – 1849. – Ч.25.
5. Беляев И. О сторожевой и станичной службе на полевой Украине Московского государства. – М., 1848; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.ХІ, Ч.4. Екатеринославская губерния, СПб., 1850; Ч.5. Земля Войска Донского. – СПб., 1852; Т.12, Ч.1. Харьковская губ. – СПб., 1850; Гербель Н. Изюмский слободской полк. – СПб., 1852; Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864; Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882; Святогорск, – Прибав. к ЖМИ, 1844, кн.2-3; /Гумилевский/ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков-М., 1852-1859. – Т.1-5; /Розанов/ Гавриил. Очерки повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутых. – Тверь, 1857;
 6. /Макарьевский/ Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Ч.1-2.
 7. Астряб М.Г. Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг. – Полтава, 1912
 8. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков. – СПб., 1892. – Т. 1-3; Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889; Савельев Н. История Дона. и Донского казачества. – Новочеркасск, 1915. – Ч.1-4; Баталей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887; Його ж: Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – Киев, 1889;
 9. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М., 1909.
 10. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. /1719-1859 гг./. – М., 1976; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959; Она же: Южная Украина 1880-1825 гг. – М., 1970; Она же: Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М., 1981.
 11. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. – Харків, 1954; Он же: Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. – Харьков, 1964. Пронштейн А.П. Земля Донская в XVIII в. – Ростов-на-Дону, 1964.
 12. Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России. – М., 1953; Он же: Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955; Жизлов І.Л. Нікольський І.Л., Сапицький К.Ф. Донецький кам'яновугільний басейн. – К., 1955; Зворыкин Л.Л. Первые попытки разведки и добычи каменного угля на юге и в центре России в первой четверти XVIII в. // Уголь. – 1945. – № 10,11,12; Он же: Первооткрыватели каменноугольных бассейнов СССР. – М., 1950; История технического развития угольной промышленности Донбасса. – К., 1969. – Т.1; Любомиров П.Г. Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России. – М., 1937; Модестов В. В. Из истории угольной и металлургической промышленности Донбасса в дореформенный период // Из истории революционного движения в России в XIX – нач. XX вв. Уч. зап. – 1953.-В.36; Струмилин С.Г. Черная металлургия в России и в СССР.- М., 1935; Он же: История черной металлургии в СССР.- М., 1954; Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М., 1957; Балабанов М. Очерки по истории рабочего класса в России. – М., 1926; Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности в XVI – нач. XIX в. – Л., 1930; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. – М., 1960; Лещенко Л.И. История народного хозяйства СССР. – М., 1956. – Т.1; Очерки экономической истории России первой пол. XIX в. М., 1959; Голобуцький В.О. Економічна історія УРСР. – К., 1970;

- 1970; Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – К. 1958; Історія робітничого класу УРСР. – К., 1967. – Т.1; Історія УРСР.- 1978, 1979.- Т.2,3; Мельник Л.Г. До історії формування пролетарів на Україні.- К. 1977; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959; Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. – 1974; Пажитнов К.А. Очерки истории рабочего класса на Украине. – К., 1927; Пономарев А.М. Промышленность Украины в XVIII в. – Черновцы, 1968; Он же: Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України. – Львів, 1971; Слабеев І.С. З історії нагромадження капіталу на Україні. – К., 1964; Ястребов Ф. Україна в першій пол. XIX ст. Нариси з історії України. – К., 1939.
13. Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина /1707-1709/. – М., 1962; Стецик К.І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К., 1947; Вона же: Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70 рр. XVII ст. – К., 1961 Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. // Историк-марксист. – 1940. – №11; Лисянский А.С. Эхо крестьянских войн // Неизвестное об известном: краеведческие очерки. – Донецк, 1978.
 14. История городов и сел УССР. Ворошиловградская область. – К., 1976; История городов и сел УССР. Донецкая область. – К., 1976; История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. – Ростов-на-Дону, 1973; История рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т.1; Новик Е.О., Пермяков В.В., Коваленко Е.Е. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна /1700-1917/. – К., 1960; Дон и степное Предкавказье в XVIII – первой пол. XIX в. – Ростов-на-Дону, 1970; Фесенко В.О. 130 років Луганського ливарного заводу. – Луганськ, 1930; Луний Б.В. Очерки истории Подонья-Приазовья. – Ростов-на-Дону, 1949; История Донского края. – Ростов-на-Дону, 1971; Лисянский А. С. Конец Дикого поля: Историко-краевед. очерк. – Донецк, 1973; Потолов С.И. Рождение великана: краеведческий очерк. – Донецк, 1972; Скрипов А.П. На просторах Дикого поля. – Ростов-на-Дону, 1973, изд. 2-е; Розен Б.Я. Соляные кристаллы. – Донецк, 1977; Книга о Донбассе. – Донецк, 1977; Ворошиловград: Исторический очерк. – Донецк, 1974; Донецк: Историко-экономический очерк. – Донецк, 1969; Донецк: историко-краеведческий очерк. – Донецк, 1981; Жданову – 200. Страницы истории. – Донецк, 1978; Клочков Ю.А. Славянск: Историко-публицистический очерк. – Донецк, 1960; Подов В.И. Донбасс. Век XVIII-й. – Луганськ, 1998.
 15. Пірко В.О. Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2003; Він же. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004 та інш.
 16. Пірко В.О. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2001 та інш.
 17. Полное собрание русских летописей, – Т.13. – М., 1959; Летопись событий в Юго-Западной Руси С. Величко. – К., 1848. Т.4; Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т.1-24; Акты Московского государства. – СПб., 1890-1891. – Т.1-3; Дополнение к актам историческим. – СПб., 1875-1878. – Т.7-10; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской, отчасти Курской и Воронежской губерний. – Харьков, 1886-1890. – Ч.1-2; Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. – Воронеж, 1886-1887. – Вип. 7-9; Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине (1696-1727 гг.). – СПб., 1896; Материалы по истории Южнорусского края в XVIII в. – Одесса, 1884; Акты, относящиеся к истории Войска Донского – Новочеркасск, 1891. – Т.1-3.
 18. РГАДА. – ФФ.: 16, 111, 123, 177, 210, 248, 350, 353, 375, 470, 541, 580, 1355.
 19. РГВИА. – ФФ.: ВУА, 416, 424.
 20. ЦДІА. – ФФ.: 209, 229, 632, 1413, 1584, 1589, 1638, 1710, 1719, 1722, 1725, 1736,

- 1738, 1739, 1740, 1741, 1743, 1746, 1776, 1780, 1782, 1791, 1793, 1798, 1800, 1802, 1805, 1806, 1818, 1819, 1820, 1821, 1831, 1853.
21. Описание городов и уездов Азовской губернии // ЛЕУАК. – 1904. – Вип. 1. – С.72-92; Топографическое описание Харьковского наместничества. – М., 1788.
22. Путешествие академика Гильденштета по Слободско-Украинской губернии. – Харьков, 1892; Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштета // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т.11; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1893-1897. – Ч.1-3.
23. Городские поселения Российской империи. – СПб., 1861-1865. – Т. 2-5; Статистическое изображение городов и посадов Российской империи на 1825 г. – СПб., 1829; Список населенных мест Российской империи. – СПб., 1863. – Т. 13.; 1869. – Т. 46 та інші.

Надійшла до редакції 15.06.2004 р.

УДК 94 (477.6)

ИССЛЕДОВАНИЕ В ДОНЕЦКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА

А.В.Колесник

История вопроса

Александру Спицыну – выдающемуся российскому специалисту (конец XIX – начало XX века) в области каменного века – принадлежат слова: «каменного века нет только там, где его не ищут». Справедливость этих слов была не раз доказана делом.

Исследование каменного века в Донбассе имеет глубокие корни и изначально было связано в одинаковой степени как с именами представителей республиканских (Всеукраинский археологический комитет, Институт археологии Украины) или общегосударственных (Императорская археологическая комиссия, Институт истории материальной культуры, Институт археологии) учреждений, так и со специалистами региональных научных центров. Важнейшие вехи этих работ обозначены исследованиями В.А.Городцова, В.Ф.Спесивцева [21], Н.В.Сибилева [20], П.П.Ефименко [7], С.А.Локтюшева [14], В.М.Евсеева [5], П.И.Борисковского [1], В.Н.Гладилина [3], А.А.Кротовой [16], А.Ф.Горелика [4] и других специалистов. Н.В.Сибилев, С.А.Локтюшев и В.М.Евсеев имеют непосредственное отношение к организации в 20-е и 30-е годы XX века Изюмского краеведческого музея, Святогорского исторического музея, Луганского музея-кабинета социальной истории (Луганский областной краеведческий музей). Длительное время инициатива археологических исследований, в том числе в области каменного века, исходила от сотрудников местных музеев. Их работы хорошо вписывались в актуальную на то время проблематику и заложили базу для дальнейших исследований.

В 1944 г. к преподаванию в Сталинском педагогическом институте приступила Доротея Самойловна Цвейбель (1917-1990). Ее полевые работы положили начало формированию донецкого регионального центра исследований проблем каменного века. Без преувеличения можно сказать, что для подавляющего большинства донецких археологов имя Д.С.Цвейбель является культовым, хотя в два последние десятилетия своей педагогической практики она преподавала историю Древнего мира и вела лишь не-

большой спецкурс по археологии каменного века Донбасса. В послужном списке этой исследовательницы открытие, раскопки и публикации таких памятников каменного века, как мезолитическая стоянка Кременная Гора (1959), неолитические мастерские в г.Краматорск (1964-1965), неолитические штольни возле х.Широкий (1965-1966), горный комплекс каменного века в с.Красное (1967), стоянка среднего палеолита в с.Белокузьминовка (1968-1970) и другие. Талантливым помощником Д.С.Цвейбель в полевых исследованиях был преподаватель кафедры всеобщей истории В.Я.Устенко, жизнь которого трагически оборвалась в 1967 году накануне выезда в археологическую экспедицию. За год до этого Владимир Яковлевич осуществил очень успешные разведки памятников археологии в Артемовском и Константиновском районах Донецкой области.

Во второй половине 70-е годов эстафета изучения каменного века Донетчины была перенята студентами к тому времени уже Донецкого государственного университета С.М.Дегерменджи и А.В.Колесником. В последующем значительные усилия по изучению проблем каменного века Донбасса были сосредоточены в Донецком областном краеведческом музее и в университете на кафедре историографии, источниковедения, археологии и методики преподавания истории.

Современное состояние проблемы

В настоящее время в археологии каменного века Донбасса сформировалось несколько проблемных ситуаций, основы которых были заложены работами Д.С.Цвейбель. Из них две разработаны в большей степени: это вопрос о культурной специфике донецкого среднего палеолита и экономические особенности местных неолитических племен, или проблема неолитической кремнемедобычи и кремнеобработки. Активно обсуждаются также поставленные коллегами и учениками Д.С.Цвейбель вопросы адаптации в позднем палеолите, культурогенеза в финальном палеолите и мезолите.

Основой для реконструкции модели развития среднего палеолита Донбасса служат работы С.Н.Замятнина [8], С.А.Локтюшева [15], В.Н.Гладилина [3], Н.Д.Праслова [18], Д.С.Цвейбель [24], А.В.Колесника [9, 10, 30], Н.П. Герасименко [2, 28] и других.

В среднем палеолите Донбасса выделяются такие самостоятельные культурные феномены, как памятники антоновского типа (вариант «восточный микок»), Белокузьминовка (вариант «леваллуа пластинчатое»), Курдюмовка (вариант «мустье типичное»).

Основным, фоновым типом среднепалеолитических памятников Юго-Восточной Украины являются ансамбли с двусторонними орудиями. В круг этих памятников входят Антоновка I и II, Александровка, Черкасское, Дружковка, Красный Яр, Рубежное, Озеряновка-I, находки из прилукского горизонта Белокузьминовки, прилукского аллювия Курдюмовки, а также местонахождения единичных орудий Еланчик-I, Бобриково, Войтово. Эти памятники встречаются фактически на всей территории региона. Для них характерны такие технико-типологические признаки, как отщеповая техника первичного расщепления, основанная на приблизительно равном количестве радиальных и площадочных нуклеусов с уплощенным рабочим фронтом, обилие плоско-выпуклых, конвергентных и листовидных орудий при ограниченном количестве остроконечников, выраженный шарантский компонент.

Донецкие комплексы с двусторонними орудиями входят в круг памятников, протянувшихся широкой полосой от атлантического побережья Западной Европы до Волги [12] и Северного Кавказа. Композиционно эта полоса образует единое целое. Этот «микокский коридор» связан с равнинными и низкогорными ландшафтами и обтекает основные горные массивы Западной, Центральной и Восточной Европы с севера, незначительно проникая в область Карпат, Судет, Бюккских гор и Северного Кавказа. Распределение памятников в рамках полосы имеет вполне определенный характер. На об-

щем дисперсном фоне выделяются скопления стоянок различной плотности в верховьях Дуная в Баварии, вокруг Брно в Моравии, в Горном Шленске и в Краковской Юре, в бассейне Днестра, а также в Крыму, в Донбассе, в Приазовье, в Поволжье и на Северном Кавказе. Очаговый характер распределения памятников особо характерен для Центральной и Восточной Европы. В целом, дисперсный характер распределения микокских памятников последовательно сменяется очаговым по мере продвижения с запада на восток Европы. В Западной Европе эти памятники распределены относительно равномерно. В Крыму, на востоке Русской равнины и на Северном Кавказе «восточно-микокские» индустрии известны почти исключительно в рамках скоплений. Возможно, это связано с тенденцией нарастания континентальности климата с запада на восток европейского континента и с усилением мозаичности ландшафтов и контрастности зональных границ в этом же направлении. Донецко-приазовское скопление двусторонних индустрий среднего палеолита выглядит важной составной частью этой полосы. Идущая от Центральной Европы к Северному Кавказу полоса памятников начала среднего палеолита с крупными бифасами фактически полностью (кроме Поволжья) совпадает с положением «восточно-микокских» комплексов. Это еще раз подчеркивает вероятную генетическую связь между ними.

Несмотря на отдельные реплики по поводу связи двусторонних индустрий среднего палеолита Восточной Европы с Кавказско-Переднеазиатским историко-культурным центром большинство специалистов, вслед за В.Н.Гладилиным и Н.Д.Прасловым, считают памятники этого вида сугубо европейским культурным феноменом [13].

Время бытования микокских индустрий охватывает весьма длительный промежуток времени. Кажется, что хронологическая концепция микока должна учитывать наличие двух пространственно-временных блоков. На раннем этапе индустрии со смешанным ашелло-микокским или вполне рафинированным микокским набором признаков спорадически встречаются в широких пределах циркум-средиземноморского пространства – во Франции, в Португалии, Польше, Северной Африке, на Ближнем Востоке. Наличие микокских изделий в географически удаленных и генетически не связанных индустриях рисского и до-рисского времени (т. е. синхронных развитому ашеллю) показывает, что ранний микок является проявлением одной из экстерриториальных форм перехода от раннего палеолита к среднему. На позднем этапе эти памятники известны почти исключительно в пределах европейского «микокского коридора». «Восточный микок» целиком относится к среднему палеолиту Европы, являясь одним из его ярчайших вариантов. Судя по согласованным данным, датируется он от конца рисс-вюрма до последнего интерстадиала [37; 40]. Таким образом, донецкие «восточно-микокские» памятники относятся к европейскому позднему микоку.

Курдюмовка. Поиск аналогий комплексу из удайского лесса Курдюмовки должен вестись среди индустрий варианта мустье одностороннее или *Mousterian typique* с выраженным пластинчатым компонентом. В Восточной Европе этот поиск, прежде всего, приводит нас к крымским параллелям. Очевидный перевес в орудийном ансамбле каменных инструментов, изготовленных в технике односторонней обработки, подчиненное положение зубчатых изделий, малочисленность и атипичность леваллуа-острийных и леваллуа-отщеповых форм, а также преобладание в наборе различных скребел и острокопечников позволяют сравнивать эту индустрию с кругом памятников так называемого варианта мустье обыкновенное, в частности, с индустриями типа Холодной Балки. В аспекте технико-типологических параллелей Курдюмовке важно отметить наличие в 8-9 горизонтах Кабази-II, II к.с. и в нижнем горизонте Шайтан-Кобы сходного по своей структуре орудийного ансамбля с удлиненными острокопечниками, простыми продольными скреблами, близкой технологии расщепления камня. Приблизительно совпа-

дают и технические индексы. Но это сходство носит самый общий характер, поскольку детальное сопоставление Курдюмовской индустрии с односторонними комплексами Крыма показывает ее существенные особенности (специфическое торцовое подживление плоских по своей конструкции уни- и биполярных нуклеусов, зубчатые скребла с базальным утончением, truncated-faceted левантийского типа).

Продуктивные результаты может дать сравнение лессового комплекса Курдюмовки с пластинчатыми индустриями среднего палеолита Западной Европы. Основное количество эталонных индустрий среднего палеолита с пластинчатыми технологиями находятся на севере Франции и в Бельгии. В круг этих памятников входят стоянки Сант-Валери [27], Риенкур-Бопом [39], Секля [35], Рокур [34]. В это число традиционно включают также Порт Расин [29] на северо-западе Франции, Виннеф [38] и памятники долины р. Ваннэ [32] в Бургундии, Этутевилль [27] в Нормандии, Тончесберг [26] и Рейндален [25] в Западной Германии. Хронологические позиции этих памятников приблизительно одинаковые. Большинство из них существовало в пределах кислородно-изотопной стадии 5с раннего вюрма или в целом датируются ранним вюрмом. Из всех перечисленных комплексов Курдюмовка наиболее сопоставима с кремневой индустрией слоя СА Риенкур-Бопома. Помимо датировки в пределах кислородно-изотопной стадии 5с (бреруп), совпадает технологический габитус индустрий (сочетание леваллуазских и позднепалеолитических методов первичного расщепления, «мустьерская» ретушь) и общая структура оружейных ансамблей (скребла и остроконечники плюс изделия с ядрищным утончением).

Таким образом, в рамках очерченного круга памятников мустье типичного и мустье типичного с выраженным пластинчатым компонентом индустрия из удайского лесса Курдюмовки выглядит как своеобразный феномен с рядом общих и специфических деталей.

Стоянка в с. Белокузьминовка раскапывалась непосредственно Д.С.Цвейбель. Если принять во внимание состояние сохранности кремней витачевского и бугского условных тафономических комплексов и естественный характер основного количества «зубчатых изделий», от приставки «зубчатое мустье» по отношению к Белокузьминовке [24; 3], видимо, следует отказаться. Это сразу уводит нас от процедуры сопоставления Белокузьминовки с индустриями среднего палеолита, которые декларируются как памятники зубчатого мустье. Таких памятников достаточно много и расположены они в различных уголках палеолитической ойкумены. Они связаны как с пещерными полостями, так и с лессовыми площадками. С археологической точки зрения, в целом, индустрия из бугского лесса Белокузьминовки может быть определена как переходная между средним и поздним палеолитом индустрия с доминированием среднепалеолитического компонента. В культурно-типологическом смысле комплекс из бугского лесса сопоставим, во-первых, с индустриями переходного типа, основанными на применении смешанных нуклеусных технологий среднего и позднего палеолита, а, во-вторых, с индустриями, содержащими похожий набор каменных инструментов. Наиболее близкой аналогией лессовому комплексу Белокузьминовки является стоянка Шлях в Поволжье. На это впервые обратил внимание автор раскопок стоянки Шлях П.Е.Нехорошев [17]. Со стоянкой Шлях Белокузьминовку объединяет близкий уровень развития техники первичного расщепления и похожий состав орудий. В 8-м горизонте стоянки Шлях присутствуют полюсные нуклеусы с уплощенным рабочим фронтом, немногочисленные радиальные ядрища, торцовые нуклеусы, сколы с усеченными концами, скребла обычных разновидностей, обушковые ножи, скребла с ядрищной обработкой спинки; остроконечники редки, скребки и резцы атипичны. Если отвлечься от второстепенных отличий (более выраженный пластинчатый компонент в Шляхе, более разнообразный

набор инструментов в Белокузьминовке), трудно найти более подходящих аналогий обоим памятникам. Возраст 8-го горизонта Шляха по двум AMS датам предварительно определяется в пределах 45000 – 46000 тыс. лет назад, что несколько древнее предполагаемого возраста комплекса из бугского лесса Белокузьминовки. Тем не менее, в пределах предварительной оценки абсолютного возраста позиции двух стоянок достаточно близки. Поэтому вполне обоснованно не только объединение двух индустрий в один формальный т.н. Белокузьминовский тип памятников, но и предположение об одном историко-культурном пласте.

Сочетание в индустрии из бугского лесса Белокузьминовки технологий нуклеусного расщепления среднего и позднего палеолита перекликается с набором технологий не только Шляха, но и более широкого круга памятников. Как правило, их относят к началу или ранней поре позднего палеолита. Это такие памятники, распространенные по всей Евразии, как Кульчивка, 3 слой [19], Богуница [33], Бокер-Тахтит [41] и многие другие. Технологические реминисценции среднего палеолита выражены в них в виде переживания леваллуазских техник нуклеусного расщепления при наличии вполне сформированного объемного расщепления. В ряде работ позднепалеолитическое расщепление рассматривается в качестве технологической новации, связанной с аккультурацией аборигенного неандертальского населения пришлыми людьми современного анатомического типа. Конечно, вариантов проявления аккультурации может быть много. Вызревание в Белокузьминовке торцевой пластинчатой техники на базе эксплуатации плоских нуклеусов среднего палеолита показывает, что новые прогрессивные технологии могут иметь имманентные корни в индустриях со среднепалеолитическим уровнем организации. В связи с моделями аккультурации в случае с Белокузьминовкой, однако, больше удивляет не рост позднепалеолитического компонента, а, наоборот, само существование среднепалеолитических технологий в столь позднее для среднего палеолита время.

Выделенные культурные феномены развивались на территории Донбасса практически на всем протяжении «мустьерского» отрезка вюрма.

Таким образом, в Донбассе и прилегающих территориях реконструируется следующая последовательность культурных явлений среднего палеолита: «восточный микок» – от кайдакского до удайского времени; индустрия Курдюмовки – позднеприлукское-удайское время; белокузьминовская индустрия - витачевское-раннебугское время.

Из-за слабой документированности, вопросы происхождения и эволюции индустрий среднего палеолита Донбасса, а также их связи с индустриями позднего палеолита могут ставиться и решаться пока только в самом общем плане. Генетические предшественники вариантов среднего палеолита Донбасса на территории края не найдены. Донецкие индустрии проявляются здесь в сложившемся виде и не дают оснований говорить об их последовательной эволюции. Развитие среднепалеолитической традиции в регионе представляется в виде некой прерывистой линии. Такое состояние не может быть описано в терминах теории последовательной эволюции. В целом, палеолитические остатки Юго-Восточной Украины служат хорошей иллюстрацией модели прерывистой эволюции культуры. В пределах изучаемого отрезка палеолита в регионе эта эволюция, в общем, имела линейный характер. Случаи устойчивого параллелизма в развитии палеолитических культурных традиций в Донбассе пока не отмечены. Яркой отличительной особенностью донецкой модели развития среднего палеолита является приуроченность большинства памятников к источникам каменного сырья и, как следствие, принадлежность к экстенсивному модусу сырьевой стратегии.

Вторая проблемная ситуация в области археологии каменного века Донбасса, поставленная Д.С.Цвейбель [22; 23] и получившая решение в современной системе знаний, связана с памятниками кремнедобычи и кремнеобработки. Дальнейшая разработка

этого вопроса осуществлена в статьях А.В.Колесника [31], С.М.Дегерменджи, Ю.Г.Коваля [11] и других.

Особенности геологической истории Донбасса обусловили присутствие в регионе отложений мелового периода (мел, мергель и известняк), в составе которых часто встречаются жилы и конкреции кремня. Массовые обнажения кремнесодержащих пород отмечены вдоль правого берега Северского Донца, в бассейне р.Крынки в Южном Донбассе и в Бахмутско-Торецкой котловине. Именно здесь сосредоточены основные памятники кремнедобычи и кремнеобработки неолитического времени. Мастерские по первичному расщеплению кремня появляются в Донбассе в среднем палеолите и существовали вплоть до эпохи палеометалла, но основное их количество связано с неолитом.

По характеру связи со стационарными поселениями и стоянками мастерские распадаются на несколько типов. Локализация мастерских среднего палеолита практически совпадает с расположением стоянок и кратковременных охотничьих лагерей. В пределах микрорайонов осуществлялся полный цикл утилизации кремневого сырья. Между местами производства нуклеусов и сколов-заготовок доминирует короткий тип связи. Ситуация меняется в позднем палеолите. Помимо микрорайонов, в которых присутствуют как стоянки, так и мастерские (бассейн р.Крынки), выделяются чисто «стояночные» районы (Приазовье) и районы с преобладанием мастерских (Бахмутско-Торецкая котловина). Часть мастерских обслуживала ближайшие окрестности, часть обеспечивала продукцией дальнюю периферию.

Колоссальные по размерам многоцелевые мезо-неолитические мастерские в Бахмутско-Торецкой котловине служили сырьевой базой донецкой мезо-неолитической культуры. Основное количество стоянок этой культуры находится на левом берегу Северского Донца. Преобладающими типами связи между стоянками и мастерскими были средние и длинные связи.

Несмотря на изменение типов связи между стоянками и мастерскими во времени, значение Северо-Западного Донбасса как крупнейшей зоны производственной активности оставалось неизменным на протяжении всего каменного века.

Помимо мастерских, на территории Донбасса известны и горные выработки по добыче кремня. Их можно разделить на следующие типы:

1. Подземные выработки в виде относительно небольших камер, идущих цепочкой вдоль меловой стены (Широкое).
2. Тестовая выработка в естественной подземной полости карстового происхождения (Клещеевка).
3. Подбой-карнизы вдоль обнажающейся кремневой жилы (Широкое).
4. Карьеры открытого типа различной конфигурации, на склонах и поверхности плато или меловых останцах (Красное, Редкодуб).
5. Ступенеобразные карьеры на склоне меловой возвышенности (Закотное).

Классические шахты в виде глубоких ям с разветвленными внутренними ходами, образующими шахтные поля, и крупные горизонтальные штреки в регионе пока не отмечены. Преобладание карьерных разработок составляет специфику древнейшего горного дела в Донбассе.

Относительная малочисленность выработок по сравнению с мастерскими объясняется сравнительно легкой доступностью кремня из размывов и коры выветривания меловых пород.

Итак, начиная с неолита Донбасс, формируется как крупный центр по добыче и переработке минеральных ресурсов. Зоны производственной активности демонстрируют адаптацию человеческих коллективов к неравномерному распределению ресурсов. Помимо Донбасса, в пределах Восточной Европы такими добывающими и обрабаты-

вающими центрами были Среднее Поднестровье и Волынь. Эти регионы образовали единый экономический каркас, который обеспечивал устойчивое развитие неолитических племен данного уголка Европы.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу вивчення у Донецькому національному університеті проблем кам'яної доби Донбасу. Піонерні роботи у цьому напрямку були здійснені Д.С.Цвейбель (1917-1970). Перша проблемна ситуація пов'язана з пам'ятками середнього палеоліту, які відображають ініціальний етап заселення регіону. Друга проблемна ситуація торкається економіки місцевих неолітичних племен.

SUMMARY

The article is devoted to investigation of the Stone age problems in the Donetsk national University. D.S.Tsveibel (1917-1970) was as founder of this scientific theme. There are two problem situations in Donbas Stone age sites investigation – the observation of the Middle Palaeolithic evolution and the reconstruction of the local Neolithic tribes economic.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА №40. – М.-Л., 1953. – 463 с.
2. Герасименко Н.П. Природная среда обитания мустьерского человека в Донбассе // Археологический Альманах №2. – Донецк, 1993. – С.5-12.
3. Гладылин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – К., 1976. – 230 с.
4. Горелик А.Ф. Памятники Роголико-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Киев-Луганск, 2001. – 364 с.
5. Евсеев В.М. Палеолітична стоянка Амвросієвка // Палеоліт і неоліт України. – К, 1947. – С.47-59.
6. Евтушенко А.И. Проблемы «восточного микок» // Археологический альманах, №8. – Донецк, 1999. – С.3-24.
7. Ефименко П.П. Находки остатков мустьерского времени на р. Деркул // Палеолит СССР. Известия ГАИМК, вып.118. – М.-Л., 1935. – С.13-25.
8. Замятнин С.Н. Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья // Сборник МАЭ, т. XIV. 1953. – С.231-255.
9. Колесник О.В. Ранній палеоліт Південно-Східної України // Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К, 1993. – 16 с.
10. Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. Археологический альманах №12. – Донецк, 2003. – 293 с.
11. Колесник А.В., Коваль Ю.Г. Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Висла Балка в Донбассе, Украина // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия. Материалы пленума ИИМК. – СПб, 1995. – С.77-80.
12. Кулаковская Л.В., Козловский Я., Собчик К. Микокские ножи: определение и классификация // Археологический альманах №3. – Донецк, 1994. – С.59-71.
13. Кухарчук Ю.В. Метаморфозы микок // Археологический альманах №8. – Донецк, 1999. – С.25-36.
14. Локтюшев С.Н. Доисторический очерк Средней Донеччины. – Луганск, 1930.
15. Локтюшев С.Н. Следы палеолита в бассейне Донца // БКИЧП, вып. 6-7. – Л., 1940. – С.65-68.

16. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с.
17. Нехорошев П.Е. Среднепалеолитическая группа памятников на юге Русской Равнины // Археологический альманах №5. – Донецк, 1996. – С.71-74.
18. Праслов Н.Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Подонья // МИА, № 157. – Л., 1968. – 154 с.
19. Савич В.П. Позднепалеолитическое поселение на горе Кулычівка в е. Кременец (Тернопольская обл. УССР) // Бюлл. КИЧП, №44. 1975. – С.41-51.
20. Сибилев Н.В. Древности Изюмщины, вып. I. - Изюм, 1926. 10 с., 40 табл.
21. Спесивцев В.Ф. Случайные археологические находки // Сб. Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1894. – Т.6. – С.1.
22. Цвейбель Д.С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские на окраине г. Краматорска // Материалы науч. конф. кафедр ист. наук Донецкого ун-та. – Донецк. – 1968. – С.177-186.
23. Цвейбель Д.С. Древние кремневые выработки у с. Широкое в Донбассе // Советская археология, №1, 1970.
24. Цвейбель Д.С. Стоянка с «зубчатым мустье» у с. Белокузьминовка на Донеччине // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1971. – С.108-113.
25. Bosinski G. Die Mittelpaläolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa // Fundamenta, a-14, Köln, 1967.
26. Conard N., Fisher B. Are the Recognisable Cultural Entities in the German Middle Palaeolithic? // Toward Modern Humans. The Yabrudian and Miciquian 400-500 k-years ago. A. Ronen and M. Weinstein-Evron eds. BAR International series 850. 2000. – P.7-24.
27. Delagnes A., Kuntzman F. L'organisation technique et spatiale de la production laminaire à Etoutteville // Paléolithique moyen en pays de Caux (Haute-Normandie) (Delagnes A. et Ropars A. dir). DAF # 56. Paris, 1996. P.164-228.
28. Gerasimenko N. Late Pleistocene vegetational and soil evolution at the Kiev loess plant as recorded in the Stari Bezdrych section, Ukraine // Studia Quaternaria, 2000. vol. 17, p.19-28.
29. Gouedo J.-M. Remontage d'un nucleus à lames du gisement micoquien de Vinneuf (Yonne) // Les industries laminaires au Paléolithique moyen. Actes de la table ronde internationale organisée par l'ERA 37 du GRA-CNRS à Villeneuve-d'Ascq 13 et 14 novembre 1991. S. Revillon et A. Tuffreau dir. Dossier de Documentation Archéologique 18, CNRS, Paris. 1994. P.79-108.
30. Kolesnik A. Mousterian industries evolution of South-Eastern Ukraine // European Prehistory, №6. 1994. P.175-186.
31. Kolesnik A. Donbass (South-East Ukraine) - an important East European centre of flint-working // Man and Flint. Proceeding of the VII-th International Flint Symposium. Warszawa – Ostrowiec Swietokrzyski. September 1995. Warszawa, 1997. S.209-216.
32. Locht J.-L., Depaepe P. Exemples de débitage laminaire dans cinq sites de la vallée de la Vanne (Yonne) // Les industries laminaires au Paléolithique moyen. Actes de la table ronde internationale organisée par l'ERA 37 du GRA-CNRS à Villeneuve-d'Ascq 13 et 14 novembre 1991. S. Revillon et A. Tuffreau dir. Dossier de Documentation Archéologique 18, CNRS, Paris. 1994. P.103-116.
33. Oliva M. Un nouveau groupe culturel en Moravie. Quelques aspects psycho-technologiques du développement des industries paléolithiques // L'Anthropologie, 88(2). 1984. P.209-220.
34. Otte M., Boeda E., Haesaerts P. Rorourt: industrie laminaire archaïque // Hélium, t. XXIX/1. 1990. P. 3-13.

35. Revillon S. Les industries laminaire du Paléolithique moyenn en Europe septrionale. L'Exemple des gisements de Saint-Germain-des-Vaux // Port-Racine (Manche), de Seclin (Nord) et de Riencourt-lès-Bapaume (Pas-de-Calais). CERP 5. 1994. 188 p.
36. Revillon S., Tuffreau A. Valeur et signification du deditage laminaire du gisement paleolithique moyen de Seclin (Nord) // Les industrie laminaires an Paléolithique moyen. Actes de la table ronde internationale organisée rar l'ERA 37 du GRA-CNRS à Villeneuve-d'Ascq 13 et 14 novembre 1991. S/ Revillon et A. Tuffreau dir. Dossier de Documentatin Archéologique 18, CNRS, Paris, 1994. P.19-43.
37. Richter D., Rink W.J., Schwarz H.P., Wagner G.A., Waiblinger J. Thermoluminescence dating of Middle and Upper Palaeolithic cave sites in Southern Germany // Central and Eastern Europe from 50 000-30 000 B.P. (abstract). Dusseldorf, 1999. P.13-15.
38. Gouedo J.-M. Remontage d'un nucleus à lames du gisement micoquien de Vinneuf (Yonne) // Les industries laminaires au Paléolithique moyen. S. Révillon et A. Tuffreau dir. Actes de la ronde internationale organisée par l'ERA 37 du CRA-CNRS à Villeneuve-d'Ascq 13 et 14 novembre 1991. Dossier de documentation archéologue # 18. Paris, 1994. P.77-101.
39. Tuffreau A. Le Paléolithique inférieure et moyen du Nord de la France (Nord, Pas-de-Calais, Picardie dans son carde stratigraphique. Thèse de Doctorat d'Etat. Univ Sciences et Techn. de Lille. 1984.
40. Uthmeier T. Stone tools, «Time of Activity» and the transition from the Middle to the Upper Palaeolithic in Bavaria (Germany) // Neanderthals and Modern Humans – Discussing the Transition. Central and Eastern Europe from 50 000-30 000 B.P. J. Orschiedt and G.G. Weniger eds. Dusseldorf, 2000. P.133-150.
41. Volkman P. Boker Tachtit: core reconstruction // Prehistory and paleoenvironments in the Central Negev, Izrael. Vol.3. The Adat/Aqev area, part 3. Ed. A.E. Marks. Dallas, 1983. P.127-190.

Надійшла до редакції 22.06.2004 р.

УДК 930.25

ЗАРУБІЖНА АРХІВНА УКРАЇНІКА

Н.Р.Темірова

2002 р. на кафедрі історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії започаткована спеціалізація з архівознавства. У поточному 2004/2005 навчальному році буде здійснено перший випуск студентів, які спеціалізувалися в цій галузі. Ця подія є підсумковою в новітньому періоді в діяльності кафедри, оскільки вона засвідчила започаткування нового напрямку в її функціонуванні. Дана стаття присвячена одному з аспектів архівознавства – огляду зарубіжної архівної україніки. Запропонований матеріал використовується автором у відповідному спецкурсі.

Невід'ємною складовою документальної спадщини українського народу, його історичної пам'яті є архівні колекції, які утворилися в результаті діяльності осередків української еміграції в різних країнах світу. На кінець ХХ ст. за межами України проживало від 10 до 13 млн. етнічних українців. Одним з важливих напрямків діяльності українських емігрантів була робота зі збирання пам'яток української історії та культури, створення музейних, книжкових і документальних колекцій, заснування архівних осередків у країнах осідку. Особливого значення ця робота набула в період між двома

світовими війнами, коли на теренах європейських держав представники української еміграції заснували цілу низку громадсько-політичних, культурно-освітніх, наукових установ, документація яких стала основою архівних колекцій. Важливі документальні зібрання залишили по ліквідації українські дипломатичні представництва. За межами України опинився масив документів особового походження, вивезених приватними особами після поразки визвольних змагань.

Вивчення історії заснування та діяльності закордонних українських архівних центрів становить сьогодні важливу та актуальну наукову проблему через декілька причин. По-перше, діяльність цих установ є складовою історії української політичної еміграції ХХ ст. По-друге, матеріали, представлені в цих колекціях, є надзвичайно цінним джерелом з багатьох проблем громадсько-політичної, соціально-економічної, церковної історії, а також з історії української науки і культури. По-третє, архівні центри і колекції, утворені українцями в різних країнах, є невід'ємним компонентом загальносвітового історичного процесу – вони відіграють важливу роль не тільки у збереженні та вивченні історичної спадщини українського народу, але й у поширенні та популяризації знань про Україну, про життя та діяльність українців у країнах осідку.

Звертаючись до аналізу історіографічного аспекту даної проблеми, слід відзначити, що історія заснування та діяльності українських архівних центрів за кордоном стала предметом дослідження українських істориків тільки впродовж останнього десятиліття, тобто після проголошення України суверенною і незалежною державою. Саме в цей період відбулося розсекречення «спецфондів» архівів і бібліотек, унаслідок чого дослідники отримали можливість ознайомитися з науковим доробком визначних представників української діаспори – монографіями, публікаціями у періодичних та серійних виданнях та ін. В українській зарубіжній історіографії ця тема хоч і знайшла відображення у низці праць, однак спеціальне зацікавлення дослідників почала викликати також лише останнім часом.

Вперше до аналізу цієї проблеми звернулися саме ті вчені, які стояли біля витоків створення українських архівних центрів за кордоном у міжвоєнний період. Відомий вчений-етнограф, архівіст і музеєзнавець, один із найактивніших організаторів архівної справи в еміграції Михайло Обідний висвітлив окремі сторінки з історії заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР у Тарнові, який він очолював у 1921-1923 рр. Відомий історик, професор Українського Вільного Університету в Празі, один із провідних співробітників Музею визвольної боротьби України (МВБУ) в Празі Семен Наріжний торкнувся окремих аспектів збирання та збереження історичних пам'яток українськими організаціями та установами в Європі у період між двома світовими війнами у фундаментальній праці «Українська еміграція» [1]. Низка публікацій присвячена висвітленню історії заснування та діяльності МВБУ у Празі, проаналізовано особливості їх комплектування, простежено долю їх документальних колекцій. Це, зокрема, праці словацького вченого М.Мушинки, а також українських істориків і архівістів Л.Лозенка, Л.Яковлевої, С.Заремби, М.Палієнка та І.Срібняка [2].

Активно досліджується сьогодні також діяльність української військової еміграції зі збереження історичних пам'яток доби визвольних змагань та періоду інтернування Армії УНР у таборах Польщі. Початок цьому поклала монографія І.Срібняка «Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924)», в якій на основі вперше введених до наукового обігу архівних джерел висвітлювалась історія заснування та діяльність Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР у Тарнові [3]. Важлива інформація про історію заснування та діяльність архіву Українського Католицького Університету та архіву Української папської колегії святого Йосафа-та в Римі міститься у праці В.Трощинського та А.Шевченка «Українці в сві-

ті» [4]. Докладний аналіз складу архівної колекції В.Липинського та СЕДІЛ у цілому було здійснено І.Коровицьким [5]. Стисло інформацію про окремі українські архівні осередки у світі містять енциклопедичні довідники, видані за рубежем, зокрема «Енциклопедія українознавства».

Упродовж 90-х рр. з'явилася ціла низка робіт, в яких знайшли висвітлення проблеми збирання та зберігання українських документальних колекцій в Європі та Північній Америці у міжвоєнний та повоєнний періоди [6].

Аналіз праць, присвячених історії заснування та функціонування українських архівних центрів за кордоном, свідчить про те, що останнім часом ця проблема привертає увагу істориків та архівістів як в Україні, так і за її межами. Водночас відсутнє хоча б загальне підсумовування наявної інформації, чому й присвячена дана стаття. Чимало документів з історії України осіло в документосховищах Європи, оскільки саме тут у міжвоєнний період формувалася інтелектуальна українська діаспора, започатковуючи різноманітні українознавчі об'єднання. Серед цих держав чільне місце посідає Польща.

Матеріали до історії України містять 150 фондів Архіву головного давніх актів (АГАД). Чільне місце належить фонду «Архів коронний у Варшаві» (АКВ), в якому виділяється «козацький відділ» АКВ, де зберігається 110 справ 1610-1714 рр. Серед них слід відзначити листи українських гетьманів та полковників. Не меншу цінність становлять матеріали «татарського відділу», які містять у собі 767 справ за 1514-1757 рр. У величезному фонді «Архів Радзивіллів» зберігаються десятки тисяч справ, чимало з яких стосуються історії України та Білорусії. Тут знаходяться текст Слободищенської угоди, гетьманські листи П.Дорошенка до Війська Запорозького від 2.УІ (22.УІ). 1670 р., до короля Михайла Вишневецького від 17 (7).ХІ. 1670 р.; М. Ханенка до короля Михайла Вишневецького від 3.ІХ (24. VIII). 1672 р. тощо. У фонді «Архів Замойських» зберігаються важливі збірники документів до історії України XVII ст., наприклад, листи Немиричів, Вишневецьких, М.Замойського, листи до Конєцпольських, Замойських, акти XV-XVIII ст., матеріали до історії Тернополя, Миргорода. У відділі рукописів Національної бібліотеки можна вказати на півтора десятка рукописних збірників XVII ст., типових для того часу. Національна бібліотека має солідний відділ стародруків, але доцільніше звернутися до відділу мікрофільмів, де зроблено копії з різноманітних «летючих листків» (газет, брошур, листівок тощо). Тут же зібрані мікрофільми, зняті з «летючих листків», виданих у Речі Посполитій, або тих, що стосуються за змістом подій у Речі Посполитій, в тому числі й України XVI-XVIII ст. Ці мікрофільмовані джерела-стародруки нерідко зберігаються в єдиному примірнику в різних архівосховищах Польщі та деяких європейських країн (країни СНД, Франція, Італія, Швеція та ін.) [7].

Матеріали з архівосховищ Польщі потребують уважнішого аналізу й критичної перевірки. Однак вони містять великі інформаційні можливості щодо історії України другої половини XVII ст., головним чином політичної, і вимагають наукової публікації.

1930р. за сприяння Міністерства закордонних справ Чехословацької республіки створено Слов'янський архів. У його колекції зберігалися матеріали політичних партій, військових формувань, таборів інтернованих українців. Серед архівних матеріалів виділяються особові папери В.Липинського, М.Шаповала, М.Грушевського, С.Петлюри, П.Скоропадського, Є.Чикаленка. Слов'янський архів отримував кошти на придбання документів. Його документальні колекції після II світової війни були перевезені до України і склали основу так званого Празького українського архіву ЦДАРЖР в Києві [8].

У 1970-ті роки у Празі було створено фонд «Український музей у Празі». Серед масиву документів особливу цінність становлять особисті папери українських діячів, серед яких професори Українського Вільного університету (УВУ) А.Андрієвський, Д.Антонович, В.Біднов, В.Доманицький, Д.Дорошенко, А.Яковлів, директор УНІ в Бер-

ліні І.Мірчук. Отже, впродовж чверті століття у Празі діяв потужний науковий осередок збирання української історико-культурної спадщини [9].

Як відомо, УВУ по закінченню Другої світової війни відновив діяльність у Мюнхені. Архів Українського Вільного університету в Мюнхені є одним з найінформативніших архівосховищ Німеччини з точки зору україністики. За попередніми обрахунками, загальний обсяг матеріалів архіву УВУ – не менше 500 тис. аркушів документів; частина архіву ще перебуває у стані розсипу.

Архів УВУ умовно можна поділити на дві великі групи. Першу складають повоєнні інституційні архіви десятків українських організацій, громадських об'єднань, партій, освітніх, наукових і культурних закладів, більшість з яких припинили своє існування і залишилися маловідомими або й зовсім не відомими широкому науковому загалові і громадськості. Окрему підгрупу цієї групи складають залишки власне таборових архівів, яких немає в жодному іншому архівосховищі, а також унікальна і без перебільшення – найповніша в світі колекція таборової преси, літературно-мистецьких часописів, окремих наукових і публіцистичних праць видатних діячів української культури і науки, друкованих обмеженими накладками (від кількох десятків до сотні примірників) на циклостил у 1945-1949 рр. у таборах для переміщених осіб на території Німеччини й Австрії. Другу, можливо, найціннішу частину архіву УВУ становлять кілька десятків особових архівів видатних діячів української науки і культури, політичних і громадських діячів. Крім того, сформовано кілька тематичних збірок (колекцій). Окрему групу становить значний за обсягом і найменш упорядкований кіно-, фото-, фоноархів.

Важливий осередок збирання історико-культурної спадщини української еміграції в Європі – Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Вона розпочала діяльність у жовтні 1926 р. Через три роки французька влада визнала бібліотеку культурним осередком української еміграції. Перший директор – І.Рудичів. В архівній колекції бібліотеки відклалися документи Головного Отамана військ УНР, Голови Директорії С.Петлюри, а також матеріали діяльності Державного центру УНР в екзилі, матеріали до історії української еміграції тощо. Бібліотека налічувала 12-13 тис. одиниць. Під час окупації Парижу німці опечатали бібліотеку й вивезли в невідомому напрямку понад 100 великих скринь з документами. 1990 р. при бібліотеці влаштовано Музей визвольних змагань ім. С.Петлюри та Музей С.Петлюри [10].

Одна з найцінніших українських архівних колекцій у Європі зосереджена в архіві Українського Католицького Університету в Римі (УКУ), заснованого в 1963 р. кардиналом Й.Сліпим. Архів містить рідкісні документи, зокрема, М.Грушевського, В.Липинського. Також тут зберігається архів уряду ЗУНР, місцезнаходження якого довгий час становило велику загадку для українських істориків. Він був збережений зусиллями патріарха Й.Сліпого, митрополита УГКЦ А.Шептицького. 1934 р. архів було залишено у Відні. Під час Другої світової війни о. М.Горинкевич доклав чимало зусиль для рятування архіву від німців, а згодом – від радянських спецслужб. Для цього він змушений був перебратися до англо-американської окупаційної зони. Австрійська сторона тривалий час не дозволяла вивезти ці документи за межі держави, щоб не надавати резонансу і не притягати увагу радянської сторони. Тільки з поверненням Й.Сліпого з сибірського ув'язнення документи були вивезені до Ватикану. Звідки потрапили до Українського Католицького університету в Римі. Так завдяки старанням багатьох людей було збережено багато в чому унікальний архів уряду ЗУНР, який і досі перебуває у Римі і налічує 534 коробки. УКУ має філії в США, Канаді, Великій Британії. Університет видав 14 томів «Монументальної української історії», в яких публікувалися документи Ватиканського архіву [11].

Документальні матеріали, що безпосередньо стосуються України й українців, зберігаються у 62 сховищах Великобританії, – національних архівах, бібліотеках і музеях, архівах графств, банків, фірм, наукових, мистецьких та учбових асоціацій, місіонерських та релігійних організацій тощо. Найбільшим сховищем архівних матеріалів у Великобританії є Державний архів. Показово, що в довідники матеріали про Україну і українців включалися лише тоді, коли вони стосувалися території і населення в межах Російської імперії і Радянського Союзу. В заголовках колекцій, що зберігаються у Британських архівах, а також у підготовлених архівістами і бібліотекарями покажчиків часто не робиться різниці між різними частинами Російської імперії і окремими радянськими республіками. Через те такі заголовки, як «мандрівки по Росії», «торгівля з Росією», «папери, що стосуються СРСР», «листування з радянськими вченими», приміром, можуть містити інформацію, що стосується неросійських земель та осіб. Переважна більшість документів пов'язана з участю Великобританії у союзницькій інтервенції на Півдні Росії наприкінці Першої світової війни (документи також торкаються Криму).

Ці документи зберігаються, головним чином, в спеціальних музеях і архівах Британського морського флоту, повітряних сил та армії, так само, як і в музеях окремих полків, що брали участь у цій війні. Це магнітофонні записи спогадів, а також мемуари, листи і фотографії. Значне зібрання матеріалу стосується британських фірм, які торгували в Україні чи використовували Одесу як порт для проникнення на російський ринок. Більшість цих документів сьогодні зберігається в архівних установах графств, оскільки дуже мало британських фірм мають свої власні архіви. У Великобританії надзвичайно багато релігійних та місіонерських документів. Значна їх кількість пов'язана з місіонерською діяльністю в найбільш недоступних частинах Російської імперії, зокрема в Сибіру, однак є менша частина документів, що стосується агентів, капеланів і добродійних акцій квакерів у 20-х і 30-х рр. в Україні. У Великобританії є також важливі єврейські документи, кожен з яких містить значний матеріал з України. Багато британських організацій систематично збирають інформацію про Радянський Союз (наприклад, Лейбористська партія, Конгрес тред-юніонів, Британська радіомовна компанія), в якій є дані про Україну. До того ж, ми маємо різноманітні листи, щоденники і фотографії, що стосуються України і українців, залишені консулами, мандрівниками і різними особами, що відвідували Україну. Ці матеріали знаходяться у багатьох великих і малих архівосховищах по всій території Великобританії.

Доступ до архівосховищ і до їх зібрань, перелічених нижче, дозволяється, як правило, за письмовою заявою на ім'я архівіста чи бібліотекаря. Більшість архівосховищ мають картотеку чи описи рукописів або колекцій, які є доступними для читачів у читальних залах. Державні документи, як правило, не видаються 30 років [12].

З переміщенням частини української діаспори із Західної Європи до США й Канади переносили свою діяльність українознавчі установи та створювалися нові. Таким, зокрема став Східноєвропейський інститут ім. В.Липинського у Філадельфії, серцевиною якого є архів В'ячеслава Казимировича. Він налічує понад 20 тис. сторінок рукописних, машинописних, мікрофільмованих, скопійованих матеріалів. З самого початку головною метою інституту було поповнення архіву матеріалами з Заходу. Розгалужене листування та численні подорожі директора інституту увінчалися успіхом. Нині небагато матеріалів, пов'язаних із життям Липинського, залишаються поза інститутом.

Архів можна розділити на 4 категорії. До першої категорії входять документи й матеріали, що мають велику історичну вагу, але досі не укомплектовані згідно з тематичними напрямками. Вони стосуються посольств Української держави та Директорії УНР у Відні. Сюди входять офіційні папери, що готувалися Липинським і цими державними й приватними організаціями, та дипломатичний паспорт Липинського. Серед цих паперів є також нарис не закінченої його праці «Вступ до Декреталій», метою якої

було проаналізувати Брест-Литовську угоду (1918), як важливу історичну подію та акт міжнародного визнання Української держави. Ратифікація цієї угоди Україною та Німеччиною, Болгарією та Туреччиною відбулася в Українському посольстві у Відні під головуванням Липинського. В інституті зберігається одна з ратифікаційних грамот.

Друга за важливістю категорія – наукові та публіцистичні праці Липинського. Ці дослідження, нотатки, нариси й плани майбутніх праць, свідчать про те, що Липинський постійно зосереджував увагу на питаннях, поставлених в його надрукованих працях, таких як «Листи до братів-хліборобів». Як тільки збирання та аналіз наукових і публіцистичних праць Липинського буде завершено, план публікації повного їх зібрання може бути втілений у життя. Найбільше ненадруковане дослідження серед науково-публіцистичних матеріалів – «Гетьманство чи республіка?» («Про нашу політику внутрішню і закордонну в 1917-1919 роках»). Написана наприкінці 1919 р., ця праця була створена як відкритий лист до «політичних друзів та прихильників». Тут автор торкається теми, яка є суттєвою для його політичної ідеології, «що складає українську націю». Його ідеї, що базувалися на становищі нації, зосереджується на необхідності «створити Українську державу на українській території». Держава повинна мати монархічну структуру, в якій гетьман став би символом об'єднання нації і кристалізації її творчих сил, її еліти. Тісно пов'язані зі змістом цієї праці «Дорогі друзі» (1919) – заява до послідовників, зроблена слідом за відставкою Липинського з посади посла УНР в Австрії та «Братерська сповідь» (1921). Досі не потрапила до архіву пізніша, велика праця під назвою «Теорія правління» (1927), тематично близька до праць 1919 р., про яку відомо, що вона збереглася.

Третю категорією архівних матеріалів Липинського є його багатотомне листування з різними особами та інструкціями, що включає понад 10 тис. рукописних та друкованих сторінок. Листи. Що збереглися в архіві Липинського, – це чернетки, рукописні копії або машинописні тексти, виготовлені його секретарем. «Журнал листів», який вів Липинський, допоміг у визначенні місцезнаходження адресатів на Заході. Листи Липинського передусім торкаються сучасних політичних та ідеологічних проблем. Збереглося майже 1200 листів. Особливо суттєвими є листи до Євгена Чикаленка (50).

Четверту категорію архіву становлять папери, що стосуються особистих справ та ділових питань. Найважливіший – «Щоденник» Липинського. Є.Зиблікевич упорядковував його, оскільки він недатований. Більш специфічна інформація міститься в 15 зошитах, що охоплюють 1918-1931 рр. Кілька сотень інших карток для нотаток становлять окрему групу. Вони мали допомогти під час написання мемуарів, які залишилися ненаписаними через смерть. Папери, що стосуються особистих справ і ділових питань, є найрізноманітнішою категорією архівних матеріалів. Вони включають спогади, подробиці щоденного життя, коментарі до політичних подій, записи візитів та бесід тощо.

Майже всі рукописні матеріали Липинського розшифровані. Однак для зручності користування ним потрібен тематичний покажчик. Доповненням до ненадрукованих праць Липинського є рукописні матеріали інших осіб. Лише невелика частка із майже 10 тис. листів до Липинського, що зберігаються в архіві, прочитана, небагато з них надрукована.

Інститут збирає також спогади про Липинського. Його сестра Ванда передала спогади за 1914-1923 рр., тобто за найменш досліджений період життя Липинського. Архів також має спогади Н.Полонської-Василенко про ранні роки Липинського та повідомлення Б.Лепкого про його зустрічі з В'ячеславом Казимировичем. Подробиці сімейного життя Липинських передав Михайло Лозинський у спогадах про своє перебування у їхньому маєтку на Уманщині.

Архів Інституту з його зібранням матеріалів стосовно Липинського став сховищем і центром дослідження історії політичної думки України. Завдяки старанням його засновників зібраний архів В.Винниченка, чия спадщина знаходиться в Українській академії мистецтв і наук в Нью-Йорку. Інститут зберігає також архівні матеріали А.Шептицького, П.Скоропадського, родини Б.Лепкого та інших видатних українців [13].

Сьогодні Східно-Європейський дослідний інститут ім. Липинського функціонує не тільки як науковий інститут, в якому міститься бібліотека та архів, але й як видавництво. Досвід збиральницької діяльності його може прислужитися архівній справі в Україні.

З переїздом більшої частини українських науковців закордон після Другої світової війни перемістився й один з найбільших архівних осередків української еміграції – Музей-архів Української Вільної Академії Наук. Її філії постали у США, Канаді зі своїми архівами. Музей-архів складається з трьох відділів: друкованих видань, рукописних і архівних колекцій, речових експонатів. У другому відділенні зібрані окремі примірники авторських рукописів, листування тощо. Тут зберігаються особові архіви Л.Чикаленка, С.Драгоманова, В.Винниченка та інших. При УВАН діє комісія для збереження й вивчення спадщини В.Винниченка. Зокрема, у 1883 р. УВАН разом з KIU-Som здійснила видання щоденника В.Винниченка.

Українські науковці зуміли відновити діяльність НТШ за кордоном. 1948 р. у Нью-Йорку засновані бібліотека та архів НТШ. З 1983 р. вони знаходяться у власному будинку у Нью-Йорку. Налічується понад 60 тис. екземплярів. В архіві міститься понад 80 колекцій, серед яких папери відомих українських діячів, листування, рукописи наукових праць тощо.

З 1965 р. з ініціативи О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Л.Винара та інших постало Українське історичне товариство. Одне з його завдань – «виявлення, реєстрування й вивчення джерельних матеріалів до історії України в закордонних архівах і бібліотеках». Архів УІТ зберігає бібліографічні матеріали членів товариства, рукописи опублікованих та неопублікованих праць відомих істориків української діаспори. Окремий відділ архіву займається збиранням опублікованих та архівних матеріалів, пов'язаних з життям та діяльністю М.Грушевського. Помітне місце серед документів посідають матеріали О.Оглоблина [14].

У середині 1980-х років з ініціативи Т.Гунчака створено Український дослідний і документальний центр у Нью-Йорку, який ставив за мету збирання й вивчення матеріалів з української історії ХХ ст. У документальній колекції представлені в оригіналі й копіях архіви українців, які перебували в таборах переміщених осіб, документи українців з архівів західноєвропейських країн.

Центром було підготовлено та надіслано до українських культурних інституцій у США спеціальні анкети з метою ідентифікації українських архівів, бібліотек, музеїв та подальшого аналізу складу їх колекцій. Зібрані шляхом анкетування дані були покладені в основу аналітичного огляду Л.Винара «Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States» («Збереження культурної спадщини: українські архіви, музеї та бібліотеки у Сполучених Штатах»). Ця праця містить, по-перше, важливу інформацію довідкового характеру, оскільки в ній наведено дані про 32 українські інституції в США, у структурі яких існують українські архіви, музеї, бібліотеки та художні галереї. По-друге, у ній викладено наукові підходи до визначення самого поняття «українські етнічні архіви», проаналізовано принципи їх комплектування, систематизації, основні напрями використання документальних колекцій. За визначенням Л.Винара, «українські етнічні архіви, бібліотеки та музеї – це неприбуткові культурні інституції, які відіграють роль сховищ українських архівних документів, друкованих та недрукованих матеріалів, а також українських культурних пам'яток. Го-

ловною метою цих інституцій є збирання, збереження, використання та експонування документів, публікацій та речових пам'яток української історико-культурної спадщини у США» [15]. У своєму дослідженні Л. Винар виділяє вісім організаційних форм збирання української історико-культурної спадщини в США: «архіви», «бібліотеки», «музеї», «художні галереї», «бібліотеки-архіви», «музеї-бібліотеки», «бібліотеки-архіви та галереї», «бібліотеки, музеї, архіви та галереї», тим самим підкреслюючи, що в багатьох випадках колекції мають комбінований, «гібридний» характер. Однак, незважаючи на різноманітність форм існування та змісту документальних колекцій, Л.Винар робить важливий висновок про те, що «українські архіви, музеї, бібліотеки та художні галереї відіграють вирішальну роль у житті української громади в США на національному, державному та місцевому рівнях; вони є важливою силою в поширенні українських культурних цінностей серед американських українців та американського суспільства в цілому, забезпечуючи національно-культурне самовизначення української діаспори в США». Високо оцінюючи діяльність Центру для вивчення етнічних публікацій та культурних інститутів при Кентському університеті та особисто проф. Л.Винара зі збирання та узагальнення інформації про українські архіви, бібліотеки та музеї в США, слід відзначити, що сьогодні найактуальнішим аспектом джерелознавчих та архівознавчих студій є дослідження.

Однією з найбільших колекцій українських архівних документів у США є українська колекція Дослідного центру історії імміграції при університеті Міннесоти 1965 р. В основу покладено Українську американську колекцію, започатковану ученим і громадським діячем О.Грановським. Найціннішою частиною є документи окремих осіб. Комплектування колекції відбувалося за рахунок надходжень від приватних осіб, організацій, які займалися проблемами іммігрантів. Зокрема, в Українській колекції містяться особові фонди професора О.Грановського, історика В.Гіни, книговидавця О.Костюка тощо.

Один з найбільших українських осередків у Канаді – Український культурно-освітній центр у Вінніпезі, заснований 1944 р. Тут зберігаються документи українських емігрантів. Найбільш цікавими в колекції Центру є 546 фільмових роликів та 34 відео-касети, які нараховують 204,6 тис. футів плівок із свідченнями очевидців голодомору 1932-1933 рр. на країні. Колекція також включає копії англійських, італійських та американських урядових повідомлень про голодомор.

Архівні фонди українських діячів зберігаються у Національному архіві Канади та бібліотеці Карлтонського університету в Оттаві, в архіві Альбертського університету в Едмонтоні. На депозитне зберігання до Національного архіву Канади передано в 1970-х роках архів Державного центру УНР в екзилі. Архів складали документи президентів та уряду УНР, а також установ, діяльність яких пов'язана з Державним центром. Головною умовою угоди між архівним комітетом УНР та Національним архівістом Канади була передача архіву в Україну після проголошення її незалежною. Угода була виконана в 1990-х роках, коли з Національного архіву Канади до ЦДАВО України надійшло понад 2 тис. справ з архівної колекції Державного центру УНР в екзилі.

1972 р. при Рукописному відділі Національного архіву Канади було засновано Національний етнічний архів, реорганізований 1989 р. у «Багатокультурну архівну програму», метою якої оголошувалося комплектування архіву документами з історії всіх національних груп, які мешкають в Канаді. Серед українських збірок слід відзначити колекції Я.Рудницького, Д.Донцова, К.Антонович, В.Кубійовича. Одна з найцінніших українських збірок Національного архіву Канади є архівна колекція громадсько-політичного діяча А.Жука, яка складається з 210 томів матеріалів за 1880-1968 рр. [16].

В архіві Альбертського університету зберігається особовий архів І.Лисяка-Рудницького, в якому містяться матеріали про створення кафедри історії України в Торонтському університеті, рукописи статей вченого, матеріали по підготовці конференцій, листування [17].

Українські архівні центри за кордоном відіграли велику роль у збереженні документальної спадщини українського народу. Завдяки діяльності кількох поколінь емігрантів у різних країнах були зібрані безцінні історичні колекції офіційних та особових документів, рукописів, книг тощо. Особливість функціонування українських архівних центрів за кордоном у тому, що вони є недержавними установами, які діють при наукових, культурних, релігійних установах. У переважній більшості ці архіви відкриті для дослідників, через що надзвичайно актуальною проблемою сьогодні є налагодження контактів з зарубіжними українськими архівосховищами.

Вивчення зарубіжної архівної україніки перебуває на початковому етапі. Українські дослідники тільки починають відкривати для себе закордонні архівосховища. Перспективи вивчення зазначеної теми пов'язані з ближчим знайомством з українською документальною спадщиною, по-перше, країн, до складу яких колись входили українські землі; по-друге, держав, які стали другою батьківщиною для великої кількості наших співвітчизників; по-третє, країн, з якими Україна мала чи має зв'язки. Нині існує нагальна потреба у створенні реєстру всіх закордонних українських колекцій та написанні узагальнюючої праці з історії їх діяльності.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет собой краткий обзор основных архивных хранилищ, которые содержат документы по истории Украины. Охарактеризованы европейские (Польша, Чехия, Германия, Великобритания, Франция, Италия) и южноамериканские документные центры. Показаны спектр имеющихся материалов и их информационные возможности.

SUMMARY

The article represents the compressed review basic foreign storehouse of documents, which contain the documents from a history of Ukraine. European (Poland, Czechia, Germany, Great Britain, France, Italy) and nothamerican's documents centres are characterized. The spectrum of available materials and their information opportunities are shown.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. II: Архівознавчі читання. – К., 2000.
2. Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – №1/6. – С.18-30; Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – №3/6. – С.120-122, Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. – 1997. – №1/2. – С.122-137; Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925-1948); Створення. діяльність, доля архівної колекції / Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. II; Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.35-47.
3. Савченко Г, Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – К., 1996. – С.188-198; Срібняк І, Лук'яненко О. З історії заснування Музею-архіву визволення України // Архіви України. – 1998. – №1-6. – С.54-58.
4. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999.

5. Коровицький І. Архів В'ячеслава Липинського // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип.1. – С.124-128.
6. Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 54. – К., 2001. – С.42-46.
7. Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини ХУІІ ст. // Український археографічний щорічник. Вип.1. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1992. – С.72-93.
8. Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: «КМ Академія», 2002. – 612 с.
9. Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – №1/6. – С.18-30; Його ж. До історії Празького українського архіву // Генеза. – 1995. – №1/3. – С.141-145; Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – № 3/6. – С.120-122.
10. Жуковський А. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Український археографічний щорічник. Вип.1. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1992. – С.439-441.
11. <http://www.archives.gov.ua>.
12. <http://www.scarch.kiev.ua>.
13. Коровицький І. Вказ. праця.
14. <http://www.scarch.kiev.ua>.
15. Несіна О. Український дослідний і документаційний центр у Нью-Йорку // Український археографічний щорічник. Вип.1. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1992. – С.437-438.
16. Момрик М. Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // Архіви України. – 1995. – №1/3. – С.79-87.
17. <http://www.archives.gov.ua>.

Надійшла до редакції 21.06.2004 р.

УДК 911.3:30

ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ НАУК З ПОГЛЯДУ ІСТОРИКІВ І ГЕОГРАФІВ

О.В.Отземко

Ознакою розвитку історичної науки в ХХ ст. стала інтеграція з іншими науками гуманітарного та природознавчого циклів, широке застосування міждисциплінарного підходу в дослідницькій сфері. З'явилися нові «стикові» дисципліни, отримали новий імпульс до розвитку межові дисципліни, які утворилися раніше. До останніх належить історична географія, яка стала окремою галуззю наукового знання в Західній Європі в другій половині ХVІ століття. Зародження її в Україні та Росії відноситься до ХVІІІ ст. Межовий характер цієї дисципліни зумовлює розмаїття поглядів на її предмет і завдання, місце у системі наук. Особливої актуальності набула ця проблема на сучасному етапі, коли ведуться дискусії навколо меж співробітництва історії з іншими науками, застосування їх методів у історичних дослідженнях.

Аналізу поглядів на предмет історичної географії, її історію приділяли увагу й історики, і географи. Передусім треба відзначити праці В.К.Яцунського. Зокрема, в першому розділі монографії «Историческая география. История ее возникновения и развития» він дає критичний огляд постановки цієї проблеми в історичній і географічній літературі кінця

XVIII – першої половини XX ст. [1]. Вагомий внесок самого В.К.Яцунського до розробки теоретичних і конкретних питань історичної географії оцінено в статті Н.П.Нікітіна [2]. Безпосереднє відношення до означеної проблеми має стаття Л.І.Воропай, в якій проаналізовано погляди науковців на предмет історичної географії та висловлено міркування щодо перспектив її розвитку в Україні. Щоправда, всі ці роботи опубліковані ще в 50-70-ті роки XX ст. [3]. Розвиток історичної географії в Україні та стан досліджень у цій галузі проаналізовано в статтях І.О.Гуржія та О.В.Молодчикова, Ф.П.Шевченка, Є.Є.Маркової та Б.А.Балабушевич, колективній монографії Інституту Історії АН УРСР, присвяченій допоміжним історичним дисциплінам. Проте їх автори не торкаються поглядів на теоретичні проблеми історичної географії [4].

Отже, метою нашої роботи є аналіз поглядів українських і російських істориків і географів на предмет і завдання історичної географії та її місце у системі наук. Хронологічні рамки матеріалу, що підлягає аналізу, охоплюють другу половину XX ст. Джерельну базу дослідження складає наукова (монографії, статті) та навчальна (посібники для вищої школи) історична та географічна література.

У розвитку історичної географії можна виділити два напрями: історичний та географічний [5]. Тривалий час вони досить помітно відрізнялися за розумінням приналежності цієї галузі наукового знання та її предмету. Історичний напрям у 50-60-ті роки XX ст. очолював відомий радянський історик В.К.Яцунський. З кінця 30-х років він почав читати розроблений ним курс історичної географії у вищих навчальних закладах. У 40-х – на початку 50-х років надрукував ряд статей з теоретичних проблем історичної географії, а в 1955 р. видав монографію з історії розвитку цієї науки в Західній Європі та Росії [6].

В.К.Яцунський вважав історичну географію допоміжною дисципліною у системі історичних наук. Вона, на його думку, покликана вивчати географічний бік історичного процесу: «...історична географія на основі періодизації, яка прийнята в історичній науці, повинна дати характеристику фізичної, економічної і політичної географії даної країни або її території за відповідні зазначеній періодизації проміжки часу. Основними елементами цих характеристик повинні бути: 1) фізико-географічний ландшафт даної епохи; 2) населення з погляду його етнічного складу, розміщення і переміщення по території; 3) географія виробництва і господарських зв'язків; 4) географія зовнішніх і внутрішніх політичних кордонів, також важливих історичних подій» [7]. Історична географія дає конкретну просторову локалізацію історичного процесу, тим самим уможливорюючи конкретизацію та поглиблення уявлення про різноманітні його боки, пояснення місцевих особливостей його розвитку. Являючи собою певну систему знань, історична географія у історика викликає окремий інтерес, але зберігає значення допоміжної історичної дисципліни. Географу історична географія дає можливість уявити, як історично складалася сучасна економічна та політична географія даної країни або території і чому вона склалася саме так. Представникам і історичної, і географічної науки вона допомагає правильно усвідомити роль географічного середовища в історичному процесі та розвитку окремих країн, застерігаючи їх як від абсолютизації ролі географічного чинника, так і від повного ігнорування його [8].

В.К.Яцунський одним із перших звернув увагу на відмінності в предметі історичної географії та історії географії. Остання вивчає історію географічних відкриттів і подорожей, а також історію географічної думки і географічні уявлення людей минулого. Предмет історичної географії іншого характеру, хоча з деяких проблем ці науки можуть перетинатися. Він також зупинився на відмінностях у предметі історичної географії та географії сучасності. Вони мають один і той же об'єкт вивчення, але сучасна географія цей об'єкт розглядає в його сучасному стані, в той час як історична географія з'ясовує його зміни в історичному минулому [9].

Розглядали історичну географію як допоміжну історичну дисципліну й інші історики. Зокрема В.В.Фарсобін, А.П.Пронштейн та І.М.Данилевський у монографіях, присвячених питанням теорії і методики джерелознавства. Останні відносять її до так званих окремих допоміжних історичних дисциплін поряд з метрологією, хронологією, генеалогією та ін. Ці дисципліни мають спільний об'єкт дослідження. Вони вивчають ті ж самі джерела, але кожна зі свого боку. Кожна дисципліна бере з них тільки те, що потрібно їй відповідно до її предмету дослідження [10].

Автори колективної монографії, присвяченої допоміжним історичним дисциплінам, Ю.Ю.Кондуфор, О.В.Санцевич, В.В.Румянцева та ін., класифікуючи їх щодо важливості для історичного дослідження, віднесли історичну географію до першої, найважливішої, групи разом із хронологією, топонімікою та картографією. Історія розвивається у просторі та часі, тому дослідникові потрібні глибокі знання в області відповідних допоміжних дисциплін. Зокрема, історична географія потрібна йому для розробки просторових параметрів теми (регіону дослідження, місця об'єктів, що вивчаються, їх змін в межах обраного періоду). Таким чином, історична географія є провідною допоміжною дисципліною [11].

Такий погляд на місце історичної географії в системі наук відбився і в навчальних посібниках. Автори підручників з допоміжних історичних дисциплін, з історичної географії СРСР, що побачили світ у 60-70-ті роки, дотримуються визначень, запропонованих В.К.Яцунським [12]. Л.А.Дербов у посібнику «Введение в изучение истории» називає її серед інших допоміжних історичних дисциплін, які «обслуговують таку найважливішу сферу, як наукова критика джерел» [13]. Методичний посібник зі спеціальних історичних дисциплін, виданий у Києві в 1992 р., історичну географію визначає як науку, що вивчає розташування окремих об'єктів та їх комплексів у різні історичні періоди від виникнення людства до наших днів, на конкретній території та у взаємодії з природою [14]. Я.С.Калакура, автор одного з новітніх підручників з джерелознавства дотримується класифікації спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, запропонованої А.П.Пронштейном та І.М.Данилевським. Відповідно до цього, історична географія відноситься до дисциплін, які вивчають окремі риси та елементи, притаманні джерелу, незалежно від його видової приналежності [15].

На початку 90-тих років ХХ ст. в поглядах істориків на приналежність історичної географії з'являються нові тенденції, які, на нашу думку, пов'язані з розповсюдженням міждисциплінарної методології в історичній науці України та Росії. Так, Ф.П.Шевченко, Є.Є.Маркова, Б.А.Балабушевич визначають її як спеціальну дисципліну, що лежить на межі історії та географії, а також залучає відомості інших, зокрема філологічних наук. Окрім традиційних – історична географія населення, господарства, політична географія – дослідники також говорять про розробку нових напрямів – історична географія народних рухів, релігії тощо [16]. Автори підручника зі спеціальних історичних дисциплін, виданого в Москві у 1990 р., звертають увагу на дискусії навколо приналежності деяких спеціальних історичних дисциплін, які використовують джерела з суміжних наук та їх методи. До таких наук належить й історична географія, яка, вивчаючи, наприклад, зміни у фізико-географічному середовищі, залучає, окрім історичних, дані та методику віддалених від історії і навіть наук гуманітарного циклу галузей знання: дендрохронології, гляціології тощо. Таке становище є природною ситуацією у сучасній науці. У наслідок такого комплексного підходу до історичного аналізу виникають інтердисципліни, до яких і можна віднести історичну географію [17].

Звернемося тепер до поглядів представників географічної науки на предмет і місце історичної географії. Аналіз різних підходів до цієї проблеми, зроблений свого часу Л.І.Воропай, свідчить, що в 50-60-ті роки ХХ ст. серед географів панували погляди на історичну географію як частину фізичної географії, предмет якої обмежується вивченням історії формування географічного ландшафту або розвитку географічної оболонки. Таких

поглядів дотримувався К.К.Марков – основоположник палеогеографічного напрямку в географії. Він взагалі ставив знак рівності між історичною географією (історичним землезнавством) і палеогеографією. Правда, він вважав, що треба також вивчати зміни природи в історичний відрізок часу, для чого потрібен систематичний контакт географів та істориків [18]. У класифікації географічних наук, розробленій С.В.Калесником, історична географія, або палеогеографія історичного часу, розглядалася як частина фізичної географії, наука про зміни в географічній оболонці за історичний час, які відбулися за участю і під зростаючим впливом людського суспільства на природу. Подібного погляду дотримувалися А.О.Григор'єв, Р.Л.Югай, Ю.К.Єфремов. А.Клар взагалі вважав, що історична географія не являє собою суцільної спеціальної дисципліни, це просто зміна будь-яких географічних явищ у часі [19].

Сама Л.І.Воропай дає таке визначення предмету цієї науки: історична географія – одна з комплексних інтегруючих наук географічної системи, що формується в зоні інтересів наук природничо-географічного і суспільно-географічного циклів, в зоні контакту географічних та історичних наук. Це наука множинного підпорядкування, наука-зв'язка систем географічних та історичних наук. Вона вивчає фактори і закономірності розвитку та диференціації ландшафтної оболонки і її геокомплексів у голоцені та в історичний період, закономірності їх трансформації під впливом виробничої діяльності суспільства в антропосферу та її геосистеми [20]. Отже, незважаючи на те, що це визначення історичної географії ширше за попередні, воно також обмежує предмет її вивчення рамками розвитку ландшафтної оболонки.

У 80-ті роки до теоретичних проблем історичної географії звернувся В.С.Жекулін, якому належить праця «Историческая география. Предмет и метод» (1982). В інших своїх роботах, присвячених теоретичним питанням географічної науки, він також висловив свій погляд на місце історичної географії в системі наук та її предмет. В.С.Жекулін, передусім, відмежовує історичну географію від палеогеографії. Остання досліджує закономірності розвитку географічної оболонки Землі та ландшафтів, що її складають, у доісторичні часи, до виникнення людського суспільства. Він визначає місце історичної географії в структурі географічної науки. Вона відноситься до блоку природно-суспільних наук разом із геоекологією, медичною, воєнною, рекреаційною географіями і таке ін. Це блок інтеграційних або комплексних наук, предметом дослідження яких є різні типи взаємин між природою та суспільством. Історична географія – наука про взаємини природи та суспільства в історичному минулому. Вона показує, як формувалася сучасна картина світу, вивчає зміни ландшафтів під впливом господарської діяльності людини, відповідає на питання – як складалася сучасна система господарства. Головне її завдання – аналіз історичних змін екологічної обстановки на Землі, історії освоєння територій, використання природних ресурсів [21].

В.С.Жекулін також звернув увагу на проблеми співробітництва істориків і географів у історико-географічній площині, які заважають плідному вивченню взаємин суспільства та природи в історичному минулому. З одного боку, це невідповідність істориків у галузі фізичної географії. Вони досягли значних успіхів у вивченні історичної політичної географії, історичної географії населення та інших гуманітарних питань. Наблизитися ж до вивчення конкретних взаємозв'язків між природою та суспільством не змогли, тому їхні праці мають дещо однобічний характер. З іншого боку, підхід географів до історичної географії як до проміжної ланки між палеогеографією та фізичною географією сучасності також не є перспективним, адже вони зосереджуються лише на змінах географічного ландшафту. У той же час, він констатував інтеграційні тенденції, які проявляються в історико-географічних працях як істориків так і географів. Історики розробляють питання про географічний чинник розвитку суспільства, географи досліджують вплив суспільства на природу, історію змін у територіальній організації природи, господарства, населення [22].

Інтеграційний підхід до розуміння місця історичної географії відбився й у визначенні її в «Географическом энциклопедическом словаре», виданому в 1988 р., де історична географія трактується як галузь знань на стику історії та географії, географія певної території на певному етапі її історичного розвитку. Правда, предмет її окреслюється в традиційних рамках: вивчення змін, що відбуваються в географічній оболонці Землі як через природні причини, так і під впливом людини. При цьому виокремлюються два підходи, тісно пов'язані між собою – історичний, який поглиблює знання про сучасну структуру і тенденції розвитку географічних об'єктів, і географічний, який допомагає реконструювати та пояснювати територіальну диференціацію соціальних та економічних явищ у минулі епохи, особливості розвитку суспільства в різних регіонах [23].

У 90-ті роки в поглядах географів (як і істориків) на приналежність історичної географії відчувається вплив міждисциплінарної методології. Зокрема, В.П.Максаковський відносить її до «стикових» наук, які посідають місце на межі географії з іншими науками. Він вважає, що така «прикордонність», стиковий характер – явище природне для сучасної науки. Предмет вивчення таких дисциплін входить до сфери впливу різних наук, їх системи пізнання накладаються одна на одну, утворюючи мости або зв'язки. До таких дисциплін він також відносить політичну, воєнну, етнічну, медичну географії і т.і. Дослідник також виділяє у складі історичної географії історичний і географічний напрямки, які відбивають різні наукові інтереси дослідників, але тісно пов'язані та взаємодоповнюють один одного [24].

Відповідно до розуміння місця в системі наук, В.П.Максаковський дає своє визначення предмету історичної географії, що значно ширше за попередні. У його складі він виокремлює історичну фізичну географію, історичну політичну географію, історичну географію населення, історичну соціальну географію, історичну економічну географію, історичну культурну географію, історичну географію взаємин природи та суспільства, історичне країнознавство. Як бачимо, це визначення предмету історичної географії поєднало в собі різноманітні підходи до цієї проблеми істориків і географів. На ньому ґрунтується концепція підручника В.П.Максаковського з історичної географії світу [25].

Таке розуміння предмету історичної географії, окрім впливу міждисциплінарної методології, відбиває також процес його розширення, поповнення новими компонентами. Про нові напрямки історико-географічних досліджень з боку історичної науки вже йшлося вище. У межах географічної науки розвиваються такі напрямки як історичне ландшафтознавство, історичне природокористування, історична екологія [26]. Остання до 90-х років ХХ ст. була сферою досліджень переважно географів, при цьому найкраще було досліджено взаємини природи та людини за часів первісного суспільства [27]. Протягом останнього десятиліття до проблем історичної екології звертаються історики. З'явилася ґрунтовна монографія відомого антрополога В.П.Алексєєва «Очерки экологии человека», а також збірка статей з історичної екології та історичної демографії за редакцією Ю.О.Полякова [28].

Таким чином, під час означеного періоду в розумінні науковцями предмету історичної географії та її місця у системі наук відбулися певні зміни. У 50-80-ті роки спостерігалися дуже значні розбіжності в поглядах істориків та географів на ці питання. Якщо перші відносили історичну географію до допоміжних історичних дисциплін, включаючи до її предмету історичну фізичну, економічну, політичну географії та географію населення, то другі вважали цю дисципліну складовою системи географічних наук та окреслювали її предмет вивченням змін географічної оболонки Землі, в кращому випадку, взаємин природи та суспільства в історичному минулому. У 90-ті роки ХХ ст. поряд із традиційними поглядами з'являються нові тенденції, зумовлені впливом міждисциплінарної методології. Як історики так і географи відзначають «стиковий» характер історичної географії, називають її інтердисципліною, яка лежить на межі історії та географії. Окрім того, поширюється пред-

мет історичної географії, він поповнюється новими компонентами, які стають основою для подальшого співробітництва історії та географії.

Варто зауважити, що матеріали статті можуть бути використані викладачами історичних та географічних факультетів вищих навчальних закладів для підготовки загальних та спеціальних курсів з історичної географії або спеціальних історичних дисциплін.

РЕЗЮМЕ

В статье сопоставлены взгляды историков и географов на предмет исторической географии и ее место в системе наук. С этой целью проанализированы монографии, статьи и учебные пособия представителей этих областей научного знания, изданные во второй половине XX в.

SUMMARY

In the article the viewpoints of the historians and the geographers concerning the historical geography and its place in the system of science are compared. With this purpose the scientific and educational both historical and geographical literature, which was published in the second half of XX century, have been analyzed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Яцунский В.К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – С.3-20.
2. Никитин Н.П. Виктор Корнелъевич Яцунский // История географических знаний и историческая география. Стенография. Материалы Московского филиала Географического общества СССР. Вып.2. – М.: Б.м., 1967. – С.21-23.
3. Воропай Л.І. Сучасний стан історичної географії та перспективи її розвитку // Теоретичні і прикладні питання географії. – К.: Вид. Київського ун-ту, 1972. – С.132-137.
4. Гуржій О.І., Молодчиков О.В. Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні // Український історико-географічний збірник. Вип.1. – К.: Наукова думка, 1971. – С.13-33; Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К.: Наукова думка, 1988. – С.53-62; Шевченко Ф.П., Маркова Е.Е., Балабушевич Б.А. Развитие исторической географии на Украине за годы Советской власти // Развитие географической науки в УССР. – К.: Наукова думка, 1990. – С.69-74.
5. Воропай Л.І. Вказ. праця. – С.133; Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – С.116.
6. Воропай Л.І. Вказ. праця. – С.133; Никитин М.П. Вказ. праця. – С.21-22.
7. Яцунский В.К. Вказ. праця. – С.9.
8. Там же. – С.10-11.
9. Там же. – С.3.
10. Фарсоби́н В.В. Источниковедение и его метод. – М.: Наука, 1983. – С.224; Про́нштейн А.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. – М.: Высшая школа, 1986. – С.59.
11. Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – С.22, 24, 27.
12. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К.: Радянська школа, 1963. – С.200-206; Историческая география СССР. Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1973. – С.32.
13. Дербов Л.А. Введение в изучение истории. – М.: Высшая школа, 1981. – С.42.
14. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вузів / Авт. кол.: Я.С.Калакура (кер.), І.Н.Войцехівська та ін. – К.: Либідь, 2003. – С.35.

15. Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие. – К.: НМК ВО, 1992. – С.87-91.
16. Шевченко Ф.П., Маркова Е.Е., Балабушевич Б.А. Вказ. праця. – С.73.
17. Введение в специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Т.П.Гусарова, О.В.Дмитриева и др. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С.4.
18. Воропай Л.І. Вказ. праця. – С.134.
19. Там же. – С.135; Лямин В.С. География и общество. – М.: Мысль, 1978. – С.77.
20. Воропай Л.І. Вказ. праця. – С.135-136.
21. Жекулин В.С. Введение в географию. – Л.: Изд. ЛГУ, 1989. – С.19, 28, 29; Наука и искусство географии: Спектр взглядов ученых СССР и США. – М., 1989. – С.46.
22. Жекулин В.С. О структурных уровнях организации географической науки // География в системе наук. – Л.: Наука, 1987. – С.39.
23. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – С.116.
24. Максаковский В.П. Географическая культура. Учебник для вузов. – М.: Владос, 1998. – С.28, 48.
25. Там же; Максаковский В.П. Историческая география мира. – М.: Высшая школа, 1997. – 512 с.
26. Максаковский В.П. Географическая культура. – С.48; Фаріон Ю.М. Об'єктні проблеми історичного ландшафтознавства // Український географічний журнал. – 2002. – №3. – С.11-17.
27. Герасимов И.П. Экологические проблемы прошлой, настоящей и будущей географии мира. – М.: Наука, 1985. – 248 с.; Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М.: Мысль, 1988. – 393 с.
28. Алексеев В.П. Очерки экологии человека. – М.: Наука, 1993. – 192 с.; Историческая экология и историческая демография. Сб.науч.ст. / Под ред. Ю.А.Полякова. – М.: РОССПЭН, 2003. – 384 с.

Надійшла до редакції 06.05.2004 р.

УДК 37.011.31

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

І.І.Мартинчук

Кардинальне оновлення освітніх парадигм, що відбувається в руслі шкільної реформи, вимагає й принципово нової методологічної й методичної системи підготовки та підвищення кваліфікації вчителів історії. Не випадково серед причин, що пояснюють складний та суперечливий характер модернізації шкільної історичної та суспільствознавчої освіти, першою називають «методологічну непідготовленість вчителів до роботи в умовах постійних змін», і тільки потім перераховують більш очевидні, але другорядні за своїм значенням чинники: «відсутність повного комплексу підручників та навчальних посібників, застарілий фонд засобів навчання, що не відповідає сучасним вимогам до інформаційних технологій» і таке інше [1; 12].

Проблемам підготовки майбутніх вчителів і розвитку системи підвищення кваліфікації в галузі викладання історії та суспільствознавчих дисциплін у середній школі, адекватним змінам у змісті та формах викладання історії останнім часом присвячено

чимало міжнародних та республіканських форумів. Оновлення системи освіти України пов'язано з необхідністю прив'язати зміни, які відбуваються в суспільному житті, з загальноєвропейськими процесами, із входженням України до Європейського Союзу. Дискусія, яка точиться навколо проблем викладання історії, ще раз підтвердила, що найскладнішим і найвідповідальнішим процесом у сфері підготовки вчителя є руйнування стереотипів мислення та поведінки, що склалися за умов уніфікованої освіти, авторитарного викладання, монополії державно-партійної ідеології і директивного, тоталітарного контролю [2; 4-5].

Сьогодні, коли історична освіта в Україні поступово стає особистісно-орієнтованою, плюралістичною та багатоплановою, вчитель історії стикається з проблемами не тільки дидактичного чи інформаційного характеру. При невизначеності стабільної концепції історичної та суспільствознавчої освіти школи вимушені функціонувати, самотійно долаючи морально-ціннісний вакуум, активно беручи участь у пошуку і формуванні нової структури та змісту історичної освіти, цілей та пріоритетів освітньої політики. У зв'язку з цим останніми роками піднімається питання не тільки про право вчительських колективів на творчість, а й ступені професійної свободи вчителя, його громадянської відповідальності. Саме в рамках самотійних, незалежних, мобільних та орієнтованих на власні професійні інтереси вчительських спілок, які поєднують творчих, активних, захоплених своєю справою педагогів, можливі постановка та пошуки відповідей на актуальні питання шкільної історичної освіти [3, 3-4].

Характерною рисою становлення системи освіти в Україні є звернення до педагогічного досвіду вчителів-практиків. А перехід до загальноєвропейських стандартів освіти потребує посилення уваги до проблеми передового педагогічного досвіду. Цей інтерес викликаний необхідністю значно підняти якість шкільної освіти і виховання.

Професійні якості педагогів, чий досвід вважається передовим, характеризується такими поняттями: професійна майстерність, новаторство, пошуковий дослідницький підхід. Вчитель-професіонал вільно володіє технологією роботи та творчим підходом до справи, тому досягає високих результатів у навчанні та вихованні учнів [4, 102].

Вчитель-новатор володіє якостями вчителя-професіонала, разом з цим він збагачує свій досвід новими формами, методами, засобами, що підвищують ефективність навчально-виховного процесу. Для вчителя-новатора характерні оригінальність стилю роботи, раціоналізаторство. Це професіонал і новатор, його робота насичена елементами цілеспрямованої дослідницької діяльності, відрізняється новими підходами до побудови навчально-виховного процесу.

Особа вчителя-наставника і педагога є важливим фактором формування особи вільної, яка свідомо робить вчинки та відповідає за них, має активну життєву позицію, може брати відповідальність не лише за своє життя, але й життя багатьох людей. У своїй діяльності кожен учитель-професіонал використовує інноваційні підходи до проблеми формування та розвитку історичної свідомості, організує свою діяльність на основі спілкування вчителя й учня, створює атмосферу, яка сприяє повноцінній науково-дослідній роботі учнів.

У цьому аспекті наша спроба узагальнити досвід вчителів історії – новаторів Донецької області видається досить актуальною.

На наш погляд, цінність узагальнення досвіду полягає, передусім, у його раціоналізаторському, творчому характері і має практичну спрямованість – вихід теоретичних пошуків у практику. В основі узагальнення – продуктивна, творча, результативна діяльність педагога.

Безумовно, в кожному регіоні працюють цікаві, активні, творчі вчителі, які здатні своєю енергією, працьовитістю вирішувати проблеми, що стоять перед системою освіти України, спроможні підняти на вищий рівень престиж сучасної школи.

У своєму дослідженні ми звертаємось до узагальнення досвіду вчителів-новаторів, колишніх студентів історичного факультету, які професійно викладають суспільні дисципліни, працюють над проблемою особистісно-орієнтованого навчання, ідеєю гуманізації освіти, які закладені у Національній доктрині розвитку освіти України в XXI ст. Вони прагнуть створити умови для розвитку і самореалізації кожного учня як громадянина України, прагнуть сприяти становленню пріоритету історичної свідомості, формуванню в учнівської молоді цілісної наукової картини світу і сучасного світобачення на принципах демократії та свободи.

Нікітська Лариса Антонівна – вчитель історії та правознавства, має звання вчителя-методиста і кваліфікацію «Спеціаліст вищої категорії», працює в ЗОШ I-III ступеня №25 м. Харцизька Донецької області [5; 2].

Значну роль ефективної реалізації досвіду роботи педагог бачить у мобільному реагуванні на всі методологічні й технологічні новації в системі освіти. За основу повсякденної роботи вона взяла модульно–розвиваюче навчання і на кожному уроці обов’язково використовує інтерактивні методи навчання:

- робота в групах (до 6 чол.) зі зміною ролей серед учасників;
- використання ігрових ситуацій («Кошик часу» – Китай (6 кл.), «Історична мозаїка» – Країни Азії та Африки (11 кл.) та ін.);
- міні-твори з історії («Хрущов очима сучасної молоді» (11 кл.);
- тестування («Артобстріл»);
- мозкова атака;
- рольові ігри.

Усього в арсеналі вчителя-методиста 15 варіантів інноваційних уроків, кожен з яких має старанно пророблені додатки.

Провідне місце в реалізації досвіду під назвою «*Розвиток історичного мислення як складової навчальної компетенції учня*» вчитель відводить творчій дослідницькій роботі з обдарованими дітьми, які виявляють зацікавленість до історії.

В основі досвіду Лариси Анатоліївни, лежить, передусім, *пошук*, саме тому, що сучасний стан викладання історії вимагає від самого вчителя творчого підходу, особливо у виборі методичних засобів та прийомів, у розвитку творчих здібностей учнів, у розвитку умінь добувати знання дослідницьким шляхом.

Навчання творчому пошуку, проведенню самостійного дослідження вчитель-новатор розглядає як умову формування історичного мислення учнів на високому творчому рівні. Складові успіху в даному випадку такі:

1. Постановка та вирішення проблеми і проблемної задачі.
2. Підготовка і проведення інтерактивних форм навчання.
3. Підготовка наукових доповідей як форми самостійної творчої пошукової роботи (5–11 кл.).
4. Підготовка рефератів як описового методу дослідження (5–11 кл.)

У 5 класі учні навчаються відбирати головне, цікаве з допоміжної літератури; у 6–7 кл. – навчаються робити повідомлення в простій формі в окремому зошиті, з 8 кл. учні готують міні-реферати, що є початком науково–дослідницької роботи.

Для активізації роботи вчитель пропонує в 10–11 кл. створити ініціативну групу аналітиків, які можуть спільно з учителем розробляти тематику робіт, і групу консуль-

тантів, які здійснюють практичну допомогу учням 8-11 класів при підготовці й оформленні наукових робіт.

Попередні доповіді діти готують вже з 5 кл. як повідомлення головних позицій рекомендованої теми й літератури до неї. З 6 кл. робота ускладнюється – необхідно прокоментувати джерело й відповісти на питання класу. У 7-8 кл. в доповіді учні використовують вже кілька джерел і можуть зробити простий аналіз досліджуваного питання.

5. Групова робота.

Найбільш ефективним, на думку автора досвіду, може бути підготовка різнорівневих завдань, об'єднаних загальної навчальної метою. У старших класах пропонується використовувати принцип попередніх завдань, у 5-6 кл. – пошукові завдання по ходу уроку.

6. Залучення ігрових, навчальних завдань (складання ребусів, кросвордів).

7. Науково-дослідна робота.

До цього розділу авторка відносить діяльність учнів у МАН та шкільному науковому товаристві «Світоч».

8. Робота з історичними джерелами, додатковою літературою, а саме: аналіз документів; складання каталогу рекомендованої літератури; складання словників-довідників і таке інше.

Отже, конструктивна наукова творчість учнів і є головним результатом новаторського підходу вчителя-методиста Нікітської Лариси Антонівни. Дуже важливим є намагання вчителя сконцентрувати увагу учнів на сучасних соціальних проблемах.

Таким чином, досвід роботи вчителя дає можливість вирішити важливе завдання – сформувати навички творчої обробки інформації, уміння критично ставитись до джерел та осмислювати проблеми минулого й сучасності.

Система роботи, запропонована Л.А.Нікітською, сприяє формуванню активної позиції учнів, створює умови для розвитку їх творчих здібностей, формуванню всебічно розвинutoї особистості.

Непран Людмила Миколаївна – вчитель історії середньої загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №95 м. Донецька, має звання вчителя-методиста й кваліфікацію «Спеціаліст вищої категорії» [6; 2].

Людмила Миколаївна – вчитель високої кваліфікації та ерудиції, має добру науково-теоретичну підготовку, великий досвід педагогічної роботи, використовує сучасні методи, форми, засоби навчання в їх оптимальному поєднанні, намагаючись досягти найкращих результатів засвоєння матеріалу безпосередньо на уроці. Керує районним методичним об'єднанням учителів історії м. Донецька.

Система роботи вчителя-методиста базується на формуванні гуманістичної спрямованості особи засобами курсу «Людина і суспільство». Протягом останніх 15 років вона розвивала, упорядковувала та удосконалювала навчально-методичне забезпечення курсу, розробляла нові методи та прийоми роботи. Л.М.Непран вважає, що курс «Людина і суспільство» має величезний виховний потенціал. Він допомагає вихованню таких соціальних рис та якостей, як людяність, широта та критичність мислення, соціальна відповідальність, патріотизм, активність та ініціативність, спрямованість на загальнолюдські цінності, уміння будувати взаємини з людьми в різних сферах життя, співпрацювати з представниками різних національних культур.

Оскільки цей предмет має інтегрований характер і багато початкових понять учні отримують при вивченні природничих, філологічних та суспільствознавчих дисциплін, Л.М.Непран одним з головних блоків курсу вважає основи філософських знань. Під час засвоєння основного змісту цілого блоку учні отримують уявлення про філософію як явище духовної культури, про основні проблеми філософії, оволодівають основними правилами логіки.

Останніми роками Л.М.Непран багато уваги приділяє розробці інтерактивних форм та методів проведення уроків. Серед інноваційних типів уроків та активних методів навчання Людмила Миколаївна пропонує:

- урок-пошук («Філософи про людину»);
- урок-дослідження («Можливості, потреби, здібності»);
- уроки-роздуми («Красота людини», «Ідеал»);
- екскурсії, вернісажі (тема «Культура»);
- урок-диспут («Що таке щастя?»);
- семінар («Ринок та проблеми соціальної справедливості») і т.д.

Робота розрахована на самостійний пошук, опрацювання різних джерел, наукової та художньої літератури. Зрозуміло, що підготовка таких уроків вимагає багато часу, але, як стверджує авторка, це має позитивний результат.

Контрольні уроки з курсу частіше за все проходять у вигляді захисту творчих робіт: «Що означає жити красиво?», «Як стати щасливим?», «Як здійснити свої бажання?», «Як бути успішним серед людей?» і т.д.

До курсу «Людина і суспільство», який вона читає понад 15 років, поступово були включені розділи про права людини в сучасному світі, де розглядаються основні міжнародні декларації і конвенції в галузі прав людини. З 1996 року розробила 3 авторські програми з цього курсу. Їх успішна реалізація відбулась на ярмарку педагогічних ідей. Програми були рекомендовані ДППО для введення в школи Донецької області.

Користуючись авторитетом серед учителів школи, Л.М.Непран переконала педагогічний колектив про необхідність викладання прав людини також на I та II ступенях школи. Таким чином, педагогічний колектив ЗОШ №95 став учасником обласного експерименту з формування правової культури учнів.

Серед когорти педагогів, які прийшли до школи саме за покликанням після закінчення Донецького державного університету, сприйняли сучасну парадигму – вчитель суспільствознавчих дисциплін (історія та суспільствознавство) ЗОШ I-III ступеня №5 м. Димитрова Донецької області, вчитель вищої категорії – *Аніщенко Олексій Миколайович* [7; 2].

Кредо цього фахівця – створити умови для інтелектуального розвитку творчої дитини, яка прагне до пізнання, самоосвіти й самовдосконалення, та допомогти їй долати перешкоди під час пошуку на шляху до істини. Формування творчої особистості учнів – пріоритетний напрямок програми “Діти України” і регіональної програми “Обдаровані діти”. Ці програми є основою діяльності педагога.

Поставлені завдання О.М.Аніщенко реалізує через систему уроків, позакласну роботу з учнями, роботу на факультативних курсах, у секції історичного краєзнавства Донецького територіального відділення МАН.

В основі досвіду педагога лежить висока ефективність уроку, зумовлена системою уміло підібраних і ретельно спланованих видів та прийомів роботи з класом. З метою підвищення продуктивності навчання, розвитку пізнавальної активності, творчих здібностей та самостійності учнів учитель реалізує елементи інноваційних технологій, веде пошук ефективних способів засвоєння історичного матеріалу. Головне, як вважає сам автор, щоб діяльність учня була творчою та самостійною. Організація творчої діяльності на уроці і в позаурочній роботі допомагають учителю виявити групу дітей, які проявляють особливі здібності в опануванні теоретичним і фактичним матеріалом. Вони відвідують факультативи, спецкурси, а найбільш обдаровані працюють у секції історії та права Донецького територіального відділення МАН. Члени секції займаються науково-

пошуковою роботою, яка ведеться індивідуально з кожним учнем, згідно з індивідуальним тематичним планом.

Отже, система роботи Аніщенка Олексія Миколайовича сприяє формуванню соціально активної, розвинутої особистості учня.

У цьому ж напрямку – формування творчої особистості учнів – працює викладач історії Красноармійського горно-технічного ліцею «Надія» *Шинкаренко Ірина Валентинівна* [8; 2]. Засобами навчання історії вона працює над вирішенням завдання формування нового типу майбутньої творчої особистості, яка в сучасних умовах здатна приймати рішення по найскладніших питаннях, створювати нові культурні цінності. Проблема формування творчої особистості в умовах технічного ліцею розглядається І.В.Шинкаренко як стимулювання творчого пошуку, самостійних роздумів, орієнтація учнів на нетрадиційні, варіативні відповіді.

Увага вчителя зосереджена на пошуку концептуальних ідей курсів історії, створення та використання таких методик, організаційних форм і педагогічних технологій, які б змогли забезпечити умови для найбільш повної самореалізації учнів, їх пізнавальної активності, самостійного мислення, творчості. Ірина Валентинівна намагається не тільки розвивати творче мислення учнів, а й сприяє розвитку інтелекту, емоційної сфери особи. Крім виконання творчих завдань (нотатки, есе, міні-твори), вчитель успішно використовує рольову гру як особливу форму організації пізнавальної діяльності учнів. Так, готуючи пресконференцію Нобелівського комітету (урок «Розвиток освіти, науки та техніки в першій пол. ХХ ст.»), вчитель розробила випереджаючі завдання для груп учнів і не тільки розподілила ролі (члени комітету, журналісти, голова комітету, соціолог), але й дала змогу кожному учню виявити свою індивідуальність, самостійне бачення ситуації. В центрі обговорення проблеми була особа вченого, його працьовитість, цілеспрямованість, готовність до самопожертви заради науки. Отже, авторка досвіду вважає, що рольові ігри, семінари, екскурсії тощо сприяють розвитку в учнів інтересу до історії, активізують їх пізнавальну діяльність, допомагають вирішувати завдання курсу історії.

Реалізуючи ідею особистісно-орієнтованого підходу, учитель велику увагу приділяє індивідуальній роботі з учнями. Ірина Валентинівна веде постійний пошук здібних та обдарованих дітей. Вона здійснює це через урочну систему, комплекс позаурочних занять, індивідуальні консультації, систематичні заняття з підготовки старшокласників до олімпіад з історії, керівництво науково-дослідної роботою ліцеїстів.

Таким чином, можемо констатувати, що система роботи Ірини Валентинівни Шинкаренко сприяє формуванню соціально активної, розвинутої, гуманістичної особистості в умовах ліцею. У моделі особи, яку виховує Ірина Валентинівна, – самостійна пізнавальна діяльність, уміння вирішувати нестандартні задачі, креативне мислення.

Отже, ми розглянули педагогічний досвід лише кількох учителів-новаторів. На жаль, не можна сказати, що всі вчителі, чи хоча б більшість із них працюють творчо, з наснагою, використовували нетрадиційні інноваційні форми як урочної, так і позаурочної роботи з історії. Багато з них ще потребують значної наукової та методичної підготовки.

Реалізація нових знань сучасної освіти потребує нових підходів, звернення до особистості учня з її потребами та інтересами. Відповідно до цього, основним завданням учителя є сприяння активізації пізнавальної активності учня, створення умов для їх самонавчання, а не пасивне підкорення вимогам учителя. Метою навчання повинно бути не отримання знань як сукупності фактів, теорій та інше, а формування особистості учня внаслідок самостійного учення. Завдання школи – надання можливості розвитку, саморозвитку особистості, сприяння пошуку власної індивідуальності, самореалізації [9, 15]. У цьому аспекті велика увага приділяється компетенції вчителя історії, його професійній майстерності.

Реалії сучасного економічного, соціального, політичного життя в Україні значно відрізняються від західних. Навчання в школі має реалізувати, крім освітньої, ще й виховну мету, що буде можливим за умови визначення конкретних завдань і чіткого їх виконання протягом уроку, етапи якого також мають бути чітко окреслені. Відповідно регламентується діяльність учителя, який мусить створити систему дій та контролю за навчальною діяльністю учнів. До того ж педагоги, які йдуть самостійним шляхом пошуку оптимальної системи навчання, виявляють справжнє мистецтво, рано чи пізно приходять до створення інноваційної технології. Знайомство з новою технологією навчання залежно від творчого потенціалу кожного викладача сприятиме впровадженню її до власної практики навчання, уможливить відкидання її як несприятливої або використання її основних ідей, методів, прийомів тощо. В останньому випадку означені новації стають поштовхом до творчого пошуку вчителя, зростання його

РЕЗЮМЕ

В статье обобщен опыт учителей-новаторов Донецкой области, которые занимаются преподаванием общественных дисциплин. Использованы данные о преподавательской деятельности учителей Донецка, Харцызска, Красноармейска, Дмитрова.

SUMMARY

The article is dedicated to the generalizing of experience of teachers-innovators of Donetsk region, occupied with the teaching of social disciplines. There were used facts of about teachers' activity of Donetsk, Khartsyzk, Krasnoarmeisk & Dimitrov.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вяземский Е.Е. Историческое образование в России: Проблемы и тенденции // История: Еженедельное приложение к газете «Первое сентября». – 1997. – № 26.
2. Алферов Ю.С. Совет Европы и образование // Педагогика. – 1998. – № 7. – С.4-6.
3. Матвієнко П. Орієнтир на освітні технології // Поч. школа. – 2000. – № 1. – С.3-4.
4. Підласий І.П. Як підготувати ефективний урок. – К.: Рад школа, 1989. – 129 с.
5. Нікітська Л.А. З досвіду роботи / Матеріали кабінету історії та суспільствознавства Донецького обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти (рукопис). – Донецьк, 2000.– 63 с.
6. Непран Л.М. З досвіду роботи / Матеріали кабінету історії та суспільствознавства Донецького обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти (рукопис). – Донецьк, 1998.– 76 с.
7. Аніщенко О.М. З досвіду роботи / Матеріали кабінету історії та суспільствознавства Донецького обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти (рукопис). – Донецьк, 1998.– 54 с.
8. Шинкаренко І. В. З досвіду роботи / Матеріали кабінету історії та суспільствознавства Донецького обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти (рукопис). – Донецьк, 1998.– 56 с.
9. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе: Практ. пособие. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 176 с.

Надійшла до редакції 15.05.2004 р.

УДК 94(477)«15-17»:001.814

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛЬНУ БАЗУ ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ ЗАПОРОЗЬКИХ ТА ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ XVI – ПОЧАТКУ XVIII ст.

К.С.Гіря

Джерельна база – це проблема, яку постійно розв’язують дослідники, незалежно від об’єкту та предмету студій. В пропонованій статті аналізуються набути історіографії, джерелознавства, археографії та архівної евристики українсько-донських взаємин XVI – початку XVIII ст.

Серед публікацій, у яких містяться джерела до історії запорозько-донських взаємостосунків XVI – початку XVIII ст., представлені серійні видання [1], тематичні збірники [2], публікації в додатках до досліджень (видання В.Д. Сухорукова та Ю. Мицика) [3].

Узагальнюючий аналіз більшості з перелічених археографічних видань зроблено М. Ковальським та Ю. Мициком [4].

Набути історіографії та археографії українсько-донських взаємин XVI-XVII ст., а також результати проведеної В. Брехуненком архівної евристики засвідчують, що джерельна база проблеми складається з документальних і наративних джерел.

Більшість наративних джерел торкається головним чином трьох ділянок: українсько-донських стосунків середини XVI ст. (Никонівський та Архівний літописи, хроніка М. Бельського), взаємин, що виникли на ґрунті Хотинської війни (діаріуші Я. Собеського, П. Збігневського, Я. Остророга, В. Демболевського, С. Любомирського, М. Титлевського, літопис Я. Єрлича), участі донців та запорожців у подіях московської Смути (Новий та Піскарьовський літописці, Бельський літопис, «Літопис Московський» М. Бера, «Дное сказання», «Казанське сказання», «Сказання про царство царя Федора Івановича», записки І. Масси, П. Петрея, діаріуш С. Маскевича, хроніка К. Буссова, низка діаріушів невідомих авторів про походи на Москву Лжедмитрія I та Сигізмунда III). Окрім того, на особливу увагу заслуговують свідчення, котрі містяться у діаріуші Ш. Окольського, а саме: стосовно донських козаків і козацьких війн 1637-1638 рр., описі облоги Львова 1648 р. Самійла Кушевича, в котрому йде мова про присутність донців у армії Б. Хмельницького, «Історичній повісті про оволодіння Азовом» та «Поетичній повісті про сидіння в облозі», присвячених Азовській епопеї донців та запорожців 1637-1641 рр. [5].

Певне значення для вивчення проблеми взаємостосунків запорозьких та донських козаків мають також окремі історичні українські пісні («Дума про Самійла Кішку», «Дума про втечу трьох братів-невільників з Азова») [6].

Головну роль у вивченні проблеми взаємостосунків запорозьких та донських козаків XVI – початку XVIII ст. відіграють документальні матеріали. До них належать матеріали діловодства всіх втягнутих до орбіти впливу чинника міжкозацьких стосунків держав – Речі Посполитої, Москви, Туреччини та Криму. Проте, на жаль, не збереглась низка архівних збірок з причини втрати архівів Старої Січі, Кримського ханату, знищення вогнем Архіву Правління Війська Донського, полономовного, латиномовного, різномовного відділів рукописів колишньої Імператорської публічної бібліотеки у Петербурзі. Додамо і те, що з різних об’єктивних та суб’єктивних причин залишились без належної уваги дослідників турецькі архіви.

Низьким виявився потенціал польських масивів. Справу вивчення польських документальних джерел ускладнювала та обставина, що у польському діловодстві XVI-

XVII ст. була відсутня струнка система зберігання поточної документації (крім судово-адміністративної), унаслідок чого джерела з військово-політичної тематики за незначним винятком осіли у численних приватних колекціях з усіма невтішними наслідками, що звідси випливають (перевага списків над оригіналами, суттєві втрати, частий брак потрібних для уяви про початковий вигляд колекції описів). Отже, на сучасному етапі досліджено близько тридцяти польських документальних джерел, які мають зв'язок з проблемою взаємостосунків запорозьких та донських козаків XVI – початку XVIII ст.

Отже, абсолютна більшість залучених документальних джерел з проблеми (понад 90%) зосереджена у російських архівних фондах, котрі і сьогодні залишаються недостатньо опрацьованими. Оприлюднено 96 джерел з проблеми, останнім часом знайдено близько двохсот п'ятдесяти не відомих раніше джерел [7].

Взаємостосунки запорозьких та донських козаків відображені у таких різновидах російських джерел: відписки (воевод, донських козаків, московських послів), «расспросные речи» (допитові свідчення донських та українських козаків, тлумачів Посольського приказу, дітей боярських, стрільців, вихідців з полону та на «государеве ім'я», російських та українських купців, інших українських міщан, полонених кримських татар та ногайців), чолобитні (донських та українських козаків, вихідців з полону та на «государеве ім'я», статейні та вістові списки московських послів, донесення російських дипломатів (особливо з Криму), справи про надання державного утримання, царські накази та грамоти, прочитані донським отаманам, «звинувачувальні листи» за їхні самовільні дії, листи Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Семена Забузького, кримських правителів, посольська записка українського посла до Москви Силуяна Мужилівського) [8].

Вивчення історії бойової співдружності запорозьких й донських козаків виявляє найбільшу репрезентативність у цьому плані такого компактного зібрання документальних пам'ятників, як Донські справи. Відомості, що містяться в Донських справах, стосуються низки важливих проблем того часу: 1) фактів спільних бойових дій запорозьких та донських козаків; 2) переселення до Російської держави запорожців та прийняття їх на державну (військову) службу; 3) ставлення російського уряду до спільної боротьби й бойового союзу донських та запорозьких козаків.

Аналіз складу записів різних видів у книгах Донських справ свідчить про те, що російський уряд, Посольський приказ постійно цікавились присутністю запорозьких козаків на Дону. Це зацікавлення відбито у відповідних пам'ятках.

Вже у «розпросних речах» донського отамана Олексія Старово (9.X.1625) в Москві на поставлені йому запитання прозвучала відповідь: «Запорозских... черкас ныне на Дону у них нет, которые были, и... пошли к себе в Запороги» [9].

Спільні дії запорозьких та донських козаків знайшли відображення в царських грамотах донським отаманам 20-х рр. XVII ст. [10], які забороняли походи до кримських та турецьких володінь, оскільки тоді велися переговори між російськими і турецькими уповноваженими представниками про мирний договір (посольство Ф.Кантакузина в Москву в 1612 р., місія російських посланців І. Кондирева і Т.Бормосова у Константинополі в 1622-1623 рр.) [11].

Грамота царя Михайла Федоровича 20.09.1622 р. фіксувала наявність «ныне... на Дону» багатьох «черкас», котрі «пришли из Литвы, из Запорог» і «ходили вместе» з донськими козаками. У ній заборонялося «запорожских черкас принимать...к себе», щоб «турского салтана и крымского царя» з Російською державою не «ссорить» [12].

Така ж заборона донським отаманом здійснювати спільні походи з запорозькими козаками проти турок та татар міститься в грамоті царя Михайла Федоровича. В ній зазначається, що «на Дон приходят» і спільно з донцями «турского города и села и крымские улусы громят запорожские черкасы» [13].

Царська грамота 1628 р. фіксувала на підставі донесень неназваних інформаторів («учинилося ведомо»), що донські «атаманы и казаки, сложась с запорожскими черкасы на море ходили, и города Турского воевали», доходя до «Царягорода» (Константинополя) й Азова [14].

Вивчаючи документи донського козацтва, можна переконатися, що з кінця 30-х рр. XVII ст. російські урядові кола в проведенні політики відносно Турецької імперії й Кримського ханства намагалися спиратися на бойовий союз та спільні військові дії донських та запорозьких козаків. Це було пов'язано з посиленням в 1634-1636 рр. татарських набігів на південні області Росії (за словами О.Новосельського, «прибій татарських хвиль посилювся» [15]), і тому російський уряд здійснив необхідні заходи щодо зміцнення оборони південних окраїн [16]. З метою залучення до цієї діяльності українських козаків як посередників із запорожцями були використані донські козаки. Це знайшло відображення в чолобитній донських отаманів царю Михайлу Федоровичу від 21.05.1638 р. Згідно з царською грамотою донським козакам, які мали постійні й традиційні зв'язки з запорозькими козаками і користувалися їхньою довірою, доручалося «к запорожским черкасам...писать накрепка», щоб вони з донськими козаками «заодно на крымских и на ногайских воинских людей стояли и помощь...государству чинили...» [17].

Хронологічні межі зв'язків запорозьких та донських козаків у Донських справах охоплюють період 1623-1646 рр. Інтенсивність фіксації цих відомостей у Донських справах (до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.) характеризується так: за 1623 р. – 1 факт, за 1625 – 3, 1627 – 1, 1632 – 1, 1633 – 1, 1635 – 1, 1637 – 1, 1638 – 6, 1640 – 1, 1641 – 4, 1645 – 1, 1646 – 9. За 1624, 1627, 1628-1637, 1634, 1634, 1636, 1639, 1640, 1644, 1647 рр. не вдалося виявити зафіксованих фактів про спільні дії запорозьких та донських козаків [18].

Майже в усіх документах, які вносилися до книг Донських справ, де згадуються «черкаси» в 20-30-х рр. XVII ст., містяться факти, які свідчать про зміцнення бойового союзу між донськими та запорозькими козаками. Характерно, що Донські справи в переважній більшості являли собою поточні записи подій, а не віддалений за часом ретроспективний їх огляд [19]. Разом з тим наведені в них кількісні показники складу козацьких загонів є умовними, їх важко перевірити, хоча достовірність власне фактів не викликає сумнівів.

Серед цієї інформації, дуже важливої, хоча й недостатньо використаної у дослідженнях, слід зазначити документальні відомості про допомогу донських козаків українському народу у боротьбі проти польсько-шляхетських військ під час селянсько-козацьких повстань. Один з таких фактів міститься у відписці севських воевод П. Воейкова та М. Власьєва в Розрядний приказ на основі повідомлення українців, котрі прибули до Новгород-Сіверського повіту в липні 1625 р.: «Да запороские... черкасы в литовских городках накликали к себе в прибавку вольных людей в казаки 20000 из Дону... государевых козаков к себе на помощь призвали» [20].

Вивчення воеводських відписок дає можливість виявити ще один аспект у з'ясуванні значення зв'язків запорозьких та донських козаків, обійдений увагою дослідників: залучення у критичні періоди руху повстанськими масами України запорожців, котрі перебували на Дону, в якості резерву особистого складу повстанських загонів. Таке свідцтво міститься, зокрема, у відписці в Посольський приказ путивльського воеводи М. Плещеева (квітень 1638) [21].

В угоді між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм, підписаній у січні 1711 р., була згадка про донських козаків, які мали б з'єднатися з українськими під булавою гетьмана, отримавши однакові права й вольності з Військом Запорозьким. Формуванню цього пункту передувала поїздка генерального осавула Григорія Герцика

до Кубанської орди, де після розгрому повстання Кіндрата Булавіна 1708 р. мешкало чимало донців-емігрантів. Планувалося організувати широкий антимосковський фронт у Приазов'ї й Причорномор'ї для опору просуванню Москви на південь [22].

Інформація про спільні дії російських та українських козаків надходила до Москви від сучасників та самовидців не тільки з Дону, від посланців донського козацтва, але й від інших земель розселення російських козаків (до їх числа належать, зокрема, повідомлені яйцьким козаком осавулом у січні 1647 р. «вісті» про зв'язки з донськими та запорозькими козаками яйцьких та терекських козаків, які намагалися до об'єднаних бойових дій з ними) [23].

Як відомо, з XVI ст. в Російській державі утверджувалась приказна система у якості інституції виконавчої влади. Відомості про взаємозв'язки запорозьких козаків з донськими збереглися у справах Білгородського, Московського, Приказного столів Розрядного приказу, Малоросійського приказу, «Малоросійських», «Польських», «Кримських справ» Польського приказу. Вони значною мірою доповідають й уточнюють відомості, зафіксовані в книгах Донських справ, причому в них міститься різноманітна інформація з таких питань: військово-політичний стан в Україні, боротьба українського народу за соціальне та національне визволення, переселення українців до Росії, бойовий союз донських і запорозьких козаків, їхні спільні військові дії, морські походи [24].

Отже, проведений аналіз дає підстави для того, щоб зробити узагальнюючі висновки, а саме: джерелознавчі дослідження з проблеми взаємостосунків запорозьких та донських козаків XVI- початку XVIII ст. мають бути зосереджені на таких напрямках: 1) вивчення турецьких джерел; 2) пошук та аналіз не залучених до наукового вжитку польських джерел; 3) реконструкція первісного складу приказної документації на підставі описів XVII ст. і вміщених у джерелах реєстрів та згадок; 4) подальша класифікація та систематизація джерел.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается вопрос об источниковой базе изучения взаимоотношений украинских и донских казаков XVI – начала XVIII вв.

SUMMARY

In the given article author views the question about the base of sources for learning of the correlations of the Don and Ukrainian Cossacks of XVI – beginning of XVIII c.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Русская историческая библиотека. – СПб., 1872. – Т. 1; Русская историческая библиотека. – СПб., 1892. – Т. 12; Русская историческая библиотека. – СПб., 1898. – Т. 18; Русская историческая библиотека. – СПб., 1906. – Т. 24; Русская историческая библиотека. – СПб., 1909. – Т. 26; Русская историческая библиотека. – СПб., 1913. – Т. 29; Русская историческая библиотека. – Пг., 1917. – Т. 34; Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1841. – Т. 3.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1861. – Т. 3; Акты Московского государства. – СПб., 1890. – Т. 1; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8; Приложение к Древней Российской виблиофие. – СПб., 1793. – Т. 8; Приложение к Древней Российской виблиофие. – СПб., 1794. – Т. 9.
2. Русская виблиофика или собрание материалов для отечественной истории. – М., 1833. – Т. 1; Воссоединение Украины с Россией: Докум. и материалы в 3-х т. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1954; Документи Богдана Хмельницького. – К.: Вид-во

- АН УРСР, 1957; Документи російських архівів з історії України. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620. – Львів, 1998; Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1844. – Т.2; Katalog dokumentów Tureckich. – Warszawa, 1959; Krzystofa Radziwilla sprawy wojenne i polityczne r. 1621-1632. – Paryz, 1859; Listy Jerzego Zbaraskiego. – Kraków, 1878; Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – Lwów, 1861.
3. Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1867. – Т. 1, Т. 2; Мыщык Ю.А. Немецкая брошюра XVII века о совместной борьбе славянских народов против турецко-татарской агрессии в период Хотинской войны // Историография русско-германских отношений нового и новейшего времени. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С.148-156; Він же. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995.
4. Ковальський Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII вв.). – Днепропетровск: ДГУ, 1985; Он же. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч.2. – Днепропетровск: ДГУ, 1978; Ковальський Н.П., Мыщык Ю.А. Анализ отечественных публикаций источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск: ДГУ, 1986.
5. Брехуненко В. Стосунки запорізького козацтва з Доном XVI – середини XVII ст. – К.-Запоріжжя: «Тандем-У», 1998. – С. 21-22.
6. Исторические песни малорусского народа с объяснением Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874.
7. Брехуненко В. Вказ. праця. – С. 23-24.
8. Там само. – С. 25-26.
9. Русская историческая библиотека. – СПб., 1872. – Т. 1. – Стб. 236.
10. Русская историческая библиотека. – Док. №8, стб. 243,248; док. №9, стб. 274-275
11. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.103-105.
12. Воссоединение... – Т.1. – Док. – №14. – С. 27.
13. Там само.
14. Там само. – С. 59.
15. Новосельский А.А. Вказ. праця. – С. 237.
16. Там само.
17. Воссоединение... – Т.1. – Док №131. – С.219; Русская историческая библиотека. – Стб. 653, 655.
18. Ковальський Н.П. Источниковедение истории... - С. 48.
19. Там само. – С. 50.
20. Воссоединение... - Т. 1. – С.55.
21. Там само. – С. 214.
22. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 238.
23. Русская историческая библиотека. – Стб. 553.
24. Ковальський Н.П. Источниковедение истории... - С.50.

Надійшла до редакції 25.06.2004 р.

УДК 930 (477) «1937-1938»

НАЦІОНАЛЬНІ СКЛАДОВІ «ВЕЛИКОЇ ЧИСТКИ» 1937-1938 рр. В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДИРЕКТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ ЦК ВКП(б) ТА НКВД СРСР

В.М.Нікольський

Дослідження політичних репресій радянського періоду історії України можна вважати неповним за відсутності аналізу їх національної складової. Особливо це стосується періоду масових репресій (1937-1938 рр.), що був найжорстокішим, порівняно з іншими.

Розглядаючи історіографію питання, треба відзначити, що вона порівняно невелика. Національні аспекти в репресивній діяльності органів державної безпеки досліджуються в працях Г.Стронського «Репресії сталінізму проти польського населення України у 30-ті роки: причини, розмах, наслідки» [1], Ж.Тростановського «К проблеме преследования еврейской интеллигенции в СССР» [2], Г.Калиничева «Депортация немецкого населения Украины в 30-40-е годы» [3], Б.Чирка «Нацмен? Значить враг», [4], О.Рубльова і В.Репринцев «Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки» [5], В.Дніпровця «Оббріхана благодійність. Компрометація і закриття єврейських благодійницьких організацій в Україні у 1920-1930 роках» [6], О.Єрмака «Доля болгарських комунарів» [7], В.Войналовича «Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.)» [8], Ю.Луцького «Чеські справи» (1930-1937 рр.) [9] та В.Нікольського «Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні» [10], його же «Репресії органів держбезпеки на Донеччині щодо євреїв у 1919-1936 рр. [11], його же «Греческая операция» [12] його же «Репресії щодо болгар на Донеччині в 20-40-х рр.» [13] та інших.

У цих статтях розглянуто окремі моменти окресленої проблематики, але спеціальна робота, присвячена національним аспектам «великої чистки» 1937-1938 рр. до останнього часу ще не була надрукована.

Документальну основу запропонованої статті становлять документи різного походження. Частину з них було отримано з Московського музею та громадського центру «Мир, прогрес, права людини» імені Андрія Сахарова, в якому зосереджено значну кількість відповідного джерельного матеріалу. Деякі документи надруковані в збірнику «Бутовский полигон. 1937 – 1938» [14] та в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Загалом ці матеріали дозволяють розглянути визначену проблему.

Метою публікації є узагальнення керівних настанов партійної верхівки та керівництва НКВД щодо розгортання репресій відносно певних національних груп населення в 1937-1938 рр.

Так звана «масова операція» була ініційована безпосередньо політбюро ЦК ВКП(б), яке 2 липня 1937 р. затвердило спеціальну постанову «Про антирадянські елементи», за якою пропонувалося надіслати секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій телеграму такого змісту:

«Помічено, що більша частина колишніх куркулів та кримінальників, яких вислано свого часу з різних областей у північні та сибірські райони, що потім по закінченню терміну висилки повернулися до своїх областей, – є головними призвідниками всіляких антирадянських та диверсійних злочинів, як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті та в деяких галузях промисловості.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обласних і крайових організацій та всім обласним, крайовим та республіканським представникам НКВД взяти на облік всіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та були розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через трійки, а інші - менш активні, але все ж ворожі елементи були б переписані та вислані в райони за вказівкою НКВД.

ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний термін подати до ЦК склад трійок, а також кількість тих, хто підлягає розстрілу, рівно як і кількість тих, хто підлягає висланню»

Секретар ЦК
Й.Сталін » [15].

«Велика чистка» не обмежувалася куркульсько-кримінальною операцією.

Наступною в цій низці людських нищень була «німецька операція». Початок подій припадав на 20 липня 1937 р., коли напередодні засідання політбюро ЦК ВКП(б) особисто Й.Сталіним було написано таке рішення:

«Питання НКВД. Членам ПБ.

ОП.

Запропонувати т. Єжову дати терміново наказ органам НКВД щодо арешту всіх німців, які працюють на оборонних заводах (артилерійські, снарядні, гвинтівочно-кулеметні, патронні та ін.), та стосовно вислання частини заарештованих за кордон.

Копію наказу надіслати до ЦК.

Про хід арештів та кількість заарештованих повідомляти зведення (щоденні) в ЦК» [16].

Саму операцію було розпочато директивою НКВД №00439 від 25 липня 1937 р., підписаною М.Єжовим.

Мотивування операції міститься у вступній частині цього документу:

«Агентурними та слідчими матеріалами останнього часу доведено, що німецький Генеральний штаб та Гестапо широко організують шпигунську та диверсійну роботу на найважливіших, і у першу чергу оборонних, підприємствах промисловості, використовуючи для цього кадри німецьких підданих, що осіли там. Агентура з числа німецьких підданих, здійснюючи вже зараз шкідницькі та диверсійні акти, головну увагу надає організації диверсійних дій на період війни та з цією метою готує кадри диверсантів» [17].

Задля «покладення краю цій діяльності», М.Єжов наказав заарештувати всіх німецьких громадян, що мешкали в СРСР і працювали в оборонній промисловості та на залізницях. При тому, бралися до уваги й ті, що працювали там колись у минулому. На арешти було відведено п'ять діб, починаючи з 29 липня 1937 р. Після проведення «особливо ретельного слідства» справи спрямовувалися на розгляд військової колегії Верховного суду СРСР або Особливої наради при НКВД.

Наказ не обмежувався німецькими підданими: «Наново виявлених у процесі слідства німецьких агентів-шпигунів, диверсантів та терористів, як серед радянських громадян, так і підданих інших держав, негайно заарештовувати, незалежно від місця роботи» [18].

Водночас було наказано терміново провести облік німецьких підданих, що працювали в інших галузях народного господарства СРСР, а також – колишніх громадян Німеччини, що стали радянськими громадянами, але раніше працювали в оборонній промисловості. На всіх них необхідно було подати до НКВД СРСР меморандуми з компрометуючими матеріалами «для вирішення питання щодо арешту».

11 серпня 1937 р. наркомом внутрішніх справ СРСР М.Єжовим було підписано оперативний наказ №00485 та «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Згідно з наказом, за період з 20 серпня до 20 листопада проводилася широка операція щодо *«цілковитої ліквідації місцевих організацій «Польської організації військової» та, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах»* [19].

Арешту підлягали: *«а) виявлені під час слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ за долученим списком; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобміяні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»* [20].

Було встановлено дві черги для арештів. До першої було включено тих з перелічених *«контингентів»*, хто працював в органах НКВД, служив у Червоній армії, на військових заводах, в оборонних цехах інших заводів, на залізничному, водному та повітряному транспорті, в електросиловому господарстві всіх промислових підприємств, на газових та нафтоперегонних заводах. До другої черги було віднесено всіх інших, хто працював на промислових підприємствах не оборонного значення, у радгоспах, колгоспах та установах.

Для провадження слідства відповідно до *«польської операції»* створювалися особливі групи оперативних працівників, діяльність яких було зосереджено на *«ловне викриття організаторів та керівників диверсійних груп, з метою вичерпного виявлення диверсійної мережі»* [21].

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеню провини, на дві категорії: перша (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалася до розстрілу, друга (менш активні) – ув'язненню до тюрми та таборів терміном від 5 до 10 років.

Визначення належності до певної категорії, на підставі розгляду агентурних та слідчих справ, здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником УНКВД області або краю спільно з відповідним прокурором.

Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Згідно з наказом припинялося звільнення з в'язниць та таборів ув'язнених, засуджених за ознаками польського шпигунства; матеріали на кожного з них необхідно було надсилати на розгляд Особливої наради НКВД СРСР.

Водночас, наказ вимагав *«роботу з розгрому «ПОВ» та всіх інших контингентів польської розвідки вміло та обдуманно використовувати для надбання нової агентури у польській лінії. При відборі особливо ретельну увагу звертати на заходи, що забезпечують органи НКВД від проникнення в мережу двійників-агентів польської розвідки. Списки всіх намічених до вербування агентів, з вичерпною характеристикою направляти на затвердження начальника ГУГБ НКВД тов. Фриновського»* [22]

«Закритий лист ...» у вступній частині містив пояснення щодо змісту активної антирадянської діяльності *«Польської організації військової»*. Наголошувалося, що центр організації, створеної Пілсудським, знаходився у Москві (Уншліхт, Муклевич, Ольський та ін.); вона мала міцні відгалуження в Білорусії та Україні. Провідними напрямками діяльності організації були: *«1. Підготовка спільно з лівими есерами та бухаринцями, повалення радянського уряду, зриву Брестського миру, провокування війни РРФСР з Німеччиною та сколочування військових загонів інтервенції (1918 р.).*

2. Широка всебічна підризна робота на Західному та Південно-Західному фронтах під часів радянсько-польської війни, з прямою метою поразки Червоної Армії та відриву

УРСР та БРСР. 3. Масова фашистсько-націоналістична робота серед польського населення СРСР з метою підготовки бази та місцевих кадрів для диверсійно-шпигунських та повстанських дій. 4. Кваліфікована шпигунська робота в галузі військовій, економічного та політичного життя СРСР, за наявності найкрупнішої стратегічної агентури та широкої середньої та низової шпигунської мережі. 5. Диверсійно-шкідницька робота в основних галузях оборонної промисловості, в поточному та мобілізаційному плануванні, на транспорті, в сільському господарстві; створення міцної диверсійної мережі на воєнний час як з числа поляків, так і, у значній мірі, за рахунок різних непольських елементів...» [23].

У листі також йшлося про зв'язки та об'єднання польської контрреволюції з троцькістським центром, його прямий контакт з керівником воєнно-фашистської змови Тухачевським, глибоке впровадження в компартію Польщі та польську секцію Комінтерну, повне захоплення та паралізацію розвідувальної та контррозвідувальної роботи проти Польщі, через «безнаказану діяльність» в органах держбезпеки польських шпигунів Уншліхта, Мессінга, Піляра, Медведя, Ольського, Сосновського, Маковського, Логановського, Баранського та ін. [24].

Розроблений «Закритий лист...» складався з одинадцять розділів: «Виникнення організації та методи впровадження польської агентури в СРСР», «Підготовка антирадянського перевороту в перший період революції», «Пораженська робота в період радянсько-польської війни», «Фашистська націоналістична робота серед польського населення СРСР», «Використання польською розвідкою троцькістської та інших антирадянських організацій», «Шпигунська робота польської розвідки в СРСР», «Шкідницька та диверсійна робота польської розвідки в народному господарстві СРСР», «Терористична робота польської розвідки», «Шкідництво в радянській розвідувальній та контррозвідувальній роботі», «Провокаторська робота польської розвідки в компартії Польщі» та «Антирадянська робота польської розвідки в Білорусії та інших місцевостях СРСР» [25].

На наш погляд, така детальна розробка «Закритого листа...» пояснюється намаганнями керівництва поповнити теоретичний арсенал працівників каральної структури. Це був такий собі конспект, на підставі якого місцевим органам НКВД та їх працівникам дозволялося достатньо швидко «організовувати» відповідні справи.

Окрім того, складається враження, що керівні працівники НКВД СРСР у такий спосіб досвідчували Й.Сталіну і його оточенню свою обізнаність у польській справі та підкреслювали спроможність кваліфіковано розібратися з ворогом в особі «ПОВ» та її агентури. Сталін мав безпосереднє відношення до образливої поразки Червоної армії в радянсько-польській війні, тому «розгортання» польської лінії НКВД виглядало свого роду помстою.

20 вересня 1937 р. було підписано Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР №00593 щодо репресування так званих «харбінців» – колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реємігнатів Манчжоу-Го, що «осіли на залізничному транспорті та в промисловості Союзу» [26].

У наказі зазначалося: «Облікові агентурно-оперативні матеріали свідчать, що харбінці, які виїхали до СРСР, у переважній більшості, складаються з колишніх білих офіцерів, поліцаїв, жандармів, учасників різних емігрантських шпигунсько-фашистських організацій та ін. Здебільшого вони є агентурою японської розвідки, яка на протязі декількох років направляла їх до Радянського Союзу для терористичної, диверсійної та шпигунської діяльності. Доказом цього можуть слугувати також слідчі матеріали. Наприклад, на залізничному транспорті та в промисловості за останній рік репресовано за активну терористичну діяльність до 4500 харбінців. Слідство у їх справах викриває роботу японської розвідки з організації на території Радянського

Союзу роботи диверсійно-шпигунських баз з числа харбінців, ретельно підготовлену та планомірно виконувану...» [27].

Операцію передбачалося розпочати 1 жовтня 1937 р. Арешту підлягали тринадцять категорій «харбінців»: а) викриті та запідозрені у терористичній, диверсійній, шпигунській та шкідницькій діяльності; б) колишні білі, реемігранти, що емігрували в роки громадянської війни, та вояки різних білих формувань; в) колишні члени антирадянських політичних партій (есери, меншовики та інші); г) учасники троцькістських та правих, або пов'язані з діяльністю цих антирадянських формувань; д) учасники різних емігрантських фашистських організацій («Російський загальновійськовий союз» «Союз мушкетерів», «Союз козацьких станиць», «Жовтий союз», «Чорне кільце», «Християнський союз молодих людей», «Російське студентське товариство», «Братство руської правди», «Трудова селянська партія» тощо); е) особи, що служили у китайській поліції та військах до захоплення Манчжурії японцями, а також – після створення Манчжоу-Го; ж) особи, що працювали в іноземних фірмах, перш за все японських, а також білогвардійських; з) особи, які закінчили у Харбіні курси «Інтернаціонал», «Славія», «Прага»; і) власники та співвласники ресторанів, готелів, гаражів та інших підприємств у Харбіні; к) особи, що нелегально прибули до СРСР без необхідних радянських документів; л) особи, які визнали китайське підданство, а потім змінили на радянське; м) колишні контрабандисти, кримінальники, торгівці опіумом, морфієм; н) учасники контрреволюційних сектантських угруповань [28].

Передусім підлягали арешту «харбінці», що працювали в органах НКВД, служили в Червоній армії, працювали на транспорті, військових заводах та цехах, на газових та нафтоперегонних заводах, у хімічній промисловості; потім – всі інші, що працювали в радянських установах, радгоспах, колгоспах та «інші». Якщо «харбінці» не підпадали до другої категорії, то незалежно від наявності компрометуючих матеріалів їх необхідно було негайно «вилучити» з транспорту та промислових підприємств і вжити заходів з недопущення на ці об'єкти у майбутньому [29].

Наказувалося всіх заарештованих розподілити на дві категорії: перша підлягала розстрілу, друга – засудженню у виправно-трудова табори терміном 8-10 років. Основою для притягнення до відповідальності визначалися агентурні та слідчі матеріали. Керівництво операції було покладено на наркомів внутрішніх справ республік, начальників обласних управлінь НКВД спільно з відповідними прокурорами [30].

У цьому наказі уперше згадуються так звані «альбоми» – окремі довідки на кожного заарештованого з конкретним викладом слідчих та агентурних матеріалів, за якими визначали провину заарештованого: їх надсилали на затвердження до НКВД СРСР [31]. Також зазначалося, що вироки після затвердження повинні виконуватися негайно. Термін завершення «харбінської» операції визначався 25 грудня 1937 р.

Як видно з документу, ця операція була складовою загальної кампанії «великої чистки». Зрозуміло, що її масштаби, з огляду на контингент накреслених жертв, планувалися дещо меншими, ніж у групах поляків та німців, проте, за суттю, вони повинні були стати не менш жорстокими та кривавими.

«Грецька операція» була однією з найбільш втаємничених. В архівах не знайдено тексту відповідної директиви НКВД СРСР, хоча посилання на неї присутні в листуванні НКВД СРСР з УНКВД по Донецькій області, в обвинувальних висновках, в протоколах Особливої наради НКВД та прокурора СРСР. Якщо узагальнити мотивацію обвинувачень щодо греків, то вона буде мати такий вигляд: *«учасники грецьких фашистських антирадянських контрреволюційних шпигунсько-диверсійних, шкідницьких терористичних, повстанських організацій та участь у відповідній діяльності»*. Вірогідним є номер директиви – №50215 та дата її підписання М.Єжовим – 11 грудня 1937 р.

На рівень таємності цієї операції вказує й те, що навіть у статистичних звітах НКВД УРСР репресовані греки проходять або як «афганці», або як «інші». І тільки звіт УНКВД Донецької (Сталінської області) дозволяє пролити світло на цю проблему: кількість заарештованих греків у цій області повністю збігається з показниками репресованих «афганців» у зведеному звіті НКВД УРСР.

Особливість проведення цієї масової операції, під час якої було заарештовано понад 3600 осіб, полягає в тому, що переважна більшість греків України мешкала в Донецькій (Сталінській) області. Тому у звітах інших областей дані щодо репресованих греків відсутні.

Аналіз окремих архівно-слідчих справ дає можливість лише в загальному вигляді відновити картину репресій щодо цієї національної групи. Йдеться про два аспекти. По-перше, у справах часто згадується факт існування у попередні роки грецького консульства у Таганрозі, працівники якого і були, нібито, резидентами грецької розвідки, що створила відповідні фашистські організації в Приазов'ї. По-друге, говориться про діяльність грецьких емігрантів, зазвичай, з керівництва компартії та комсомолу Греції, які в умовах фашистського режиму, зазнавали ув'язнення, тому втікали або легально перебиралися до СРСР. У Москві було створено КУНМЗ (Комуністичний університет національних менших Заходу), у якому, зокрема, й навчалися греки-емігранти. Після ліквідації цього навчального закладу, викладачів та слухачів якого було запідозрено в антирадянській, антикомінтернівській діяльності, більшість греків опинилися у Маріуполі. Вони працювали або у грецькому видавництві та редакціях грецьких видань «Колективіст», «Піонерас», або в Маріупольському грецькому педагогічному технікумі. Саме ці установи й були визначені НКВД центрами підпільних грецьких організацій [32].

15 серпня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М.Єжов підписав оперативний наказ №00486 [33]. Згідно з цим наказом, репресуванню підлягали члени сімей «зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених військовою колегією та військовим трибуналом за першою та другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 р.» [34].

Отже, репресування здійснювалося не лише за злочини, а й за сімейним станом, тобто за належність до певної родини. У документі були вказівки щодо підготовки операції та її проведення. Зокрема, визначався порядок проведення арештів та обшуків, оформлення справ, їх розгляд та заходи покарань, порядок виконання вироків, розміщення дітей засуджених та надання відповідної звітності.

У наказі був встановлений термін проведення операції – з 1 серпня до 25 жовтня 1937р., тобто майже три місяці. Окрім того, в останньому пункті визначалося: «Надалі всіх дружин викритих зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів заарештовувати одночасно з чоловіками, керуючись порядком, встановленим цим наказом» [35]. Тож, репресування дружин цих категорій заарештованих ставало правилом.

Таким чином, і цей аспект не був випущений під час «великої чистки».

Аналіз документів, що регламентували проведення масових операцій у 1937-1938 рр., свідчить, що національна спрямованість була невід'ємною складовою політичної «чистки» країни.

РЕЗЮМЕ

В статтю обобщены результаты изучения документов о начале политической «чистки» среди национальных групп, проводившейся в рамках массовых репрессий 1937-1938 гг. Рассматриваются документы (приказы, директивы органов госбезопасности), которые определяли задачи этих карательных операций.

SUMMARY

In this article the results of investigation of documents about beginning of political «cleaning» among national group, which was done in limit of massive repressions in 1937-1938 years are generalized. The present article examines documents (orders, directions by organs of state security), which defined problems of these operations, are generalized.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века). Материалы международной научной конференции. Харьков, 21-23 сентября 1993 г. Том первый. Харьков, 1994. – С.282-289.
2. Там само. – С.303-308.
3. Там само. – С.309-312.
4. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С.112-115.
5. Там само. – 1995. – №1/2. – С.116-156.
6. Там само. – 1995. – №1/2. – С.199-208.
7. Там само. – 1994. – №1. – С.59-63.
8. Там само. – 1997. – №1/2. – С.207-226.
9. Там само. – 1999. – №1/2 (10/11) [78], – С.156-168.
10. Український історичний журнал. – 2001. – №2 (437). – С.74-89.
11. Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – №4(8). – С.79-88.
12. Правда через годы...Статьи, воспоминания, документы. Выпуск второй. – Донецьк, 1998. – С.39-47.
13. Правда через годы... Статьи, воспоминания, документы. Выпуск четвертый. – Донецьк, 2000. – С.54-63.
14. Бутовский полигон. 1937 – 1938. – М., 1997.
15. А. Цитується за: Труд. – 1992. – 4 червня.
16. Архів Президента Російської Федерації. – Ф.3, оп.58, спр. 254а, арк.82. – Ксерокопію документа отримано з Московського музею та громадського центру «Мир, прогрес, права людини» імені Андрія Сахарова.
17. Цит. за: Бутовский полигон. 1937 – 1938... – С.348.
18. Там само.
19. Цит. за: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2(3/4). – С.16.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. – Арк. 17.
23. Там само. – Арк. 19.
24. Там само. – Арк. 20.
25. Там само. – Арк. 20-44.
26. Бутовский полигон.... – С.356-358.
27. Там само. – Арк. 356.
28. Там само. – Арк. 356-357.
29. Там само.
30. Там само. – Арк. 357-358.
31. Там само. – Арк. 358.
32. Архів тимчасового зберігання документів Управління Служби безпеки України в Донецькій області. – Справи 12580-2ф, 21638-2ф, 10928-2ф, 7376 – 2ф, 23796-2фф, 8962-2ф, 21546-22ф, 23373-2ф, 22939-2ф, 2735-2ф, 13729-2ф, 5752-2ф, 21546-2ф, 7755-2ф, 7360-2ф, 12223-2ф, 10986-2ф, 2275-2ф, 21727-2ф, 8286-2ф, 15001-2ф, 17022-2ф, 29541-

2ф, 11261-2ф, 15959-2ф, 6797-2ф, 5095-2ф, 16162-2ф, 4651-2ф, 23380-пф, 11639-2ф, 12372-2ф, 19432-2ф, та ін.

33. Текст цього документу повністю наведено у книзі Ю.Шаповала, В.Пристаика і В.Золотарьова «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи». – К., 1997. – С.377-384).

34. Там само. – С.377.

35. Там само. – С.384.

Надійшла до редакції 15.06.2004 р.

УДК 327 + У9 (4УКР) 23

УКРАЇНА ТА ЄДИНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР З ОГЛЯДУ НА СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ РЕАЛІЇ

О.В.Крапівін, І.Загурська

1 травня 2004 року відбулася історична подія – Європейський Союз (ЄС) став більшим на 10 нових членів, серед яких є й наші безпосередні сусіди: Польща, Угорщина та Словаччина. Для України такий стан справ неоднозначний: з одного боку, ми стали сусідами ЄС, що дає нашій країні особливий статус і позицію на міжнародній арені, певні привілеї у торгівлі в порівнянні з іншими державами. Хоча, з другого боку, до вступу наших західних сусідів до Європейського Союзу, ми мали з цими державами налагоджені торговельні зв'язки, тож обмеження та високі імпорتنі тарифи на український експорт призведуть до скорочення потоку товарів та послуг з України, що негативно вплине на нашу економіку, принаймні найближчим часом. За підрахунками українських спеціалістів, збитки України тільки протягом перших двох років після розширення ЄС досягнуть майже 300-400 мільйонів доларів щорічно [1].

Крім того, ми стали свідками нового етапу в історії Європи, але Україна поки що залишається осторонь цих інтеграційних процесів. Прогнози аналітиків також не дають нам оптимістичних надій. Принаймні на найближчий час розширення Європейського Союзу зупиниться, адже фактично усі нові члени цієї структури не відповідають Копенгагенським критеріям 1993 року. Перед Європейським Союзом постає ціла низка проблем, що потребують швидкого вирішення: подолання економічного розриву між «старими» та «новими» учасниками, вироблення і проведення єдиного курсу загальноєвропейської зовнішньої політики. Зволікання з розв'язанням сформульованих вище проблем може призвести до економічного розшарування в ЄС та постання безлічі соціальних проблем. Більш заможне населення Європейського Союзу буде змушене «ділитися» з периферією, аби не допустити вибухів невдоволення та розвалу організації зсередини. Це, безперечно, буде важким випробуванням для бюджету ЄС та перевірить цю європейську структуру на життєздатність. Крім того, така велика кількість членів робить питання досягнення консенсусу великою проблемою, що в майбутньому може призвести до гальмування політичного розвитку ЄС. Тому, доля цієї організації залишається невизначеною і прогнозувати щось сьогодні дуже важко.

Цілком зрозуміло, що в ЄС нас зараз ніхто не чекає, а з огляду на тенденцію в Євросоюзі до скорочення темпів розширення організації, ми зможемо стати її членами ще не скоро. Але якщо таке станеться, то ще невідомо, яка доля чекає на Україну в цьому інтеграційному об'єднанні, чи будуть в неї шанси на таке довгоочікуване „prosperity”.

або ж вона стане периферією ЄС, лише нетто-експортером людських ресурсів та ринком збуту продукції його країн-членів. Хоча, звісно, політичні переваги членства в Європейському Союзі змушують нас шукати шляхи виходу з такої ситуації і спрямовують зовнішньополітичний курс України на інтеграцію до Європи.

Тому Україна не полишає надій на вступ до Європейського Союзу. В ідеалі, кожна країна, яка прагне вступити до ЄС, має відповідати основним критеріям за соціальними, юридичними та економічними показниками. Щодо перших двох, то багато що залежить від нас самих, бо побудова демократичного суспільства й адаптація національного законодавства до вимог Європейського Союзу – це виключно внутрішня проблема держави. Аналізуючи наше просування до Європи, єврооптимісти називають ряд причин, що є перешкодою Україні на цьому шляху. До довгого переліку «хвороб» українського суспільства таких, як корупція, відсутність чіткої позиції щодо європейського нашого майбутнього, відсутності кваліфікованих фахівців у галузі європейської інтеграції тощо, головною проблемою постає повільність у проведенні економічних реформ, відсутність помітних результатів внутрішніх соціально-економічних трансформацій. Без цього, наголошують експерти, вступ до ЄС буде залишатися недосяжною мрією. Проте надзвичайних результатів, а саме цього від нас вимагає ЄС, ми не можемо досягти без допомоги збоку. Саме у цьому й виникає найбільша наша проблема, адже ми не є членом СОТ та й на європейський ринок ми не маємо широкого доступу, тож єдиний вихід – активно працювати у східному напрямі, а не чекати чиєїсь «подачки» з Заходу. Саме тому, ми вважаємо, що розробка проблеми участі України в Єдиному економічному просторі – надзвичайно актуальне питання.

Проблематика участі України в Єдиному економічному просторі цікавить багатьох дослідників: В.Василенка, А.Лук'янова та О.Март'янова, Т.Силіну, С.Фоміна [2] та інших. Так, В.Василенко напередодні ратифікації Угоди щодо ЄЄП аналізує питання, чим є для нашої країни участь в цьому утворенні – перевагою чи програшем, робить висновки, що Україна має чітко визначити межі своєї участі в ЄЄП, а щодо переваг, то він «розбиває» аргументи прихильників цього об'єднання. При цьому В.Василенко не вказує на безперечні переваги для економіки України від нашої співпраці в цьому регіональному проекті. А.Лук'янов та О.Март'янов аналізують переваги участі України в Єдиному економічному просторі, при цьому вказуючи і на проблеми, які можуть загальмувати процес його створення. Проте автори не виключають можливості участі нашої держави в етапі створення митного та економічного союзів, що, на наш погляд, є небажаним. Т.Силіна аналізує ситуацію з ратифікацією Угоди щодо Єдиного економічного простору. Авторка наголошує, що з ЄЄП ще багато чого неясно і не останню роль тут зіграло одне нечітке зауваження до тексту угоди. Проте питання переваг та недоліків ЄЄП не досліджено. С. Фомін аналізує можливість одночасної інтеграції в Європу та ЄЄП, прийшовши до висновків, що останній напрямом необхідно підпорядкувати «європейському вибору» нашої країни. Проте питання економічної користі Єдиного економічного простору для України в його роботі не досліджувалося.

Таким чином, аналіз робіт за зазначеною тематикою вказує на необхідність більш глибокого дослідження усіх переваг та недоліків участі України в ЄЄП та з огляду на це визначити рівень інтеграції нашої держави до цієї структури, який би не суперечив нашим національним інтересам.

Дійсно, охарактеризована ситуація змушує нас шукати вихід з такого становища. Так історично склалося, що найближчим нашим партнером, хочемо ми того, чи ні, є Росія. І саме до кооперування наших зусиль у прагненні кращого спонукає нас сучасний стан справ. Британський дослідник А.Лівен вважає, що «зростаючі розбіжності між країнами Центрально-Східної Європи і пострадянського простору з мовчазної згоди

Заходу не залишають останнім нічого іншого, як реінтегруватися з Росією» [3, с.11]. Проте не слід забувати, що наш східний брат завжди дивився на нас зверхньо, а тим більше зараз, коли намагається повернути собі колишній статус наддержави і стати одним з центрів світових політичних та економічних відносин.

Останнім часом виявилася тенденція до потепління у двосторонніх відносинах України з Росією, оскільки Російська Федерація розглядається українською зовнішньою політикою як стратегічний партнер. 19 вересня 2003 року було підписано історичну Угоду президентів чотирьох держав про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП). Перш за все вважаємо за потрібне пояснити, що мається на увазі під ЄЕП. Згідно з угодою про формування Єдиного економічного простору, під цим визначенням сторони розуміють економічний простір, що об'єднує митні території сторін, де функціонують регулювання економік, які базуються на єдиних принципах, що забезпечують вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили і здійснюється єдина зовнішньоторговельна та узгоджена, тою мірою та в тому об'ємі, який це необхідний для забезпечення рівноправної конкуренції і підтримки макроекономічної стабільності, податкової, грошово-кредитної та валютно-фінансової політики.

Як зазначено в цій угоді, поетапне розв'язання завдань щодо поглиблення інтеграції зумовлюється виконанням сторонами прийнятих зобов'язань та фактичним вирішенням наступних завдань:

- формування зони вільної торгівлі без винятків та обмежень, що мають за мету незастосування щодо взаємної торгівлі антидемпінгових, компенсаційних та спеціальних захисних заходів на базі проведення єдиної політики у сфері тарифного та нетарифного регулювання, єдиних правил конкуренції, застосування субсидій та інших форм державної підтримки;
- уніфікація принципів розробки та застосування технічних регламентів і стандартів, санітарних та фітосанітарних норм;
- гармонізація макроекономічної політики;
- створення умов для вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили;
- гармонізація законодавств сторін тією мірою, яка необхідна для функціонування ЄЕП, включаючи торгіву і конкурентну політику;
- формування єдиних принципів регулювання діяльності природних монополій (у сфері залізничного транспорту, магістральних телекомунікацій, транспортування електроенергії, нафти, газу і в інших сферах) [4].

Одним з головних пунктів договору є зауваження щодо поетапного формування ЄЕП з урахуванням можливості різнорівневої та різношвидкісної інтеграції. На думку більшості аналітиків, це дасть змогу інтегруватися в ЄЕП тією мірою і з тією швидкістю, які не суперечать стабільному розвитку та конституції країни, у чому безперечно вбачається позитив.

20 квітня 2004 року Верховною Радою України та Державною Думою Росії була ратифікована рамкова Угода щодо створення Єдиного економічного простору. Цікаво, що народні обранці внесли лише одне зауваження до тексту Угоди, що Україна буде брати участь в ЄЕП у тією мірою, яка не суперечить Конституції. Тому необхідно проводити політику, що не суперечила б національним інтересам країни. Звісна річ, що розумна межа інтеграції у Єдиний економічний простір може дати Україні певні економічні переваги.

Тож проблема національної й економічної безпеки гостро постає перед українським суспільством, що спонукає до виваженої політики з боку нашої політичної еліти.

Щодо цього питання, вважаємо за потрібне розглянути три можливих варіанти розвитку подій.

Перший варіант: зона вільної торгівлі (ЗВТ) у межах ЄЕП. Українська політика щодо ЄС уже є певною мірою визначеною. Позиція влади відповідно до цього досить виражена, оскільки «для України євроінтеграція це, з одного боку, модель внутрішніх перетворень, з іншого – утвердження зони вільної торгівлі. Митний союз, у перспективі – валютна інтеграція, спочатку асоційоване, а далі повноправне членство» [5, с.8]. Щодо ЄЕП, то у Статті 4 Угоди про формування ЄЕП йдеться про умови формування та про функції єдиного регулювального органу ЄЕП – «Рада глав держав» (РГД), а це суперечить євроінтеграційній концепції України, тобто так званому західному вектору. Уже це нашоує на думку про необхідність визначення гранично допустимого рівня інтеграції України в ЄЕП.

Більшість дослідників вказують на планку – зона вільної торгівлі. Спробуємо проаналізувати цей варіант.

Зона вільної торгівлі – це територія, де зняті внутрішні митні бар'єри для країн-учасниць за рахунок усунення внутрішніх тарифів при їх збереженні в торгівлі з іншими країнами.

З огляду на визначення ЗВТ, участь України в цьому проекті дасть їй певні *переваги в торгівлі* з країнами-учасниками ЄЕП. Абсолютне дотримання політики, що передбачає це економічне утворення, надасть можливість вільно просувати українські товари на досить місткий ринок, передбачений угодою щодо формування Єдиного економічного простору. Під час представлення документу в парламенті, перший віцепрем'єр Микола Азаров заявив, що «Угода про ЄЕП має стратегічне значення для України, оскільки вона дозволить створити зони вільної торгівлі». Згідно з заявою Азарова, «ЄЕП – це економічна свобода, яка відповідає національним інтересам України». При цьому він додав, що «ЄЕП дозволить українським підприємствам просувати свою продукцію на багаті ринки Росії, Казахстану та Білорусі», а також «лібералізувати зовнішню торгівлю». За словами голови парламенту Володимира Литвина, після вступу до Єдиного економічного простору Україна буде отримувати прибутків приблизно в 1,2 мільярда доларів щорічно» [6]. Більше того, з огляду на цю ж таки угоду, у статті 8 зазначено, що «ця угода відкрита для приєднання інших держав». Подібна перспектива збільшує в майбутньому ємність внутрішнього ринку ЄЕП, що позитивно відіб'ється на об'ємі експорту України у країни ЗВТ.

Що стосується товарообміну між країнами, то показники експорту українських товарів до Росії невтішні. Дослідження показують, що за період з 1996 по 2002 роки об'єм експорту наших товарів на російський ринок в абсолютних цифрах зменшився в 1,49 рази. Проте навіть з огляду на таке скорочення, експорт українських товарів до Росії у 2002 році склав 18,6% від загального об'єму, а імпорт – 32,3% [7]. Дещо краще ця картина виглядає у 2003 році. На середину року темпи приросту експорту до Росії трохи збільшилися. Проте, якщо порівняти цей приріст з динамікою експорту українських товарів у Європу, то останній показник більш додатний: та той самий відрізок часу (до кінця 2002 року) експорт зріс у 1,88 рази. Ще більш виразно свідчать про це такі цифри: продаж наших товарів збільшився у 2,11 рази, в Європу – збільшилася в 1,56. Щодо імпорту, то у відносних показниках імпорт з Росії скоротився майже на 35%, а з Європи – зріс на 28%, хоча, певна річ, менше, ніж аналогічний показник експорту в європейські країни. Якщо більш детально проаналізувати динаміку останніх двох років, особливо за 2003 рік, то можна побачити, що темпи росту російського імпорту швидші, ніж темпи росту поставок українських виробників до Росії. Водночас простежуються тенденції до невпинного росту додатного сальдо в нашій торгівлі з Європою: від мінус 1200 млн. доларів до плюс 770 млн. за період 1996-2002 років. При цьому сальдо торгівлі товарами з Росією змінюється дуже мало. Більше того, на кінець 2003 року ми досягли мак-

симально від'ємного сальдо за роки дослідження. Щодо наших відносин з Європою взагалі, то загалом картина виглядає так: частка Старого Світу в загальному товарообміні України складала на кінець 2002 року 35,1% проти 28,1% для Росії, тобто була в 1,25 рази більшою. У 1996 році все було навпаки: на Європу припадало 25,4% від загального товарообміну України, а на Росію – 41,2% [8].

Крім того, в 1996 р. на СНД припадало більше половини (51,4%) сукупного українського товарного експорту та майже дві третини (63,5%) імпорту, а на країни ЄС – 11,1% експорту та 15,7% імпорту. У 2002р. картина кардинальним чином змінилася: на країни СНД припадало вже лише чверть (24,4%) українського експорту і більше половини (52,8%) імпорту, а на країни ЄС – 19,7% експорту та 23,8% імпорту. Це відбулося на фоні скорочення загального торговельного обороту України з країнами СНД на 28,2% і зростання – з країнами ЄС на 81,4%.

Це, очевидно, добре, проте збільшення нашої присутності на ринку ЄС з одночасним зниженням його в країнах СНД, і в першу чергу в Росії – просто нерозважливий крок. Хоча ринок ЄС – досить місткий, проте українські товари поставлені в нерівні умови з товарами країн-учасниць ЄС, що робить їх неконкурентноспроможними. Більше того, з розширенням ЄС на нові країни Євросоюзу поширяться обмеження Союзу на рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили з держав-сусідів, у тому числі й з України. У зв'язку з втратою колишніх зв'язків з європейськими країнами ми мусимо шукати вихід наших товарів на інші ринки. З цією метою ми маємо налагодити більш тісні економічні зв'язки з країнами-сусідами, і в першу чергу з Росією. Під час свого останнього візиту до Росії, прем'єр-міністр Віктор Янукович наводив багато аргументів на користь ЄЄП. Він зазначав, що країни Східної Європи сьогодні розвиваються швидшими темпами, ніж держави Західної. Наш прем'єр зауважив, що сучасні темпи розвитку економіки в країнах ЄС складають 3%, а в найкращому випадку 3,5%, до того ж прогнози на це десятиріччя ще скромніші. Водночас країни-учасниці ЄЄП вже сьогодні показують ріст ВВП 8%. Такий бурхливий ріст економіки як правило супроводжується підвищеним попитом на товари. Проаналізуємо, що може запропонувати Україна в такій ситуації. Основними пунктами українського експорту є: чорні та кольорові метали, продукти нафтової та хімічної промисловості, вироби машинобудування та транспортне обладнання, а також продукти харчової промисловості [9]. Якщо ж взяти основних партнерів нашої країни по ЄЄП, то для Білорусі основними продуктами експорту виступають: мінеральні продукти, вироби машинобудування та устаткування, вироби хімічної та металургійної промисловості, а також товари харчової промисловості. Щодо Казахстану, то країна переважно ввозить: вироби машинобудування та устаткування, вироби металургійної промисловості, а також товари харчової промисловості. Основні пункти російського експорту: вироби машинобудування та устаткування, товари широко вжитку, фармацевтичні вироби, м'ясо, цукор, напівготова продукція для металургійної промисловості [10, 11, 12]. Уважно розглянувши цей перелік, можна зробити висновки, що країни-партнери України по ЄЄП потребують нашої продукції, що підвищує наші шанси на прибутки за умов наповнення Єдиного економічного простору як зони вільної торгівлі без винятків та обмежень.

По-друге, тісніша взаємодія між країнами-учасницями ЄЄП призведе до *відновлення розірваних* розпадом СРСР *кооперативних зв'язків* та поживавлення роботи тих галузей промисловості та окремих підприємств, які зупинилися або потрапили до стагнації. Після утворення незалежних держав на теренах «останньої імперії» колишні економічні зв'язки занепали, причиною чого стала криза, що охопила практично всі ці країни. До того ж більшість колишніх європейських республік СРСР починають переорієнтовувати власну економіку на більш заможні західні ринки. До того ж введення вели-

кої кількості обмежень на товари українського походження призвело до того, що Росія втратила роль головного центру економічного тяжіння для України. Проте сучасні міжнародні реалії ставлять перед нами нові виклики. Глобалізація, що охопила усі рівні взаємодії між державами, у тому числі економічний, й абсолютно новий етап міжнародних економічних відносин та міжнародного поділу праці вимагає від пострадянських країн уміння кооперувати свої зусилля, аби вижити в умовах економічної нерівності в світових масштабах, яка постійно прогресує. Таким чином, створення зони вільної торгівлі, на наш погляд, призведе до відродження занедбаних зв'язків та координації зусиль на якісно новому рівні. Яскравим прикладом цього є проект «АН-70», над яким працюють авіатори не тільки України, але й Росії. Є надії, що за умови створення ЗВТ без винятків та обмежень, яка стане підґрунтям для подолання можливих суперечностей у майбутньому, кількість таких, справді якісних та конкурентноздатних на світовому ринку проектів, значно збільшиться.

Зона вільної торгівлі *не передбачає створення інтеграційних об'єднань*. Це дає нам певні переваги, оскільки поглиблення інтеграції зв'яже нам руки в нашому русі в бік Заходу. І хоча нас там особливо ніхто і не чекає, все ж не має потреби спалювати мости, оскільки Україні завжди необхідно мати право вибору, тим більше, що це зумовлено її геополітичним становищем.

Ще одна перевага у створенні ЗВТ на теренах України, Росії, Білорусії та Казахстану полягає в нашій *меті вступити до СОТ*. Дійсно, у статті 2 зазначено, що держави прагнуть сприяти «розвитку торгівлі та інвестицій між Сторонами, що забезпечить стійкий розвиток економік Сторін на базі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також правил і принципів СОТ» [13]. Це дає можливість кооперувати наші зусилля для прискорення вступу наших країн до цієї організації. Проте дивує той факт, що найбільш бідна країна Європи – Молдова вже є членом Світової організації торгівлі, а Україна, яка може виставити на світовий ринок досить конкурентноспроможну продукцію, досі лише прагне туди вступити. Насправді, світова спільнота не дуже поспішає впустити Україну до СОТ, оскільки ми ще й досі не отримали статус країни з ринковою економікою, натомість Росія, економіка якої тримається фактично лише на нафтодоларах, має цей статус. Усе це робиться задля відтягнення строків приєднання нашої країни до Світової організації, оскільки вступ економічно слабкої країни практично не змінює ситуації всередині СОТ, у той час, як вступ держави, товари якої є досить конкурентноспроможними, призведе до суттєвих структурних змін на внутрішньому ринку Світової організації торгівлі і розцінюється її країнами як конкурент. Саме тому ми маємо шукати сприятливих ринків збуту для нашої продукції задля того, щоб не привести до застою нашої економіки.

Крім того, це дасть нам змогу подолати усі претензії з боку країн-учасниць ЄЄП до вступу будь-якої з них швидше за інших. Така завбачливість дає нам змогу попередити майбутні проблеми, що можуть виникнути під час вступу України до СОТ.

До того ж більшість політиків мають надію, що в рамках ЄЄП буде здійснена *уніфікація цін на енергоносії та паливо*. Це дійсно може дати нам певні переваги, оскільки ми купуємо в Росії паливо за світовими цінами, в той час, як на її внутрішньому ринку діють занижені ціни. Проте подібна практика є досить примарною, бо на Білорусь ще й досі не поширилися внутрішньоросійські ціни на нафту та природний газ. З огляду на це, розраховувати на такий подарунок з боку російського капіталу ще занадто рано. Крім того, якщо припустити, що Росія і зробить нам такий подарунок, він має і багато мінусів, які виступають не на користь таких змін. У першу чергу, це призведе до консервації енергоємної економіки ще не на одне десятиріччя, бо потреби в удосконаленні виробництва просто не буде. До того ж Україна попаде в абсолютну залежність від Ро-

сії у плані енергоносіїв та палива, що може підірвати самостійність національної української економіки.

Ще одна проблема, яка потребує вирішення, це плата *податку ПДВ на нафту та енергоносії* за принципом країни призначення. Створення зони вільної торгівлі для України означає передусім вилучення у правилах стягнення ПДВ. Цей податок у російській зовнішній торгівлі з державами СНД майже всюди стягується за принципом країни призначення, один з небагатьох винятків – енергоносії, що постачаються в Україну. Щорічно наша країна втрачає на цьому 700 мільйонів доларів. Сума чималенька, що змушує нас особливо наполегливо домагатися вирішення цієї проблеми. Проте, як зазначають аналітики, це також може стати на користь Росії, ставши в руках нашого сусіда дієвим інструментом тиску на Україну. Тож відміна вилучень може відбутися не так швидко, як нам би хотілося.

З огляду на викладене вважаємо, що створення зони вільної торгівлі на теренах чотирьох країн є безперечним позитивом для розвитку української економіки. Це природна відповідь на європейський виклик Україні, що, до того ж, відкриває місткий ринок збуту нашої продукції. Крім того, зняття внутрішніх митних бар'єрів всередині цього утворення зменшить наші витрати на нафту та газ з Росії та Казахстану, проте необхідно остерігатися такого можливого подарунку, адже вплив російського капіталу та залежність від енергоносіїв може стати визначальною в економіці України.

Другий варіант: митний та валютний союзи в рамках ЄЕП. Зараз Україна знаходиться в так званій «сірій зоні», оскільки з розширенням ЄС на Схід 1 травня 2004 року його кордони безпосередньо наблизяться до державних кордонів України. Щодо Росії, то наша країна ставиться до можливості глибшої інтеграції в межах ЄЕП дуже обережно.

Можливість України вступити до Євросоюзу дуже мінімальна. Ті обіцянки допомоги ЄС Україні надзвичайно розмиті, не містять нічого конкретного, оскільки, як заявив Президент України Л.Д.Кучма, ніхто в Європі навіть не заявив, що хоче бачити нас в ЄС.

Щодо ЄЕП, то перспектива глибшої інтеграції, аніж зона вільної торгівлі (ЗВТ), лякає український істеблішмент. Є певна частка раціональності в цих побоюваннях. Це видно з порівняння стратегічних курсів України і Росії щодо інтеграції в Євросоюз. Росія не порушує питання щодо членства в ЄС. Вона претендує на статус самостійного центру інтеграції на євразійському просторі. Ця політика ще отримала назву «Європа двох імперій», у межах якої здійснюватиметься активна взаємодія між Європою та Євросоюзом й іншими євроінтеграційним утворенням – євразійською або пострадянською Європою на чолі з Росією.

Імперські «замашки» також простежуються у планах Росії щодо Єдиного економічного простору, адже тривалий час початковим етапом для створення ЄЕП вона вважала митний та валютний союзи. Думка щодо стратегії його утворення викладена у прес-релізі Посольства Російської Федерації в Україні «ЄЕП – в інтересах усіх учасників» від 9 жовтня 2003 року. Там зазначається, що Єдиний простір буде формуватися поетапно. Згідно з цим передбачається:

- на *першому* етапі: забезпечити створення режиму вільної торгівлі щодо імпорту товарів, які були вироблені у країнах-учасниках ЄЕП, згідно з чим будуть узгоджені ставки митного тарифу, формуються передумови митного союзу та єдиного конкурентного середовища;
- на *другому* етапі: створення митного союзу з загальним митним тарифом, завершується формування зони вільної торгівлі без винятків та обмежень;
- на *третьому* етапі: завершується формування ЄЕП, забезпечується повна свобода пересування послуг, товарів, капіталу та робочої сили. У перспективі передбачається перехід до економічного союзу чотирьох держав з використанням єдиної валюти [14, с.197].

Що стосується цього варіанту, то треба визначитися з наслідками участі в цьому рівні інтеграції для України в рамках ЄЄП. Проте, перш за все, необхідно визначитися з термінами. Митний союз – це угода двох або декількох країн, яка передбачає ліквідацію внутрішніх тарифів і встановлення загального зовнішнього тарифу [15, с.128]. Щодо валютного союзу, то він має на меті введення спільної валюти – російського рубля. Згідно з визначенням, це передбачає економічний союз, що має на увазі вільний рух факторів та результатів виробництва, а також додаткову гармонізацію внутрішньої та зовнішньої економічної політики. В країнах-учасниках, як правило, функціонує єдина валюта.

Такі визначення, безперечно, наштовхують на думку щодо прагнення Росії відновити СРСР. Подібний варіант розвитку подій неприйнятний для нас з декількох причин.

По-перше, глибша інтеграція в рамках ЄЄП відразу ж закреслює нашу європейську інтеграційну стратегію, оскільки, як зазначалося раніше, Росія й Україна мають різні погляди щодо можливості інтегруватися в ЄС. Що ж до Білорусії, то її президента – Олександра Лукашенка вважають останнім диктатором Європи, тому мова про дотримання основних принципів демократії, чого так прагне Євросоюз, не йде. До того ж, Казахстан взагалі не є країною, що входить до зони впливу ЄС, тому що це азіатська держава. Гармонізація законодавства, створення наднаціонального органу ЄЄП ставить непереборні бар'єри на шляху України до Європи, оскільки сьогодні Європейський Союз перебуває на якісно новому етапі своєї еволюції, який визначається кардинальним розширенням на Схід, а також проведенням радикальної інституційної реформи, суттєвим поглибленням інтеграційного процесу в рамках економічного і валютного союзу.

Отже, в результаті створення митного та валютного союзів у рамках ЄЄП виникає функціонально відокремлене об'єднання, глибина інтеграції якого виключає участь України одночасно у двох союзах подібного типу.

По-друге, на нашу думку, інтеграція глибшого рівня, аніж зона вільної торгівлі, не принесе українській економіці нічого доброго, оскільки економіки країн-учасників ЄЄП слабкі (дані наведені в таблиці).

Показники макроекономічної конвергенції Росії, Білорусії, Казахстану, України, на 2002 рік [16].

Країна	Кількість населення (млн. осіб) (На липень 2003 року)	ВВП (млрд. US\$)	ВВП на душу населення (тис. US\$)	Зростання реального ВВП (%)	Інфляція (%)	Сальдо бюджету (%) ВВП	Державна заборгованість (% ВВП)
Білорусь	10,322,151	90,19	8,7	4,7	42,8	- 0,1 ¹	0,9 ²
Казахстан	16,763,795	120	7,2	9,5	6	- 0,9 ³	5,5
Росія	144,526,278	1409	9,7	4,3	15	8	10,9
Україна	48,055,439	218	4,5	4,8	-1,2	- 0,9	6,5

¹ На 1997 рік

² На 2001 рік

³ На 2001 рік

Тут чітко видно, що валюта країн-учасників ЄЄП має вищий рівень інфляції, ніж в Україні. Це є доказом меншої стабільності економік держав, – майбутніх членів Єдиного простору. На основі цього можна стверджувати, що введення єдиної валюти – російського рубля – є абсолютно недоцільним, адже це призведе до значних змін у структурі української економіки і зумовить до погіршення рівня життя населення.

Більшість сучасних українських аналітиків негативно ставляться до введення єдиної розрахункової одиниці в межах ЄЄП. Так, директор НІСД професор Гальчинський вважає, що, незважаючи на спільну генетику, економіки України та Росії мають принципові структурні відмінності, внаслідок чого не можуть розвиватися на основі адекватних механізмів економічної політики [17, с.32]. Крім того, на пострадянському просторі сформувалися принципово різні економіки, бо економіки Росії та Казахстану розвиваються за рахунок експортування нафти та газу, тобто їх розвиток відбувається за рахунок підкріплення нафтодоларами, що робить валютно-фінансову систему цих країн надзвичайно вразливою та залежною від коливання світових цін на нафту. Це ставить під загрозу економічну безпеку України як потенційного учасника Єдиного економічного простору та доводить, що глибша інтеграція в межах ЄЄП, яка передбачає координацію зовнішньоекономічної політики країн-учасниць, йде всупереч нашим національним та економічним інтересам.

До того ж, існують думки, що в разі зняття абсолютно всіх митних бар'єрів та за умов створення єдиного наднаціонального органу ЄЄП, експорт цього утворення буде носити переважно сировинний характер. Росія та Казахстан будуть експлуатувати наші системи газо- та нафтопроводу для безкоштовного експортування палива до країн Європи та використання наших нафтопереробних потужностей.

Таким чином, в економічному плані є недоцільною участь України в митному та валютному союзах у рамках ЄЄП з огляду на менш стабільні показники розвитку країн-учасниць та різну структуру наших економік.

По-третє, подібні амбіційні наміри Росії щодо ЄЄП порушують питання нашої національної безпеки. Є істотна загроза розчинитися під впливом авторитету „великого брата” в майбутньому інтеграційному утворенні в рамках Єдиного економічного простору, тобто втратити певну долю національного суверенітету в результаті її передачі наднаціональному, координаційному органу – Раді глав держав.

Більше того на саміті восьми провідних держав світу, що відбувся 26-27 червня 2002 року в Канаді, виявилася тенденція до стійкого російсько-американського зближення, наслідком чого є формування нової політичної парадигми їхніх відносин. Вона передбачає створення союзу, що в своїй основі буде спиратися на спільні мотивації чи інтереси щодо:

- взаємопідтримки геополітичних ролей і ймовірного тяжіння до відтворення «двополюсного світу»;
- протидії політичному екстремізму та міжнародному тероризму;
- визнання пріоритетного права Росії на підпорядкування геополітичного простору СНД;
- посилення впливу на політику країн Європи (ЄС) [18, С.11-12].

Це змушує Україну бути насторожі, адже зазіхання Росії на нашу територію як стратегічні землі для відновлення її могутності ще будуть продовжуватися. Не секрет, що багато росіян, у тому числі й у правлячій верхівці, вважають незалежність України явищем тимчасовим. І те, що Росія буде намагатися відновити свій статус наддержави шляхом побудови політичного, а може й державного утворення на теренах колишнього СРСР, намагаючись втягнути Україну в нове ярмо, є очевидним.

Таким чином, задля збереження можливості рухатися в Європу та щоб підтвердити нашу спроможність це зробити, ми маємо чітко обмежити межу нашої участі в ЄЕП, аби втретє не наступити на ті ж самі граблі і не стати лише частиною у складі політичного, а можливо й державного утворення в рамках колишнього СРСР. Але у зв'язку з ратифікацією Угоди лише з одним, дуже розмитим застереженням, Україні буде дуже важко відстояти власну позицію. Ця ситуація має додати розважливості, обережності та наполегливості українським державним мужам у вирішенні, які пункти цього документу слід виносити на обговорення на зустріч президентів чотирьох країн, що відбудеться в Астані 15 вересня цього року.

Необхідно зазначити, що самміт президентів країн-партнерів по ЄЕП, який відбувся у травні в Ялті, завершився повним провалом, адже жодного рішення, яке б наблизило Єдиний економічний простір до реальності, прийнято не було. Натомість, було вирішено приступити до нового етапу переговорів – вироблення економічної конституції цього утворення. Саме цей початковий етап, на наш погляд, покаже, чи буде майбутня структура життєздатною, або ж, подібно до СНД, виявиться аморфною та абсолютно непристосованою до сучасних міжнародних реалій.

Отже, в зв'язку з ілюзорністю нашої надії щодо вступу до ЄС як коротко- та довгострокової перспективи (а можливо, що і довгострокової), Угода щодо створення ЄЕП – це намагання вибратися з „сірої зони”, припинити життя у постійно підвищеному стані. Найоптимальнішим варіантом, на нашу думку, є участь України у створенні Зони вільної торгівлі, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності української економіки, а також не стане загрозою національному суверенітету нашої держави і не суперечитиме її національним інтересам. Отже, важливість цієї проблеми для подальшого розвитку України дає нам підставу для подальшого опробування цього питання.

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізовані переваги та недоліки участі України в створенні Єдиного економічного простору, а також визначено рівень інтеграції в дану структуру, не протирічачий нашим національним інтересам.

SUMMARY

Advantages and disadvantages of participation of Ukraine in the Single economic area were analyzed in this article. Also there was determined the level of Ukrainian integration, which doesn't contrary to our national interests.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Рукомеда Р., Орлик В. Европейский Союз до и после расширения// Зеркало недели. – 2004. – № 17 (492). – С.5.
2. Василенко В. Что Украине делать с ЕЭП?// Зеркало недели. – 2004. – №13 (488). – С.1,6; Лук'янов А., Мартыанов О. Навколо осі Москва – Київ. Єдиний економічний простір: ставки зростають// Політика і час. – 2003. – №10. – С. 28-35; Силина Т. Последний бастион// Зеркало недели. – 2004. – №15 (490). – С.1, 6; Фомін С. „Європейський вибір” та „інтеграція в Євразію”. Єдиний економічний простір: спроба поєднати непоеднуване?// Політика і час. – 2003. – №7. – С.71-81.
3. Федуняк С. Україна після розширення НАТО – ЄС. Як бути з безпекою// Віче. – 2003. – №10 (139). – С. 9-12.
4. http://www.president.gov.ua/summit/summit_documents/191926050_mode_print.html – текст Угоди про Єдиний економічний простір.

5. Гальчинський А. Нові можливості євро інтеграційної стратегії України// Політика і час. – 2003. – №8. – С. 3-11.
6. <http://www.roseis.ru/ic/ricptu/newspaper.nsf/Materials/C3E6C3C5A3FC2929C3256E7C0048A9BE?OpenDocument&ID=print> – Верховная Рада ратифицировала "керченские" соглашения и договор о ЕЭП// Известия.Ру.
7. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/up.html#Econ>.
8. <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/474/44719/> - Два шага назад, к ЕЭП// Зеркало недели.
9. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/up.html#Econ>.
10. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/bo.html#Econ>.
11. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/kz.html#Econ>.
12. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/rs.html#Econ>.
13. http://www.president.gov.ua/summit/summit_documents/191926050_mode_print.html – текст Угоди про Єдиний економічний простір.
14. Прес-реліз Посольства Російської Федерації в Україні «ЄЕП – в інтересах усіх учасників». 9 жовтня 2003 р.// Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – 2003. – Випуск 1. – С. 197.
15. Международные стратегии экономического развития: Учебное пособие/ Авт. кол. Пахомов Ю.Н., Филиппенко А.С. и др. – Донецк, 2001. – 239 с.
16. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/bl.html#Econ>;
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/bl.html#People>;
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/kz.html#Econ>;
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/kz.html#People>;
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/rs.html#Econ>;
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/rs.html#People>;
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/up.html#Econ>;
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/up.html#People>.
17. Лук'янов А., Мартынов О. Навколо осі Москва – Київ. Єдиний економічний простір: ставки зростають// Політика і час. – 2003. – №10. – С.28-35.
18. Гальчинський А. Нові можливості євро інтеграційної стратегії України// Політика і час. – 2003. – №8. – С.3-11.

Надійшла до редакції 20.06.2004 р.

УДК 321.02.:94(7)

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПЕРЕПЛАНИРОВКА СЕРЕДИНЫ 90-х ГОДОВ XX ст. И ПЕРСПЕКТИВЫ МОДЕРНИЗАЦИИ НИКАРАГУАНСКОГО ОБЩЕСТВА

С.А.Барышников

Актуальность и, соответственно, выбор данной темы определяются совокупностью общественно-политических процессов в Никарагуа середины 90-х гг., выводящих это центральноамериканское государство на качественно иной уровень модернизации – необходимого условия поступательного развития на современном этапе.

Касаясь вопроса историографии данной проблемы, следует отметить, что достаточно целенаправленно научной разработкой отдельных аспектов политической мо-

дернизации никарагуанского общества занимались ученые Института Латинской Америки Российской академии наук, внимание которых сосредотачивалось на институциональной и электоральной составляющих политических процессов в странах региона [1]. В частности, доктор политических наук М.Чумакова анализирует переходные (транзитологические) процессы в Никарагуа последней трети XX ст. и определяет кратко- и среднесрочные перспективы политической модернизации в центральноамериканском субрегионе в целом [2]. Цивилизационным проблемам Латинской Америки в контексте компаративного анализа посвящена весьма содержательная монография Я.Шемякина, в которой заметное место уделяется трансформационным перспективам так называемых «переходных обществ» [3].

Попытка осуществления своеобразного «кланового» среза современного этапа политического развития Никарагуа и состояния никарагуанского общества предпринята в интересной статье А.Алексеева [4].

Однако, несмотря на все вышесказанное, нашими предшественниками не выявлена тесная и органичная взаимосвязь политической перепланировки середины – второй половины 90-х гг. с перспективами модернизационного процесса в Никарагуа, что в конечном счете и обусловило выбор автором темы своего исследования и еще в большей степени актуализирует теоретический и прикладной аспекты данной проблемы.

Для проведения объективного и комплексного анализа последней нами привлечены достаточно разнообразные источники, к числу которых в первую очередь следует отнести материалы никарагуанской и зарубежной печати, отражающие динамику общественно-политических процессов в Никарагуа в указанный период и содержащие интересующие нас статистические данные.

Целью настоящей работы является историческое и политическое осмысление важнейших аспектов модернизации никарагуанского общества – прежде всего в свете исходного состояния, динамики и результатов политической перепланировки середины 90-х гг. XX ст.

Ко второй половине 90-х гг. XX ст. в Никарагуа обозначились условия для роста влияния правого фланга политического спектра, представленного наиболее жесткими противниками революционной альтернативы. Актуализация приоритетной позиции правых усиливалась необходимостью успешного проведения ими очередной предвыборной кампании и достижения убедительной победы на всеобщих выборах 1996 г. Именно от подобного варианта развития событий во многом зависели шансы, темпы и промежуточные результаты процесса политической модернизации в этой центральноамериканской стране.

Местным и иностранным наблюдателям еще в начале 1996 г. было ясно, что предвыборная борьба развернется в основном между теми или иными сегментами распавшегося к этому времени Оппозиционного национального союза (ОНС), предпринимавших попытки консолидироваться в рамках уже иного альянса и возглавить так называемый легитимный электорат, и Сандинистским фронтом национального освобождения (СФНО), уже традиционно делавшим ставку на протестный электорат. Перед обеими названными политическими силами достаточно остро стояла проблема внутренней идентификации и консолидации, без решения которой электоральный успех для них в равной мере оказывался бы призрачным. Впрочем, особенно актуальным объединительный аспект являлся для правой и правопоцентристской частей политического спектра, чей модернизационный проект был ориентирован на традиционные либеральные ценности буржуазного общества.

Ситуация в этом плане осложнялась тем обстоятельством, что политическая пестрота и идеологическая чересполосица всегда были своего рода «злым роком» демократов, особенно на уровне тех или иных партийных программ и объединений, не говоря

уже о несовпадении позиций более или менее известных на национальном политическом уровне персоналий, каждая из которых была подвижна в первую очередь личными амбициями, капризами и представлениями о собственной значимости. Именно это и привело в конечном счете к распаду в середине 90-х гг. ОНС и предоставило вполне реальные политические шансы СФНО. Судя по всему, наиболее решительные сторонники демократической модернизации никарагуанского общества – все те же правые и правоцентристы – определились со своими обобщенными планами (стратегия) и политическими шагами (тактика) еще задолго до начала собственно предвыборной кампании-96. Безоговорочно и активно поддержанные крупным национальным бизнесом – в лице Высшего совета частного предпринимательства (КОСЕП) и связанных с ним предпринимательских кругов – правые весьма своевременно сделали ставку на более прочное и «компактное» по сравнению с разношерстным ОНС предвыборное политико-идеологическое объединение, справедливо представлявшееся им более динамичным и перспективным с точки зрения достижения конечного позитивного результата. Именно поэтому в состав образованного в декабре 1994 г. Либерального альянса (ЛА) вошли всего лишь пять политических партий достаточно сходной либеральной ориентации (а не четырнадцать разнородных партий и объединений, как это было в случае с ОНС!): Конституционалистская либеральная партия (КЛП), Либеральная националистическая партия (ЛНП), Неолиберальная партия (НП), Либеральная партия национального единства (ЛПНЕ) и Движение независимых либералов (ДНЛ) [4]. То есть, инициаторы формирования АЛ, будучи наиболее активными модернизаторами «второй волны», стремились избежать ситуации, повторяющей вариант «разброда и шатаний», имевший место в ОНС. Именно это и обусловило заранее принятые жесткие требования к внутренней дисциплине в АЛ, особенно на весь период предвыборной борьбы.

О решимости и продуманности действий правых свидетельствовал также и персональный выбор ими своих кандидатов на высшие государственные посты республики. Так, на должность президента был выдвинут Арнольдо Алеман Лакайо, 50-летний адвокат и преуспевающий предприниматель, в 1988 г. возглавивший Союз производителей кофе Никарагуа (УНКАФЕНИК), бывший алькальд (мэр) никарагуанской столицы, г. Манагуа [5]. В напарники ему в качестве соискателя поста вице-президента республики был определен опытейший организатор национального предпринимательства, один из руководителей КОСЕП Энрике Боланьос Гейер [6]. Оба правых кандидата с самого начала избирательного процесса выступали с непримиримых в отношении сандинизма позиций, т.к. в свое время в буквальном смысле и непосредственно – как в имущественном, так и в физическом плане – пострадали в период десятилетнего правления СФНО. Как Алеман, так и Боланьос в условиях сандинистского левоавторитарного режима неоднократно подвергались аресту и другим формам репрессий.

Любопытно, что материальную поддержку АЛ-96 (именно таковой была официальная аббревиатура этого объединения в период предвыборной кампании) обеспечивал, естественно, КОСЕП, а морально-политическую – прежде всего КЛП, которая как раз и инициировала еще летом 1995 г. выдвижение кандидатуры Алемана. Именно КЛП стала подлинным «стержнем» всего АЛ-96. С самого начала кампании-96 либералы и их кандидат имели достаточно высокие шансы на успех. Уверенность и оптимизм правых стимулировались целым рядом признаков наметившейся политической перепланировки, высветивших существенный сдвиг никарагуанского электората вправо. Так, еще в феврале 1994 г. своего рода «лакмусовой бумажкой», ярко выраженной «пробой сил» стали для всех основных субъектов национального политического процесса выборы в местные органы власти на Атлантическом побережье – тогда избирались члены автономных региональных советов. Упомянутые выборы завершились убе-

дительной победой кандидата от КЛП Мигеля Алемана, которого сандинисты характеризовали как «откровенного сомосиста и контрреволюционера» [7]. Весьма примечательным в этом плане стало то, что либералы уверенно переиграли не только сандинистов, но и представителей традиционно влиятельной в данном регионе индейской организации ЯТАМА (название в переводе с одного из местных индейских наречий, миски-то, означает «Борцы за индейскую автономию»). Своеобразным симптомом с далеко идущими последствиями стал полный провал правительственных кандидатов, представлявших ОНС и Партию никарагуанского сопротивления (ПНС), «что отражало недовольство населения неэффективностью политики правительства в наиболее отсталой провинции страны» [8]. Таким образом, по сравнению с левыми и ориентированными на администрацию президента В.Чаморро (1990-1996) центристами, шансы правых имели ярко выраженную тенденцию к росту, чем они и не преминули воспользоваться.

В этой связи необходимо отметить, что с момента своего создания АЛ-96 взял довольно устойчивый курс на максимально возможное дистанцирование от других несандинистских партий и группировок, в том числе и во многом родственной либеральному блоку идейно-политической направленности. Очевидно, что в данном случае либералы не собирались связывать себя по рукам и ногам какими-либо обязательствами в отношении большей части национального политического спектра, основные представители которого заведомо рассматривались ими в качестве явных аутсайдеров электорального процесса и маргиналов никарагуанского политического процесса в целом. В создавшейся ситуации, действительно, политический и электоральный ресурс подобных «попутчиков», по крайней мере, в тактических рамках, был полностью исчерпан. Подобная тактика внутривнутриполитической «блестящей изоляции» нашла свое отражение в демонстративном нежелании лидеров АЛ-96 присоединиться к своеобразной программе корректного политического «поведения», разработанной в середине 1995 г. представителями несандинистских политических кругов, оставшихся за рамками альянса. Данная своеобразная программ-минимум содержала целый ряд обязательств относительно определения приоритетных задач национального развития, а главное, – уважения результатов предстоящих выборов, какими бы они не были. В этом документе содержались, в частности, общепринятые и несколько аморфные положения о необходимости преодоления кризиса власти, искоренения коррупции и кумовства, открытости в деятельности политиков, обеспечения безопасности граждан, укрепления законности и правопорядка, повышения качества жизни простых никарагуанцев путем улучшения образования, здравоохранения, жилищных условий и состояния окружающей среды. Тем не менее, обозначая максимальное дистанцирование от возможных конкурентов и уж тем более реальных противников, АЛ-96 оставался на особых позициях в общественно-политической жизни. «Алеман даже не заявляет о примирении, – отмечает американский журнал «Ньюсуик». – До сих пор он единственный кандидат, который отказывается подписать государственную «программу-минимум», в которой содержится обещание уважать результаты выборов» [9]. Тем не менее, несмотря на особое мнение либералов, этот «Акт общенационального компромисса» был подписан руководителями 22-х политических партий и объединений Никарагуа, за исключением, естественно, лидера АЛ-96 Арнольдо Алемана. Не случайно после этого явного демарша правых и родилась знаменитая формула: «Алеман против всех, все против Алемана» [10]. Объясняя неприятие альянсом указанной согласительной инициативы, ведущей к вполне определенному консенсусу общенационального плана, один из его лидеров квалифицировал процедуру и церемонию подписания данного документа как ловушку, устроенную правительством Чаморро и теми кандидатами, которые изначально не имели никаких шансов на победу [11]. На руководство АЛ-96 тем не менее продолжали обрушиваться обвинения в нежелании консенсуса никарагуанского общества, в прове-

дении деструктивного политического и электорального курса. Эти обвинения особенно усилились после того, как даже сандинисты с их «революционной решимостью и непримиримостью» подписали этот согласительный документ. Оппоненты либералов ставили им в вину стремление сорвать выборы и разрушить «ростки» никарагуанской демократии, много разговоров шло и на тему явной амбициозности, самонадеянности и даже личной нескромности Алемана.

В этой связи не лишним, по нашему мнению, будет остановиться на некоторых фактах биографии лидера и кандидата АЛ-96. К началу избирательной кампании ему исполнилось пятьдесят лет, он был достаточно известным в стране адвокатом и преуспевающим предпринимателем, представляя одно из влиятельнейших в Никарагуа семейств. Вообще-то в Никарагуа политическая власть всегда была делом семейным, клановым остается таковой она и сегодня [12]. И клан Алеманов в этом отношении отнюдь не исключение. К указанному времени Алеман овдовел и воспитывал двух своих дочерей – Марию Долорес и Марию Алехандру – вместе с единственной родной сестрой Амелией. Как мы уже упомянули выше, одно время он сидел в тюрьме якобы за отказ петь партийный гимн СФНО, кстати представлявший собой рифмованный текст, в котором США объявлялись «врагом человечества». После победы ОНС на всеобщих выборах 25 февраля 1990 г. Алеман был избран мэром никарагуанской столицы и сразу же принялся за уничтожение всех следов 11-летнего пребывания сандинистов у власти – в том числе распорядился отключить бесплатную подачу газа и электричества к мемориалу основателя СФНО Карлоса Фонсеки. Будучи столичным градоначальником, он развернул активную хозяйственную и административную деятельность. «За пять лет, когда Алеман был мэром Манагуа, он приобрел уважение многих из своих противников тем, что мостил улицы, разбивал парки, возводил жилые дома и перестраивал рынки даже в тех кварталах, которые были оплотами сандинистов. Он обещал, что будет проводить такую же политику и постарается превратить скептиков в оптимистов», – так писала о нем американская «Нью-Йорк таймс» [13]. Иными словами, в сознании большинства никарагуанцев за Алеманом прочно закрепился имидж деятельного администратора, эффективного хозяйственника, способного и готового работать не покладая рук во благо всей страны, во имя процветания нации. И данный стереотип сохранялся на протяжении всей избирательной кампании, несмотря на усилия сандинистов представить лидера АЛ-96 сторонником свергнутого в июле 1979г. диктатора Сомосы и сомосизма, оголтелым реваншистом, готовым в одночасье ликвидировать все социальные завоевания сандинистской революции. Кстати, Алеман также не оставался в долгу, позволяя себе такие выражения, как «Сандинисты – это ядовитые змеи, и мы (т.е. правые. – С.Б.) должны их раздавить раз и навсегда!» [14]. Кстати, не все тогда заметили явную склонность Алемана к «демократическому авторитаризму». Так, на посту столичного мэра он зачастую применял силу против неких «антисоциальных элементов», для этого у него имелся целый штат муниципальных инспекторов, или так называемых «коричневорубашечников». Не гнушался этот демократ «второй волны» выдвигать своих прямых и дальних родственников на руководящие посты муниципального уровня...

Тем не менее, как показала реальная ситуация, персонально лидер АЛ-96 превосходил по популярности и бессменного сандинистского вождя Д.Ортегу, и главного сандинистского «обновленца», вышедшего из рядов СФНО в декабре 1994г., С.Рамиреса, и экс-спикера парламента А.Сесара, возглавившего усеченный вариант ОНС, а тем более – вынужденного отказаться от борьбы за президентский пост недавнего фактического премьер-министра А.Лакайо. Последнему отказал в регистрации в качестве кандидата на пост президента от так называемого «Национального проекта» Высший избирательный совет (ВИС) республики. Причем, опережающие возможности

Алемана ничуть не пострадали даже в условиях так называемых «грязных» избирательных технологий, чем отличались все основные субъекты электорального процесса.

К слову сказать, предвыборная борьба в Никарагуа действительно не отличалась политкорректностью – в первую очередь со стороны АЛ-96. Последняя дополнялась и более серьезными негативными обстоятельствами и фактами. В самом начале 1996 г. имело место неудавшееся покушение на жизнь А.Алемана. Это чрезвычайное происшествие, имевшее место фактически еще до официального старта избирательной кампании, окончательно, по нашему мнению, определило некий харизматический статус либерального фаворита, вселив в него самого и в тех, кто его активно поддерживал уверенность в неизбежном триумфе, в том числе и в образе и качестве некоего «героя-одиночки», который открыто и целеустремленно противостоит всем традиционным политикам и политиканам. Над А.Алеманом возшел некий ореол национального героя, политического подвижника, который откровенно дистанцируется от всяческих соглашений и всевозможных договоренностей в рамках избирательного процесса. Как оказалось, именно подобное «одиночное плавание» АЛ-96 и его кандидата стало для правых в высшей степени выигрышным ходом и во время избирательной кампании, и в последующем.

Противники либералов – сандинисты также были активно заняты поиском оптимальной модели электорального и политического поведения, справедливо видя выход в осуществлении обновленной тактики, в том числе и в отношении подбора кандидатов от СФНО на высшие государственные посты. В этом плане определяющими стали решения внеочередного партийного съезда, состоявшегося в мае 1996 г. Сандинистский партийный форум, в частности, продемонстрировал рост политического ресурса Генерального секретаря СФНО и его «команды». Так, Д.Ортега, несмотря на объективные и субъективные трудности, сумел в очередной раз сохранить свое персональное лидерство в партии – именно его кандидатура была выдвинута уже на третьих выборах подряд на пост президента республики. Нужно сказать, что электоральная тактика сандинистов на сей раз заметно отличалась от аналогичной линии поведения в 1989-90 году. Прежде всего акцент был сделан на «новую» политику и идеологию, на якобы «нового» Ортегу. С началом избирательной кампании сандинистский вождь, сменивший традиционную униформу партизанского команданте на гражданский стильный костюм, весьма щедро раздавал обещания светлого будущего и всячески подчеркивал, что его партия идет в ногу со временем. Демонстрируя модернизаторские способности сандинизма, руководство СФНО пошло даже на замену своего прежнего партийного гимна, в котором, как уже отмечалось выше, содержалась откровенная хула США, названных «злейшим врагом человечества», на вполне благопристойную «Оду радости» Бетховена, а сам Д.Ортега поклялся в случае своей победы предоставить в будущем составе своего правительства места бывшим «контрас» и установить плодотворное сотрудничество с официальным Вашингтоном.

Впрочем, даже в условиях требующей известных компромиссов предвыборной гонки Ортега пытался убедить свой традиционный электорат в неизменности «базовых» принципов и «исторических» ценностей сандинизма. «Наша народная мечта, – указывал сандинистский лидер в интервью американскому журналу «Ньюсуик», – осталась прежней. Мы просто приспособили ее к новым условиям, сложившимся в последнее время в мире» [15]. Ему же вторил и другой известный и влиятельный член руководства СФНО, своего рода патриарх сандинизма, – Томас Борхе, который заявлял, что теперь партия не замыкается в рамках марксизма, а исповедует «более широкую идеологию», поэтому-то «революционные идеи вкупе с сандинистским мышлением продолжает жить в Никарагуа» [16]. Понятно, что подобные сентенции и заверения стали весьма ответственным, а значит и в высшей степени продуманным, тактическим шагом

СФНО, целью которого было максимально возможное расширение электоральной поддержки и упрочение политического ресурса сандинизма в целом. На достижение этого же результата был направлен и безусловный компромиссный выбор кандидатуры на пост вице-президента от СФНО. С целью демонстрации способности сандинизма к модернизации Д.Ортега пошел на беспрецедентный шаг, предложив в качестве соискателя этой должности кандидатуру крупного скотопромышленника, в прошлом идейного и политического противника сандинистского режима, чья недвижимость была конфискована сандинистами в ходе так называемой «декапитализации» в 1980 г., Хуана Мануэля Кальдеры. Несмотря на явное несовпадение политических и персональных позиций по целому ряду принципиальных проблем внутривнутриполитического развития, 68-летний Кальдера принял предложение баллотироваться в «связке» с Ортегой, что вызвало в рядах национальной политической элиты, в том числе и среди ортодоксов-сандинистов, немалое смущение. Поступок Кальдеры, уважаемого в предпринимательских кругах страны бизнесмена, выглядел неким вариантом классовой фронды. Очевидно, престарелый бизнесмен рассчитывал, что «обновленный» сандинизм в своей политике в будущем будет вынужден считаться с мнением и интересами национального предпринимательства, по крайней мере той его части, которая организационно не была связана с КОСЕП. Впрочем, с чисто тактических позиций данный шаг руководства СФНО нес в себе некий рациональный заряд, способствуя расширению границ сандинистского электората. «Этот весьма странный тандем, – отмечает М.Чумакова, – по мысли лидеров СФНО, должен был привлечь голоса средних и мелких собственников, убедить их в том, что не будет возврата к политике национализации и конфискаций в случае возвращения сандинистского лидера к власти» [17].

Таким образом, в ходе самой предвыборной кампании проявилось достаточно четкое деление никарагуанского электората на две основные группы – приверженцев демократии и сторонников возврата к революционному проекту общественного развития. Состоявшиеся 20 октября 1996 г. выборы лишь закрепили данный водораздел – либералы и сандинисты суммарно получили около 90% голосов избирателей. Для всех же остальных политических сил Никарагуа исход голосования был весьма неутешительным (лишь Никрагауанский христианский путь получил чуть больше 4% голосов, да Консервативная партия Никарагуа довольствовалась 2,2%).

В Национальной ассамблее (парламенте) страны либералы и сандинисты получили соответственно 47 и 36 мест. Либералы завоевали 12 мандатов в Центральноамериканский парламент, сандинисты – 6 (в том числе и Томас Борхе). Те же тенденции и соотношение наблюдались и на муниципальном уровне: либералы были избраны главами местных администраций в 11 провинциях, сандинисты – в 6 [18]. В этой связи хотелось бы выделить такую бросающуюся в глаза особенность электоральной динамики в Никарагуа: с каждым последующими выборами разрыв между победителями и сандинистами, исправно занимающими второе место, сокращается. Так, в ходе трех последних электоральных процессов выявилось следующее процентное соотношение:

1990 г. – 54,7% и 40,8%	(-14);
1996 г. – 49,3% и 38,0%	(-11);
2001 г. – 53,0% и 47,0%	(-6).

Именно в подобном раскладе ведущих политических сил отразилось резкое изменение политической карты страны, которая фактически приблизилась к двухпартийной системе. Сама по себе данная ситуация вовсе не кажется нам катастрофической – наоборот, движение к двухпартийности способно упрочить политическую стабильность в никарагуанском обществе. Собственно, возрастают реальные перспективы более динамичного продвижения Никарагуа по пути демократизации и политической модернизации в целом. А

бесспорный успех либералов в 1996 г. показал явную приверженность большинства никарагуанцев политической демократии и их нежелание возврата к авторитарному прошлому, что уже само по себе ведет к укоренению ростков гражданского общества на никарагуанской почве и вселяет осторожный оптимизм в оценке перспектив модернизации Никарагуа в XXI-м столетии, дополнительный импульс которой призваны дать результаты очередных всеобщих выборов в 2001 г., снова принесшие победу либералам.

По нашему мнению, пример и опыт Никарагуа показывают, что «стремление осуществить модернизацию за счет основной массы народа в конечном счете подрывает процесс обновления. Очевидно, что подлинно глубокая и всесторонняя модернизация становится реальной лишь тогда, когда утверждаются одновременно все ее ценности в комплексе» [19].

Пока же, и в этом отношении можно полностью согласиться с известным специалистом Кивой Майдаником, речь может идти лишь о процессах «модернизации в бедности» (или о так называемой «имитирующей модернизации») с ярко выраженной тенденцией к инерции этатизма – и продукта его разложения [20]. И, к сожалению, ситуация в Никарагуа развивается все еще в данном деструктивном варианте, и пока даже трудно определить рубежи выхода из создавшегося положения.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються об'єктивні та суб'єктивні фактори прискорення процесу політичної модернізації нікарагуанського суспільства напередодні XXI-го століття. Автор акцентує увагу на змісті та загальному впливі того політичного перепланування, яке відбулося у Нікарагуа у середині 90-х років минулого століття.

SUMMARY

The objective and the subjective factors of political modernization's acceleration of the society in Nicaragua at the beginning of the XXI-th century are analyzed in this article. The author accents the main attention on the content and the whole influence of those political re-planning, which took place in Nicaragua in the 90-th, the XX-th century.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы (Отв. ред. З.В.Ивановский. – М.: Наука, 2000. – 448 с.
2. Чумакова М.Л. Центральная Америка: итоги выборов // Латинская Америка. – 1995. - №1. – С.4-13; Ее же. Никарагуа: время выбора // Там же. – 1997. – №2. – С.52-65; Ее же. Векторы политической безопасности // Там же. – 2000. – №4. – С.4-24.
3. Шемякин Я.Г. Европа и Латинская Америка: Взаимодействие цивилизаций в контексте всемирной истории. – М.: Наука, 2001. – 391 с.
4. Алексеев А. Страна четырех семей //Коммерсантъ ВЛАСТЬ. – 2000. - №7. – С.35-37.
5. Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы. – С.227.
6. La Prensa. Managua, 20.05.1988.
7. Panorama centroamericano. Reporte Politico. Guatemala, 1996. – №115. – P.16.
8. Barricada. Managua, 16.02.1994.
9. Чумакова М.Л. Центральная Америка: итоги выборов. – С.11-12.
10. Newsweek. New York, 1996. – 21 October. – P.39.
11. El Semanario. Managua, 17-22.03.1996. – P.5.
12. La Prensa. 8.08.1996.
13. См.: За рубежом. – 1996. – №45. – С.2.

14. Цит. по: Newsweek. – 1996. – 21 October. – P.39.
15. Ibidem.
16. Prensa Latina. La Habana. 7.03.1996.
17. Чумакова М.Л. Никарагуа: время выбора. – С.62.
18. La Prensa. 22.10.1996.
19. Шемякин Я.Г. Указ соч. – С.154.
20. Майданик К.Л. Эрнесто Че Гевара: его жизни, его Америка. – М.: Ad Marginem, 2004. – С.285.

Надійшла до редакції 23.06.2004 р.

УДК 94(82) «19»

НЕОПЕРОНИЗМ И НЕОХУСТИАЛИЗМ: ИСТОКИ И ПРИЧИНЫ УСТОЙЧИВОСТИ

А.В.Бредихин

Данная часть представленного в работе авторского представления о перонизме и/или хустиализме является попыткой разобраться в причинах и последствиях адаптивности перонистской идеологии и политики к изменчивым условиям рыночных преобразований, а также внедрения идей либерализма в общественную жизнь страны. При этом за исходную позицию мы избираем внутреннее противоречие, состоящее в заметной степени взаимности между хустиалистами-перонистами и рабочим классом Аргентины, с одной стороны, и авторитарными подходами Перона и его последователей к осуществлению законно и демократически полученных властных полномочий с присущими им националистическими взглядами, с другой стороны.

С учетом того, что речь идет о неоперонизме и современном варианте хустиализма, автор отдает себе отчет в том, что в современном аргентинском обществе доля индустриальных рабочих в общем составе избирателей недостаточна для обеспечения победы на выборах. Не менее важным представляется и то, что хустиалистская (перонистская) партия была и остается ныне менее организованной, что не мешает ей сохранять устойчивые позиции.

В какой-то степени у нас есть определенные основания даже для того, чтобы утверждать, что хустиалистская (перонистская) партия представляет собой идеологически изменчивое политическое движение, стремящееся к определенному организационному завершению, но так и достигшее его. Хустиалисты (перонисты) постоянно, вот уже на протяжении многих десятилетий демонстрируют высочайший уровень адаптивности к условиям аргентинского общества и внешним обстоятельствам. Наличие программы и устава не мешает им действовать в таком направлении.

Следует признать высокую степень эффективности популизма в представлении этой политической силы в Аргентине. Отметим, что именно неоперонисты наиболее успешно для себя применяют лозунги и методы политической борьбы партий экологического направления. Дело в том, что исповедывание неоперонистами идеологии авторитаризма в контексте осуществления государственной политики не мешает им придерживаться откровенно неолиберальных взглядов в деятельности партии. Такая принципиальная позиция, присущая этой массовой партии, не декларируется, а осуществляется. Пожалуй, это еще одно существенное обстоятельство, позволяющее неоперонистам иметь устойчиво положитель-

ные показатели на выборах вот уже на протяжении почти шестидесяти лет. При очевидном доминировании идеологии централизованного управления, партии присуща гибкость в разработке и представлении своей текущей стратегии.

Попытки рассмотреть неоперонизм и неохустиализм, истоки и причины их устойчивости были предприняты зарубежной историографией.

В отечественной историографии неоперонизм и неохустиализм, истоки и причины их устойчивости как отдельная тема не рассматривалась. Анализ историографической базы позволил сделать следующие выводы. Причиной односторонних оценок неоперонизма и неохустиализма является то, что в работах по данной проблеме детально не рассматривался такой аспект, как организационная незавершенность, идеологическая изменчивость хустиалистской (перонистской) партии. В связи с этим в статье акцентируется внимание прежде всего на организационно-идеологической тематике, при этом автор придерживается критической оценки существующих работ [1].

Так, в работе «Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы», ответственный редактор З.В.Ивановский, акцентируется внимание на истории становления хустиалистской партии, программных установок. К.А.Хачатуров в книге «Латиноамериканские уроки для России» рассматривает переход от авторитаризма к демократии в Аргентине, а также деятельность К.Менема, одного из лидеров хустиалистской партии, экс-президента страны. Проблема трансформационных процессов анализируется также в работе Дж.Гренвилла «История XX века». Совпадение проблематики этих исследований не является случайностью, ибо это обусловлено актуальностью данной проблемы.

Источниковую базу нашей статьи составляют программные документы хустиалистской партии, которые позволяют представить процесс изменения идеологических установок, тенденции ее развития.

Заявления политических лидеров, в частности К.Менема, которые публиковались в работах К.Хачатурова (см.: «Латиноамериканские уроки для России») дают представление о взглядах аргентинской политической элиты на проблемы внутри- и внешнеполитического развития государства. Следует подчеркнуть, что программные установки хустиалистов, в том числе периода пребывания у власти Менема, опубликованы в работе «Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы».

Целью нашей работы является изучение истоков и причин устойчивости неоперонизма и неохустиализма.

Задачи работы – анализ деятельности хустиалистической партии, характеристика действий К.Менема.

Методологической базой статьи являются принципы историзма и объективности.

Безусловные успехи хустиалистской партии (ХП), программа которой зиждется на идеологии неоперонизма, на протяжении последних двух десятилетий 20-го и в первые годы 21-го столетий, впечатляют авторов многочисленных исследований. Существует масса точек зрения на этот феномен. В своей позиции автор учитывает как можно большее количество положений и выводов, однако считает, что важнейшим среди них является именно умелое использование слабостей партийной институализации для периодических реформ внутри партии. Главное проявление указанных слабостей, т.е. отсутствие традиционного построения руководящего звена, способствует восприятию партии не столько через взгляды и заявления ее руководителей, сколько через исповедуемую и провозглашаемую политическую идеологию партии в целом.

Целесообразно подчеркнуть в связи с этим, что перонистское движение всегда отличалось неоднородностью социального состава, в его рамках имелись самые различные идейно-политические течения – от ультраправых до ультралевых. Наибольшим ве-

сом в нем обладали реформистские круги, определившие основные черты исторического облика хустиалистской партии [2, с.25].

Это обстоятельство способствовало Карлосу Менему в его предвыборных усилиях, где он каждый раз активно привлекал лозунги неолиберализма, понимая их популярность в обществе, в котором определяющую роль в организации влияния играет интеллигенция.

Глобализация международной жизни, как справедливо отмечают многие исследователи, в высокой степени ослабляет позицию партий, продолжающих основываться на традиционной социальной риторике, рассчитанной преимущественно на привлечение индустриальных рабочих. Это сказывается и на неустойчивом состоянии коммунистических партий. И дело не только в акцентируемом такими аналитиками падении советского блока. Существенное значение имеет диктуемая глобализацией, в частности, присущей ей повышенной мобильностью капиталов, необходимость внесения существенных поправок во внутреннюю экономическую политику. К тому же важно учитывать и серьезнейшее падение авторитета как традиционных левых партий, так и предлагаемого некоторыми политиками возврата в кейнсианство с присущим ему ориентированием на повышение регулятивной роли государства и его руководящих органов. Неоперонисты прекрасно понимают, что такой курс в прошлом постоянно приводил к галопирующей инфляции, что вызывало естественное недовольство масс.

К тому же повсеместно наблюдается серьезнейшее ослабление профсоюзного движения в его традиционном историческом понимании. Политико-идеологическая деятельность в жизни профсоюзов отходит на второй план. Они во все большей степени перехватывают у традиционных социально ориентированных партий левого толка их часть деятельности, часто при этом призывая голосовать за неолиберальные структуры, которые могут лучше решать именно социальные проблемы.

Жестко целенаправленно отреагировали на указанные обстоятельства представители руководящего звена хустиалистской партии. Продолжая утверждать о своих связях с профсоюзами рабочего класса, они формулируют свои собственные политические цели, идущие во многом параллельно и, главное, содержащие стратегическое наполнение в отношении определенных программ развития. Причем эти программы, все еще называемые социально ориентированными, на самом деле вполне могут содержать (и содержат) положения и критерии, характерные именно неолибералам. Естественно, это себе не могут позволить даже самые политизированные профсоюзы.

Декларируя и осуществляя на практике экономический курс в рамках своих обещаний, перонисты жестко отвергали либерализм и проповедуемые его сторонниками реформы. Только в середине 1980-х годов наметились существенные изменения в этой позиции, сопровождавшиеся поисками новых вариантов отношений с профсоюзами при одновременной замене приоритетной ставки на рабочие профсоюзы расчетом на государственных и профсоюзных руководителей на местах. В целом, можно сказать, что на смену профсоюзной стратегии пришли действия в рамках так называемой территориальной стратегии.

Дабы избежать обвинений в предательстве интересов рабочего класса, неоперонисты обратили свои взгляды на идеологию покровительства интересов рабочего класса, а не, как это было в прошлом, «борьбы за его высшие интересы». На время прихода К.Менема к власти в 1989 году пришлась переориентация на неолиберальную экономическую политику, которую в свое время отрицал сам генерал Перон. Партийная программа претерпела радикальные изменения. Умелое сочетание модернизма и перонистской традиции привело к тому, что хустиалистская партия побеждала на шести парламентских выборах подряд вплоть до 1995 года. Даже после поражения на президент-

ских выборах 1999 года ХП сохранила за собой статус крупнейшей политической силы страны. Партии удалось практически безболезненно адаптироваться к новым условиям.

Способствовало удержанию и даже укреплению позиций Хустиалистской партии продолжение курса на жесткую внутреннюю дисциплину, особенно в отношении руководящей элиты. Традиционной ориентации на авторитаризм на смену пришли лозунги подконтрольности действий государственных органов управления, борьбы с коррупцией и правонарушениями со стороны чиновников всех уровней.

Жесткий прагматик Менем игнорирует заветы Перрона о третьем пути для Аргентины, необходимости борьбы с империализмом. По этому поводу через год после избрания он заявил: «Государство как таковое не потерпело краха. Крах потерпел этатизм. Поэтому придание новой роли государству заключается в том, чтобы изменить характер его взаимоотношений с человеком и обществом в целом. Это означает, прежде всего, его демократизацию, ибо мы стремимся к созданию демократического правового общества. Государство как политический институт и историческая категория сохраняет свое значение. Устарели лишь его функции предпринимателя, производителя, промышленника и коммерсанта. Государство не изжило себя как система политической организации общества, но уже не может быть неким единым большим предприятием [3, с.28].

Октябрьские выборы 1999 года знаменовали собой довольно типичный случай в аргентинской политической истории, когда к власти приходила оппозиционная партия, ранее длительное время уже находившаяся у власти.

Победа на выборах 1999 г. Ф. де ла Руа и завоевание левоцентристским объединением «Альянсом за труд, справедливость и образование» относительного большинства мест в Палате депутатов не означало масштабного политического поражения Хустиалистской партии. Она сохраняет подавляющее большинство в Сенате [4, с.21]. Карлос Менем, отбывший два срока президентства, не сумел, как это было во времена Перона, добиться конституционных изменений и гарантий своего участия в выборах третий раз подряд. Такие попытки с его стороны предпринимались очень осторожно, однако под жестокими нападками политических оппонентов он вынужден был отказаться от такой затеи.

Президентская власть перешла к представителю радикальной партии Фернандо де ла Руа. Он умело воспользовался тезисом об антидемократической сущности перонизма, говоря о том, что Перон и его политические наследники буквально поражены идеей правонарушений, издевательского отношения к индивидуальным свободам и праву оппозиции на использование средств массовой информации.

После этого перонизм и Хустиалистская партия попросту вынуждены были осуществить более радикальные изменения своих программных постулатов, уставные требования и практическую деятельность. Другое дело, искренность этих изменений, требующая специального анализа, выходящего за рамки исторического исследования. Например, есть основания утверждать о том, что Карлос Менем не сумел добиться внесения изменений в конституцию с целью обеспечения себе участия в третьих подряд президентских выборах исключительно в силу внутрипартийной конкуренции. Случилось так, что другой лидер Хустиалистской партии – Эдуардо Дуальде, приняв решение об участии в выборах, приложил максимум усилий, чтобы не допустить реализации плана Менема.

Казалось бы, сугубо внутрипартийный конфликт между двумя влиятельными политическими фигурами вылился в огромное количество взаимного компромата, обвинений в коррупции, давлении на судебную власть. Перонизму мог быть нанесен серьезный удар изнутри. Его последствия усиливались тем, что в общественное мнение активно индоктринировался тезис о высшей форме демократизма, исповедуемого избирательным союзом, созданным радикалами.

В то же время появились новые разночтения в определении идеологической сути партии. В частности, оппонентами был выдвинут старый тезис о том, что популистская основа хустиализма делает его близким к фашизму. Хотя чаще популизм клеймили, стараясь навязать избирателям мысль о том, что перонисты много обещают, но редко выполняют свои обещания. При этом политические противники были крайне осторожны в высказываниях, поскольку категория «популизм» в испанском языке более двусмысленна, чем в, скажем, в русском или украинском. Дело еще и в том, что традиционный популизм в современных представлениях, отличается способностью и готовностью ставить под сомнение фундаментальные основы общественного строя. Как раз этой составляющей популизма никогда не замечалось в перонизме/хустиализме. Когда же перонистов называют ультрарадикалами и даже фашистами, снова-таки исчезает главный для времен глобализации аргумент, состоящий в принадлежности к организации заговоров, террористических актов, покушений и т.п. В целом же очередные выборы в Аргентине убедили в слабости аргументов политических оппонентов хустиализма, однако в не меньшей степени подтвердили его идеологически загадочную сущность.

Скажем, упомянутый Менем всегда представлял в Хустиалистской партии так называемое консервативное крыло. Однако не в смысле ориентации на перонизм в его начальных формах, а в плане конкретных и целенаправленных попыток повернуть партийную идеологию в русло европейского неоконсерватизма с присущим ему доминированием неолиберальных идей и критериев деятельности.

Менем, возможно, как никто другой из аргентинских политиков современности, понимал важность успешной адаптации партии к изменяющимся обстоятельствам. Для него эти изменения состояли прежде всего в своевременном внесении изменений в партийную стратегию. Что касается структуры действий, то здесь Менем всегда ставил во главу угла работы с избирателями четкое определение первичной (главной, доминирующей) цели, в чем, во-первых, придерживался перонистских традиций, а во-вторых – строил свои действия в соответствии с определенными теоретическими канонами. В этой связи необходимо отметить то, что репутация Менема в конечном счете зависела не только от того, насколько он преуспеет в демонтаже перонистского корпоративного государства с его системой льгот и уступок рабочим, раздутым бюрократическим аппаратом и неконкурентноспособными государственными предприятиями, но также и от того, удастся ли ему удерживать под контролем инфляцию [5, с.678].

Во времена лидерства Менема, пожалуй, впервые в истории перонистского движения четко было реализовано стремление к реализации ряда целей, способных создать партии имидж обновленной и в то же время не отказывающейся от своих корней. Это в первую очередь касалось подчеркнутой готовности Менема скорректировать общепартийную стратегию в соответствии с представлениями и желаниями избирателей. Во-вторых, Менем всегда пытался сделать так, чтобы эти изменения шли с низших эшелонов партии, т.е. воспринимались как его реакция на инициативу масс. В-третьих, именно происхождение стратегии, источник ее инициирования всегда служил Менему главным средством представления этой стратегии аргентинским избирателям. В-четвертых, малейшее поражение Менем воспринимал как сигнал к изменениям в партии. Уже в зависимости от оценки причин поражения определялся круг идей и задач, которые должны быть воплощены в стратегию и реализованы после прихода (возвращения) к власти. Здесь также наблюдаем довольно жесткое соответствие существующим теоретическим представлениям о партийном строительстве. Правда, следует признать, что в этом смысле деятельность Менема в качестве президента мало чем отличалась от курса представителей других партий, если речь идет о соответствии реализуемой программы предвыборным обещаниям.

Фактор влияния определенных ситуаций и событий в общественной жизни страны всегда был для него и возглавляемой им партии определяющим. Таким образом, в данном случае видим влияние на партийную стратегию не столько изменений в партийном руководстве, сколько попытку максимально приспособиться к уже имеющим место явлениям, процессам и событиям. Несмотря на отмеченные нами выше слабости институционального характера, Хустиалистская партия всегда выглядела хорошо организованной в силу высокого доверия к лидерам и их возможностям. Этот контекст в высокой мере определил успех ее представителей на критических для государства президентских выборах 2003 года. Все это как раз и позволяет с пониманием относиться к противоположным оценкам данной партии как общественно-политической структуры – от высоко институализированной до крайне слабо институализированной.

Главным качеством партии во все времена оставалась исключительная гибкость и высокий уровень адаптивности в сочетании с умением представить изменения полностью соответствующими идеям и подходам создателя партии Перона. Как массовая политическая сила, Хустиалистская партия всегда отличалась от, скажем, социал-демократических или социалистических стабильной ориентацией на рабочий класс, однако никогда не выглядела партией левого образца. Хотя здесь мы наблюдаем определенное сходство с коммунистическими партиями в силу высочайшей роли отдельных деятелей и, прежде всего, лидеров, хустиалисты сумели избежать бюрократизации, присущей коммунистическому движению. Если для коммунистических партий уход руководителя часто сопряжен с кризисом, Хустиалистская партия Аргентины практически не претерпевала существенных кризисных явлений с изменением в партийном руководстве.

Важным отличием перонистского движения является устойчивость связей с рабочим классом при параллельном использовании националистической идеологии. Это в первую очередь ставит под сомнение целый ряд положений марксистско-ленинской идеологии с присущей ей доминирующей ориентацией на пролетарский интернационализм как якобы имманентное свойство промышленных рабочих. Определенная структурная хаотичность Хустиалистской партии ограничивает ее способность к постоянному воздействию на рабочий класс, на практике, как показывают результаты аргентинских выборов вот уже на протяжении 57 лет, проявляет эффективность именно стратегическая гибкость партийной идеологии и стратегии. Как раз такой гибкости традиционно не хватает партиям левого спектра.

Это позволило Хустиалистской партии выглядеть крайне организованной и устойчивой, пользующейся реальной массовой поддержкой. ХП располагает разветвленной сетью местных организаций, поддерживая наиболее тесные связи со своими устойчивыми партнерами из Генеральной конфедерации труда и других профсоюзных объединений. С определенной натяжкой можно утверждать, что перонисты лишили левые движения в Аргентине их традиционной опоры. Это в полной мере проявляется в том, что значительная часть беднейших слоев населения отдает предпочтение не социальным партиям левого толка, а именно Хустиалистской партии.

Что же так импонирует в ХП этой части населения, в отличие от левых партий?

Во-первых, это отсутствие бюрократизма и сопутствующая этому легкость в принятии решений и их реализации.

Во-вторых, отказ от строгой субординации в отношениях лидеров с рядовым членством.

В-третьих, быстрота процедурных решений.

И все это каким-то образом вписывается в само происхождение партии как личного политического орудия генерала Перона. Да, можно и следует согласиться с утверждениями о том, что во времена вынужденной эмиграции своего создателя партия пе-

режила серьезный организационный кризис. Да, нельзя сбрасывать со счетов тот факт, что в это время в партийных организациях наблюдались хаотические кадровые движения. Однако в идейном смысле партия всегда оставалась целостной. Относим это и к такому явлению, как устойчивость отношений с профсоюзами рабочего класса.

Действительно, только в 1983 году партия полностью восстановилась как четкая политическая структура. Произошло это в упомянутых выше переходных условиях аргентинского общества и государства к демократическому развитию. Однако так называемое обновление партии не сопровождалось отказом от принципиальных идей, которые были ей присущи изначально. Внутрипартийные правила восстановились в это время с такой легкостью, что создавало впечатление об отсутствии довольно длительного кризиса.

Недостатки в этом случае сыграли положительную роль. К таким недостаткам относится, в частности, текучесть в партийной иерархии. Фактически в этой популистской и одновременно популярной партии отсутствуют идеологические фильтры при вступлении новых членов, нет в ней службы «идеологической безопасности», не воспринимается партия средством карьерного продвижения.

Скажем, бывшие партийные лидеры Изабель Перон и Хосе Мария Вернет пришли на высшие партийные посты, не пройдя каких-то предварительных этапов: они не возглавляли ни провинциальных, ни даже местных организаций ХП. В партийную иерархию легко попасть, также легко из соответствующей «обоймы» выпасть. Такие президенты ХП, как Лоренцо Мигель, упомянутый выше Вернет, Висенте Саади и Антонио Кафьеро лишились своих мандатов до истечения четырехлетнего срока президентства в партии. В 1985 году в одночасье были заменены почти все члены национального исполнительного совета партии.

Тем не менее, в обязанности члена партии входит подчинение решениям партийных лидеров. И это в ситуации, при которой решения национального исполнительного совета никогда не воспринимаются окончательными. Персонализм и авторитаризм партии в основном проявляются после завершения выборов: Хустиалистскую партию сразу же возглавляет правительство страны, она становится партией власти со всеми отсюда вытекающими обстоятельствами.

Следует отметить, что после обновления 1983 года ХП фактически приобрела многие черты лейбористской партии. Впрочем, по нашему мнению, в этом направлении произошли только изменения адаптивного характера. Демократизация общественной жизни в стране в сочетании с открытостью внешнему миру, диктуемой глобализацией, исключала для ХП дальнейшее доминирование идеологии национализма в ее негативных проявлениях. Что касается лейбористской направленности, то она наиболее заметно проявилась в назначениях профсоюзных боссов Лоренцо Мигеля и Диего Ибаньеса на высшие руководящие посты в ХП.

Возможно, именно умелое и гибкое сочетание патриотических лозунгов с отмеченными выше особенностями партийного строительства и приводят к тому, что каждый раз, когда в стране происходит или развивается социально-экономический или финансовый кризис, к власти законным путем на честных и прозрачных выборах возвращаются перонисты.

Естественно, это было бы невозможно без программной гибкости, которую в классическом варианте реализовал Карлос Менем, чье пребывание во главе партии и государства вполне сравнимо в сроках с руководством Перона. Вместе с тем наблюдается и другое сходство, а именно: в применении идей персонализма. Так, Менем внедрял неолиберальные принципы и критерии в правительственную экономическую стратегию без согласования с формальным президентом партии Антонио Кафьеро, который отдавал предпочтение экономической программе, которая бы сочетала кейнсианство и неолиберализм. Более того, многие партийные лидеры на местах были против

экономической программы Менема. Однако на практике Менем не встретил ожесточенного сопротивления своей программе с началом ее реализации. Партийная дисциплина оказалась выше личных воззрений отдельных лидеров на местах.

Такая стратегическая доминанта в конечном итоге вылилась в постепенное превращение ХП в идеологический рупор правительства. В Украине в таких случаях применяется термин «партия власти».

Итак, перонизм и его органическое продолжение хустиализм (как определенная идеология) всегда были и остаются консервативным политическим движением. При Карлосе Менеме эта направленность стала определяющей в силу активного и целенаправленного привлечения и использования неолиберальной идеологии и соответствующих программных принципов. В этом смысле можно говорить об эволюции ХП в сторону неоконсерватизма, особенно в свете продолжающегося использования идеологии национализма. Главное проявление неоконсервативных тенденций состоит в поисках и нахождении мира между партией, возглавляемым ею правительством и деловыми кругами страны. Крупнейшие предприниматели не только в Аргентине, но и за рубежом в силу этого отказались от периодических проявлений остракизма в отношении перонистских правительств Аргентины. Страна входит в число приоритетов международных валютно-финансовых институтов.

Правительства, возглавляемые перонистами, имеют серьезную внешнюю поддержку, что позволяет уже в ближайшее время отказаться от кредитного приоритета во внешнеэкономической политике и заменить его инвестиционным приоритетом.

Трудно не согласиться с авторами, утверждающими о том, что во времена Менема ХП начала напоминать мексиканскую революционно-институциональную партию времен ее высочайших достижений и расцвета. Главный повод для такого сравнения – исключительно массовый характер партии без ориентации на привлечение радикальных политических и других методов управления партией и государством. Ярчайшим подтверждением такого вывода считаем разрыв отношений ХП с откровенно правыми.

Уже сейчас это обстоятельство преподносится как предлог для прогнозирования изменений в партии. Утверждается, в частности, о том, что на базе ХП может создаться современная неоконсервативная партия европейского образца. Если это произойдет, то Аргентина сделает еще один шаг на пути к признанию международным сообществом наций политически развитой страной с современной системой партийного строительства, отвечающей строжайшим требованиям международных организаций правозащитного характера.

Говоря о кризисах в аргентинской экономике времен правления Менема, следует видеть и положительные последствия его десятилетнего правления. Создан благоприятный инвестиционный климат. Разработаны современные методы быстрого преодоления инфляции. Существуют реальные шансы на то, что финансовый коллапс 2001-2002 годов станет последним такого рода острейшим и значительным кризисом в современной истории страны. Пройденный перонистами/хустиалистами путь управления страной многому научил их. Сегодня это уже другая партия, главным достоинством которой является довольно высокий и устойчивый авторитет в народных массах Аргентины.

Происходящая ныне «конверсия» перонизма и неоперонизма – убедительное подтверждение способности партии к эволюции.

РЕЗЮМЕ

Дана стаття являє собою спробу розглянути витoki і причини адаптивності неоперонізму і неохустіалізму. З цією метою автор аналізує внутрішні протиріччя, яке полягає в помітній ступені взаємності між хустіалістами-пероністами та робітничим класом Аргентини, з одного боку, і між авторитарними підходами Перона та його по-

слідovníків до здійснення демократично отриманих владних повноважень з властивими ним національними поглядами – з іншого боку.

SUMMARY

In the article the author tries to consider the sources and causes of adaptation of neoperonism and neohustialism. With this purpose the internal contradiction between the unity of hustialistami and peronistami with working class of Argentina from one hand and between the authoritarian approach of Peron and his followers in respect of implementation the powers which was received on the democratic basis with the distinctive nationalist view from another have been alyxed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аргентина: тенденции экономического и социально-политического развития / Отв. ред. Вольский В.В. – М.: Наука, 1980; Государство, гражданское общество и процесс демократизации в Латинской Америке / Отв. ред. Мерин Б.М. – М.: Наука, 1995; Латинская Америка: политические партии и социальные движения / Отв. ред. Ивановский З.В., Шульговский А.Ф. – М.: Наука, 1994; Building Democratic Institutions. Party Systems in Latin America / Ed. by Mainwaring S., Scully T. Stanford, 1995.
2. Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы / Отв. ред. Ивановский З.В. – М.: Наука, 2000. – 448 с.
3. Хачатуров К.А. Латиноамериканские уроки для России. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 400 с.
4. Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы / Отв. ред. Ивановский З.В. – М.: Наука, 2000. – 448 с.
5. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер.с англ Суворов О.М. – М.: Аквариум, 1999. – 896 с.

Надійшла до редакції 11.06.2004 р.

УДК 322

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І РЕЛІГІЇ

Д.В.Посредніков

Теорія політичної науки враховує всю сукупність чинників суспільного життя, які впливають на політику. Виявом демократичного розвитку України є діяльність релігійних організацій та їх представників, що стали суттєвим компонентом політичного життя держави. Однак теоретичних видань про взаємодію політики і релігії досить небагато, а ті, що існують, присвячені аналізу окремих сторін зазначеної проблеми. Серед підходів, що застосовуються, домінують історичні і соціологічні. У цій статті автор спробував узагальнити досвід дослідження взаємодії політики і релігії (взагалі) і поставив мету: виявити вплив релігії на політику і політики на релігію у теорії і практиці.

Протягом багатьох століть у традиційному суспільстві релігійний вплив на політику був дуже сильним. Обмежений конфесійними підходами, він залишався у центрі передусім філософсько-політичної думки і богослов'я. Починаючи з епохи Прогресу, початку буржуазних революцій, а в Україні – з перемогою соціалістичної революції, цей вплив значною мірою зник. Науковий інтерес в Європі до вивчення взаємодії політики і релігії підвищився у XX ст. Наукові засади дослідження цієї про-

блеми були визначені у працях Г.Лебона [1], М.Вебера [2, с.78-308] та інших. Проблеми взаємодії політики і релігії за радянської доби розглядалися виключно з позицій комуністичної ідеології та класового підходу. Публікацій було видруковано чимало, характерними в цьому плані були праці М.П.Мchedлова [3] і Л.М.Митрохіна [4]. Нові методологічні підходи та критерії науковості політологічного дослідження були визначені Ф.М.Рудичем [5]. У працях українських політологів А.М.Пойченко [6], В.О.Трипольського [7] та інших, які вивчають проблеми становлення політичної системи України з врахуванням окремих аспектів політичної діяльності людини, відсутні спеціальні розділи, які були б присвячені аналізу політико-релігійних взаємовідносин. Релігійний чинник у політичних процесах сучасної України розглядався в праці В.Журавського [8], публікаціях В.Єленського [9], О.Лисенка [10], С.Плохія [11] та інших. Політологічні аспекти ролі церкви у державотворчому процесі в Україні порушувалися у працях М.Рибачука [12-14]. Досягненням української політичної думки став початок досліджень проблем політичної етики в межах двох головних підходів: “матеріалістичного” і обґрунтованого релігійної мораллю [15, с.16]. Аспекти механізму взаємодії політики і релігії, її умови, форми і наслідки для української державності були висвітлені у невеликій праці Д.Степовика [16]. Найбільш цілісна, систематизована праця щодо взаємодії політики і релігії в Україні – колективна монографія, підготовлена Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України [17]. Російські дослідники також працюють у напрямку розробки як загальних, так і окремих аспектів політико-релігійних взаємовідносин [18-23].

У монографії «Релігія і політика в сучасній Україні» зазначено, що політика і релігія взаємодіють у сферах політизованої релігії та сакралізованої політики [17, с.25]. Поле взаємодії політики і релігії може змінюватися від їх збігу до розділу, залежить від ставлення політичної системи до релігії та релігійної доктрини до політики. Політика і релігія взаємодіють відповідно до їх структури на рівнях:

1. Свідомості: релігійно-політичні вчення, доктрини, а також їх сприйняття віруючими, існують як *концепції* – сукупність догматів, філософії та теологічних обґрунтувань політики, права, економіки тощо та їх *сприйняття віруючими*, де є раціональні та вольові елементи, але домінуючу роль грають емоції.

2. Діяльності: політико-релігійна, некультова діяльність (поведінка), що має релігійну мету, або *вмотивована релігійною вірою*.

3. Відносин між суб'єктами релігії та політики (індивідами, групами, інститутами, організаціями), які регулюються світським правом та релігійною етикою.

4. Інститутів, у першу чергу, держави та церкви (конфесій, громад), конфесій та політичних партій, держави та релігійних організацій.

Згідно з М.П.Мchedловим, існують чотири канали взаємодії релігії та політики:

1. Релігія діє як світогляд, як ідеологічна система на рівні свідомості, соціальних вчень.

2. Взаємодіють апарат церкви, робітники релігійних організацій з державними структурами, політичними партіями та громадсько-політичними рухами.

3. Релігію використовують правлячі кола з метою надання масовим соціально-політичним явищам необхідного характеру.

4. Учасники масових рухів звертаються до релігії з метою обґрунтування своїх дій [3, с.9-17].

Форми політико-релігійних відносин історично залежали від значущості релігійних цінностей у культурі конкретного суспільства. Для *традиційного* суспільства характерною є міцна взаємодія політики і релігії з переважним впливом релігії (церкви) на державу та політику, виконуючу ідеологічні функції. Для

суспільства, що модернізується – витиснення традиційної релігії з соціальної (політичної) сфери у сферу приватного життя аж до повного розділення релігії та політики. Функцію обґрунтування дій політики виконує ідеологія. Для *постсучасного* – взаємодія політики з традиційними та нетрадиційними релігіями та культами з переважним впливом політики. Релігії та ідеології пояснюють політику плюралістичному суспільству.

Як суб'єкти політико-релігійної взаємодії можуть виступати: індивіди, керівники конфесій, релігійні організації, міжнародні конфесіональні спілки, чернецькі ордени, етно- та соціорелігійні групи, політичні партії та держави, що визначають свої програмні настанови та здійснюють діяльність в контексті релігійних цінностей.

Політика і релігія взаємодіють в основному, на рівні організацій. У західній соціології поширена класифікація релігійних організацій, запропонована Е.Трьольчем: *церква* – релігійна організація, що має міцні стосунки з широкими верствами суспільства, які виявляють релігійну відданість церкві, пов'язаною з державою. *Секта* – організація, яка заперечує цінності решти суспільства. *Деномінація* займає проміжне положення між церквою та сектою. *Культ* – крайня форма секти, характерними рисами якої є безумовна відданість духовному наставнику та вимоги радикальної зміни індивіда та суспільства [24, с.467-470]. Протестантські теологи Дж.Макдауел та Д.Стюарт з позицій теології дають класифікацію культів. *Культ* – це група людей, які переконані у виключності певного лідера, що неминуче призводить до відмови від доктрин християнства, викладених у Біблії. Цей підхід дає можливість їм відокремити Західні культи, що відштовхуються у своїх віровченнях від Біблії; Східні культи, які мають коріння в індуїзмі, буддизмі тощо; та Культи Нового часу, що намагаються поєднати західні та східні підходи [25, с.9-11].

Вплив релігії на політику базується на тому, що людина, яка спостерігає протиріччя між справжнім та бажаним, незадоволена соціальною дійсністю, вбачає бажаний світ або в минулому, або в майбутньому (соціальні утопії від Платона до Маркса), або за межами сучасного світу. Досягнення бажаного можливо двома шляхами: зовнішній – за допомогою владних, матеріальних ресурсів та внутрішній – через моральне удосконалення людини. Релігія, якщо в її картину світу входить поняття про посмертне віддання, вказує шлях врятування, який припускає встановлення праведних відносин із світом. Різні релігії, залежно від ставлення до світу, або займають позиції релігійного аутизму (*λυτοζ* – сам, один) або припускають соціальне (у тому числі, політичне) служіння як один із засобів спасіння. Релігія, яка допускає участь в політиці, має функції соціально-політичного характеру:

- *світоглядну* – релігія пояснює та дає оцінку світу, додає розуміння історії та політиці, висуває найвищу вимогу – максимум (лат. *maxima* – найвищий принцип), якій надається непорушний характер та здійснюється оцінка ідей, дій, відносин, установ;

- *мотиваційну* – релігія надає мотивацію політичній діяльності;

- *представницьку* – захищає та репрезентує інтереси віруючих та релігійних організацій перед державою;

- *регулятивну* – за допомогою норм релігійної моралі, прикладів наслідування, традицій, звичаїв, інститутів, регулюється свідомість та поведінка індивідів, груп, спільнот, здійснюється управління їх діяльністю;

- *комунікативну* – виявляється у спілкуванні (встановлення та розвиток зв'язків, обмін інформацією та послугами) у процесі культової та позакультової (політичної) діяльності;

- *легітимуючу* – релігія може узаконювати або заперечувати існуючі суспільні порядки, відносини, установи. Політики звертаються до релігії з метою обґрунтування влади та дій;

– *інтегруючу*, яка полягає у підтримці стабільності або у дестабілізації суспільного ладу з метою подальшої інтеграції на основі релігійних норм. Релігія може об'єднати та роз'єднати індивідів, групи, етноси, інститути; визначає кордони розподілу сфер впливу різних релігій на території проживання етносу, держави. Племя та народність, створені та об'єднані, як правило, якоюсь релігією, нації, можуть включати в себе декілька етносів, частини яких можуть визнавати декілька релігій. Для моноконфесійного етносу та в поліетнічному суспільстві релігійна єдність виконує інтегруючу функцію. Часто релігійна приналежність виступає як одна з ознак етносу. Національні релігії формують офіційний культ конкретної держави. Релігія може зміцнювати етнічну самосвідомість аж до формування етноцентризму, слугувати чинником ізоляції та відокремлення одного етносу від інших (релігія нерідко пов'язана із націоналізмом, національна ворожнеча посилюється релігійною). Дезінтегруюча функція виявляється у розмежуванні сфер впливу різних релігій та конфесій щодо одного або декількох етносів (держав, партій, соціальних груп).

– Релігія впливає на політику на рівні свідомості, оскільки релігійне вчення відіграє роль у соціалізації особи, в ідеологічному оформленні суспільства та політики. Релігійні суб'єкти формують політичні настанови, розробляють релігійно-політичні концепції та програми, політичні теології. Розвинута релігійна традиція має свій сакральний проект, який намагається втілити у соціально-політичному житті. Вплив релігійного вчення зумовлений специфікою його ціннісних настанов, які щодо діючої влади можуть відображатися у формах: солідарності, нейтралітету, ворожнечі, пом'якшувати або загострювати протиріччя станів, класів, етносів.

Релігійний початок, соціальний устрій та політична свідомість, – згідно з Л.О.Тихоміровим, – три умови існування монархії, що визначають її тип, а від нестачі свідомості – перехід до інших форм держави [26, с.77]. Виникнення філософії та науки, як у Стародавньому світі, так й в епоху Просвітництва, свідчило про втрачання суспільством релігійного світогляду, з яким співпав перехід від монархії до республіки. Попавши на ґрунт етнічних традицій, релігійне вчення дає плоди, що мають свої національні особливості форми, іноді – змісту. Соціальні (та політичні) настанови віруючих, що виявляються у їх діяльності та відносинах, непрямо впливають на мораль, відносини нецерковного суспільства.

– Політична діяльність релігійних суб'єктів відносно до влади може бути «охоронною», тобто, активно підтримувати існуючі порядки, «нейтральною» або «радикально-відхиленою». Особливою формою релігійно-політичної діяльності є релігійні війни, які санкціонують в якості «священні», ведуться між державами, етносами, станами, а головні цілі виражаються у релігійних вимогах (звернення до своєї віри, отримання релігійної свободи, відновлення «чистоти» первинних принципів релігії, затвердження нових віросповідних «істин», захист «старої» віри, спасіння братів-одновірців, звільнення святинь даної релігії, захист або зруйнування церковних інститутів).

Через те що кордони – атрибут держави, а не релігії, а чинне законодавство в більшості країн базується на принципах свободи совісті та віросповідання, конфесії намагаються використовувати державу для отримання особливого статусу, для відстоювання своїх прав та отримання переваг. Спроби переділу територій, які закріплені за тією чи іншою конфесією, здатні серйозних затруднень міжконфесійних та міжнародних відносин. Кожна церква має свою геополітичну концепцію, погляд на те, як організувати простір для розповсюдження віровчення та яку політику у зв'язку з цим треба проводити. Сьогодні у боротьбі за віруючих та за простір першорядне місце посідає інформаційний ресурс, передусім, телебачення та Інтернет, що їх поступово освоюють

різні конфесії. Керівники різних конфесій повинні вести діалог, налагоджувати політичні відносини з приводу простору, що контролюється.

Релігія може впливати на політичні та соціальні інститути, санкціонуючи існуючу соціальну стратифікацію та політичну ієрархію. Релігійний чинник вплинув на становлення та розвиток етносу, який в свою чергу став засновником політичних та релігійних інститутів.

До рефлексивних проявів впливу релігії на політику слід віднести процеси сакралізації та секуляризації. *Сакралізація* (лат. *sacrate* – присвячувати божеству, освящати, оголошувати недоторканим, непорушним, обожнювати) – процес утягування у сферу релігії різних сфер суспільного та політичного життя. Процес освячення (сакралізації) політичної влади, держави та фігури правителя був характерний для традиційного типу панування, але у секулярній формі властивий і раціонально-легальному типу. Конструктивні аспекти сакралізації влади: обґрунтування легітимності та стабільності влади; консолідація суспільства; подолання інстинкту влади-підпорядкування та вироблення примирення соціальних антагонізмів. Деструктивні сторони сакралізації: перекручення язичництвом відношення до влади, правителя, держави через їх обожнювання, що вело до розриву з моральним почуттям; нерідко – відрив релігії еліт від народної віри.

Секуляризація (пізналат. *saecularis* – мирський, світський) – процес звільнення різних сфер соціального життя від релігії. Секуляризація починається з витиснення релігійно-моральних настанов з політичних вчень, вона виявляється у боротьбі за зменшення впливу церкви та релігії на державу та політику. У процесі секуляризації вводиться принцип свободи сумління, у церкви вилучається матеріальна база, від церкви відокремлюються держава, сфери науки, освіти, ЗМІ. У крайніх формах – ведеться антирелігійна кампанія, обмежуються права аж до фізичної ліквідації релігійних лідерів та релігійних активістів. Як результат – створюється світська культура. Секулярні тенденції історично притаманні багатьом традиційним суспільствам, проте послідовний розвиток вони здобули у західній цивілізації, звідки розповсюджуються на інші суспільства як незмінний атрибут модернізації.

Продукт зрощування політичних та релігійних процесів становлять релігійно-політичні рухи. Наприклад, єретичні рухи середніх віків, які переглядали католицького принципу релігійного вчення і радикально заперечували наявний соціально-політичний лад, але залежно від того, інтереси яких станів вони виражали, у релігійно-політичних рухах створювалися різні табори. У теперішній час релігійно-політичні рухи виражають тенденції сучасного світового розвитку: ліберально-демократичні, прогресивні, консервативні, революційно-радикальні.

Політичні відносини впливають на релігійну свідомість. В архаїчних суспільствах людина не мала здібності абстрактно мислити, диференціювати та класифікувати явища, вірно встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями. У тому випадку, якщо комбінація була вдалою, людина намагалася її відтворити у майбутньому, “позитивний досвід” закріплювався у ритуалі та традиції. Основу магії становить віра у незмінність та детермінованість природних явищ, на які, як на духів та людей, можна вплинути за допомогою заклинань [27, с.53-54]. Коріння міфології – у враженнях, що сприйняті із зовнішнього світу, які у силу уяви перетворюються у повісті про світ та місце в ньому людини [28, с.399]. В архаїчних суспільствах переважали магія та міфологічні уявлення, згідно з якими правитель повинен був відрізнятися від звичайних людей винятковими магічними здібностями, умінням ладити з богами, а релігійний комплекс був виражений слабо. Коріння релігії – усередині людини, в її вірі та почуттях, вона походить із усвідомлення обмеженості наших сил, із потреби допомоги та

керівництва згори, із прагнення добра та досконалості. Поступово, в силу розвитку психічних здібностей людини, розвиваються моральні почуття. У традиційних суспільствах велику суспільну цінність, замість магічних сил, набувають практичні навички, виділяються керівники – вожаки, зароджується політика. На думку Л.Фейербаха, як «...з чисто фізичної істоти людини стає істотою політичною... Так само й Бог з чисто фізичної істоти, стає істотою політичною, відмінною від природи» [29, с.456]. Одночасно виділяються жерці, які беруть на себе культові функції, та, спираючись на релігійні почуття, розроблюють уявлення про необхідність для людини дотримання волі богів, шляху (моральності), а також ідеологію, що освячує владу та постать правителя, незалежно від його власних магічних здібностей. Розвивається моральна етика, яка пов'язується спочатку з релігією, а потім проецирується на державне життя.

На думку світських дослідників, що заперечують реальність сакрального світу, соціально-політичні відносини вплинули на формування та розвиток уявлень про богів. «...Єдність бога..., – писав Енгельс, – є лише відображення єдиного східного деспота» [30, с.6]. Проте монотеїзм був у євреїв за 300 років до появи власної держави (монархії) та не сформувався в Єгипті, Вавилоні, Персії, Індії, Китаї, де були «східні деспотії», що підтримували політеїзм.

На релігії, безумовно, відбивається політична діяльність. Так, поява поліетнічних імперій стала підставою для розповсюдження світових релігій, що звернені до усіх народів. Створення Талмуду стало новим етапом іудаїзму, що відобразило історичну необхідність євреїв жити розсіяно, без держави. Прийняття християнства в якості державної релігії Римської імперії, сприяло його інституціоналізації в роботі Вселенських соборів.

Прямий вплив політики на релігію на рівні інститутів розпочався з їх розділу, коли у сфері управління політичні відносини замінили (але не скасували) відносини спорідненості, а силові та адміністративно-правові санкції замінили ритуальні. Політика впливає на релігію через конфесійну політику держави, через вплив держави та політичних організацій на релігійні. Кордони повноважень церковного управління нерідко співпадають з політичними. Це – приклад для етнічної релігії, у практиці світових – становлення національних держав зумовлювало виділення національних церков. Первинний осередок – громада (прихід), над громадами – інші об'єднання, аж до центру, часто розташованому у столиці. Можливо сполучення духовною ієрархією функцій духовного та адміністративного управління. Політичні та правові відносини знаходять відображення у структурі релігійних організацій. Так, релігійні організації приймають «монархічний» (католицизм), «парламентсько-королівський» (англіканство), «республікансько-демократичний» (кальвінізм, баптизм) та інший вигляд. Залежно від специфіки релігійного учення, від конкретної історії державно-церковних відносин, встановлювалися різні моделі: злиття (етнічні релігії, іслам), домінування церкви над державою (католицизм), міцна взаємодія під час розділу держави та церкви (православ'я), домінування держави над церквою (протестантизм). У сучасному світі існують такі моделі взаємовідносин держави та релігійних організацій [31, с.72-74]:

1. Синкретична модель:

- а) система державної церкви, в якій основна конфесія є державним інститутом;
- б) система національної церкви, в якій основна релігійна конфесія хоч і не є державним інститутом, але визнана привілейованою по відношенню до інших;
- в) клерикальна система – конфесії за допомогою політичних засобів активно впливають на державне управління, добиваючись привілейованого становища;
- г) теократична держава – домінуюча конфесія панує над державою, в основу державних законів покладено релігійні канони.

2. Антагоністична модель:

а) система відкрито ворожого або недоброзичливого відношення держави до церкви;
 б) система відділення держави від церкви, в якій церква діє у рамках державних законів та компетенції; у випадку пересікання державної та церковної компетенції та інтересів, переважають державні.

3. Симбіотична модель:

а) система розділення держави та церкви, в якій конфесії діють як суспільні корпорації у межах громадянського права; затверджується державно-церковний координаційний орган, який у кожному конкретному випадку розглядає питання пріоритету держави або церкви у сфері пересікання їх компетенції та інтересів;

б) ліберально-симбіотична модель – передбачає підписання угод між державними органами та релігійними організаціями на місцевому та державному рівнях. Основою для угод є громадянське законодавство, закон про права віруючих та релігійні організації, спільність інтересів суб'єктів угоди. Ця система дає можливість державі, не порушуючи прав віруючих, не коректуючи основний закон, привертати прийнятні конфесії для сумісного рішення суспільно значущих проблем. У кінцевому розвитку ця система передбачає можливість встановлення державно-церковного договору на вищому рівні (конкордата);

в) система державно-церковного договору (конкордата), при якому державно-церковні відносини будуються на нормах міжнародного права.

Безпосередній вплив політики на релігію виявляється у процесах політизації релігії. Правлячі еліти для легітимізації влади, обґрунтування своїх вчинків, особливо під час реалізації мобілізаційних проектів (у воєнний час), втягують релігію у політику, відбувається мілітаризація доктрин, звучать звернення духовенства до віруючих тощо. Політизація релігії відбувається тоді коли політичні еліти створюють національну церкву, коли сполучають державні та церковні посади, коли церковна ієрархія бореться з державою за владу над суспільством. У традиційному суспільстві народні виступи в ім'я відновлення справедливості, національно-визвольна боротьба могли сприяти політизації релігії шляхом зміни вчень, діяльності, взаємодії церковних та державних структур ті ін. Конфесійні спільності - ізгої, в яких починають переважати екстремістські форми доказу свого зв'язку з Богом, звернулися до терору або легальним формам боротьби.

Непрямий вплив політики на релігію виявляється у процесах відчуження індивіда та суспільних груп від політики. Зростання відносин неволі, залежності, покори, збільшення протиріч між матеріальною та духовною сферами, що виявляється у деформації системи цінностей та падінні звичаїв, нагнітанні масових страхів, неправильному характері міжособистого спілкування та ін., підсилюють релігійні настрої та містичні очікування, мобілізують до екстремістських дій. Особливо гостро це виявляється при накладанні дійсності на есхатологічні очікування, коли дії політиків, церкви протиставляються «обраним», що веде до створення розколів, сект, асоціальним діям.

Отже, форми політико-релігійних відносин історично залежали від значущості релігійних цінностей у культурі конкретного суспільства; політика і релігія взаємодіють у сферах: політизованої релігії та сакралізованої політики, вплив політики на релігію та релігії на політику ми пропонуємо вивчати відповідно до їх структури, на рівнях свідомості, діяльності, відносин і інститутів. Через те, що кожне релігійне вчення має певну систему цінностей, які можуть скласти конкуренцію офіційній ідеології, влада, яка діє, повинна враховувати ступінь лояльності до неї релігійного вчення. Розповсюдження політизованої релігії, що має екстремістську складову, – загроза релігійній та політичній стабільності, один з найбільш швидких шляхів соціалізації люмпенізованого населення. Діюча влада повинна підтримувати орієнтовані на неї (традиційні) конфесії. Політикам потрібно шукати вірну форму (притаманну даному

народові та часу) церковно-державних відносин, намагатися її витримувати, адаптувати до неї законодавство, яке орієнтоване на релігійний плюралізм, аналізувати розвиток міжконфесійних відносин з метою удосконалення системи національної безпеки.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена теоретическим аспектам взаимодействия политики и религии. Анализируется влияние политики на религию и влияние религии на политику на уровнях сознания, деятельности, отношений и институтов.

SUMMARY

The article is devoted to the theoretical aspects of mutual impact of politics and religion on each other. The influence of politics on religion and the influence of religion on politics are analyzed the following aspects: consciousness, activity, relationship and institutes.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лебон Г. Психология народов и масс. – Минск: Харвест, 2000. – 320 с.
2. Вебер М. Избранное. Образ общества: Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
3. Мчедлов М.П. Политика и религия. – М., 1987. – 251 с.
4. Митрохин Л.Н. Религия и политика. – М., 1991. – 230 с.
5. Рудич Ф.М. Методологічні підходи до дослідження проблеми // Політичні структури та процеси в сучасній Україні. – Київ, 1995. – С.7-8.
6. Пойченко А.М. Конфлікти і політична діяльність. Київ, 1996. – 204 с.
7. Трипольский В.А. Социальные интересы и воспитание личности. – Киев, 1985. – 139 с.
8. Журавський В.С. Релігійний чинник у політичному процесі України // Україна політична: переступити через прірву. – Київ, 1995. – С.3-5.
9. Єленський В. Минулий рік був високосним... Огляд подій, які перебували на поверхні релігійного життя України в 1996 році // Людина і світ. – 1997. – №1. – С.21-34.
10. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні в період другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С.12-13.
11. Плохій С. Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії // Сучасність. – 1995. – № 78.
12. Рибачук М.Ф. Релігійні організації в процесі державотворення в Україні // ООН і майбутні покоління. – Київ, 1996. С.4-9.
13. Рибачук М.Ф. Сучасні православні концепції української державності // Церква і національне відродження. – Київ, 1993. – С.18-24.
14. Рибачук М.Ф. Християнство в сучасній Україні: політологічний аспект // Сучасна українська політика. – Київ, 1999. – С.22-27.
15. Селиванов В. Духовноморальне відродження імперативів України / Віче. – 1996. – №2.
16. Сергієчко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок ХХ століття – 60е роки). Історичний аспект. – Луганськ, 1995. С.12-15.
17. Степовик Д. Людина, церква і держава: питання статусу // Права людини в Україні. – Київ, 1996. – С. 12-19.
18. Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Феценко П.І. Релігія і політика в сучасній Україні. – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. – 272 с.
19. Гараджа В.И. Политика и религия // Наука и религия. – 1991. – №3. – С.16-18.
20. Калиничева З.В. Политика и религия. – Л., 1984. – 223 с.
21. Ковальский Н. Религия в мировой политике // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С.8-15.

22. Митрохин Л.Н. Религиозная ситуация в современной России // Социологические исследования. 1995. – № 11. – С.14-18.
23. Политика и религия / Под ред. В.И.Алябьева. – М., 1991. – 134 с.
24. Шведов В.И. Религия и политика // Международная жизнь. – 1992. – №5. С.13-18.
25. Смелзер Н. Соціологія / Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
26. Макдауэлл Дж., Стюарт Д. Обманщики – М.: Протестант, 1993. – 224 с.
27. Тихомиров Л.А. Религиозно-философские основы истории. – М., 1997. – 592 с.
28. Фрезер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1983. – 704 с.
29. Рогозина З.А. История Халдеи. – СПб., Изд. А.Ф.Маркса, 1902. 447 с.
30. Фейербах Л. Избранные философские произведения. – Т.II. – М., 1955. – 560 с.
31. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.27. – 545 с.
32. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історіко-політичний аналіз): Монографія / С.В. Сьомін, Ю.Г. Кальниш, В.М. Петрик, В.В. Остроухов / За ред. І.І. Тимошенка. – К.: Видво Європ. ун-ту, 2002. – 134 с.

Надійшла до редакції 11.06.2004 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 141.144

ПЕРСОНАЛІЗМ М. БЕРДЯЄВА.
ПРОБЛЕМА СВОБОДИ*М.І.Сушинський*

Сьогодні в сучасному нам суспільстві ми намагаємося відновити цінність свободи особи, яка формально сприймається нами як одне з прав людини і громадянина. Поняття «свобода особи» дедалі частіше вживається в засобах масової інформації, у виступах політичних лідерів, декларується Конституцією нашої держави. Однак зміст, вкладений у це поняття різними людьми, різний, найчастіше пропонуються вкрай протилежні шляхи вирішення проблеми свободи людської особистості. Але при цьому сама категорія свободи не піддається досить серйозному аналізу.

Свобода як одна з основних філософських категорій характеризує сутність людини і її існування. В історії філософської думки це поняття пройшло тривалу еволюцію – від «негативного» (свобода від) до «позитивного» (свобода для) трактування. Філософія свободи була предметом міркувань Канта і Гегеля, Шопенгауера і Ніцше, Сартра і Ясперса, Бердяєва і Соловйова. Діапазон розуміння цього поняття надзвичайно широкий – від повного заперечення самої можливості вільного вибору (у концепціях біхевіоризму) до обґрунтування «втечі від свободи» (Е.Фромм) в умовах сучасного цивілізованого суспільства.

Уявлення свободи як «усвідомленої необхідності», на наш погляд, веде до того, що людина уподібнюється фізичним предметам, які підкоряються тільки невблаганним законам природи. Таке розуміння свободи як потенційної здатності людини до вільного вибору альтернативи, як можливості мислити і чинити у відповідності зі своїми уявленнями та бажаннями, а не внаслідок внутрішнього чи зовнішнього примусу дає особистості можливість знаходження духовної свободи, знаходження людиною самої себе. Наприклад, М.О.Бердяєв пише: «Ідея свободи для мене первинніша за ідею досконалості, тому що не можна прийняти примусової, насильницької досконалості» [1, с.212]. Може, саме тому нам сьогодні цікава його точка зору як одного з видатних російських філософів, який ще в першій половині ХХ століття виділив тему свободи особи як центральну проблему філософської думки і запропонував шляхи її розв'язання.

Як відзначають багато дослідників творчості Бердяєва, ідея свободи особи в нього забарвлена прямо протилежними настроями: трагізмом і рішучістю здійснити «революцію духу», переживаннями самотності і поривом до всепереможної соборності, почуттям занепадності буття й історії, вірою у перетворювальну й рятівну силу людської свободи.

Головна проблема філософії Бердяєва – сенс існування людини і зв'язку з нею змісту буття в цілому. Її розв'язання, на думку письменника, може бути тільки антропоцентричним – філософія «пізнає буття з людини і через людину», зміст буття виявляється в сенсі власного існування. Осмислене існування – це існування в істині, досягне людиною на шляхах порятунку (втечі від світу) або творчості (активної перебудови світу культурою, соціальною політикою).

На думку російського філософа Г.П.Федотова, «чотири поняття, взаємно зв'язані, по суті різні аспекти однієї ідеї, визначають релігійну тему Бердяєва: Особистість, Дух, Свобода і Творчість» [2, с.145].

Філософія Бердяєва носить персоналістичний характер; він прихильник цінностей індивідуалізму. «Істинне вирішення проблеми реальності, проблеми свободи, проблеми особистості – ось справжнє випробування для всякої філософії», – вважає він. Н.О.Лосський пише: «Особливо ж Бердяєв цікавиться проблемами особистості... вона не частина суспільства, навпаки, суспільство – тільки частина або аспект особистості. Особистість – не частина космосу, навпаки, космос – частина людської особистості» [6, с.115]. Бердяєв був поглинений екзистенціальним інтересом до людини, у «Самопізнанні» він відзначає: «...екзистенціальна філософія... розуміє філософію як пізнання людського існування і пізнання світу через людське існування...» [2, с.220]. Однак, на відміну від інших філософів-екзистенціалістів, письменник не задовольняється співпереживанням, його хвилює не стільки трагедія людського існування, скільки свобода людської особистості і людської творчості. «Свобода для мене первинніша за буття. Своєрідність мого філософського типу насамперед у тому, що я поклав в основу філософії не буття, а свободу». «Свобода, особистість, творчість лежать в основі мого світовідчуття і світогляду», – пише Бердяєв [2, с.106]. Він онтологізує свободу, виводить за рамки звичайних проблем філософії. Свобода, яка своїм корінням сягає ірраціональної і трансцендентної безосновності, є для нього вихідною і визначальною реальністю людського існування. Бердяєв пише: «Свободу не можна ні з чого вивести, у ній можна лише одвічно перебувати» [1, с.235].

Людська ірраціональна свобода корениться з «ніщо», але це не порожнеча, це первинний принцип, який передує Богу і світу. Бердяєв пише: «Десь на незрівнянно більшій глибині є *Ungrund*, безосновність, до якої незастосовні не тільки категорії добра і зла, а незастосовні і категорії буття і небуття» [4, с.73]. Термін «*Ungrund*» Бердяєв запозичив у німецького містика кінця XVI – початку XVII століття Я.Беме з його учення «про темне начало в Богові».

Філософа хвилює проблема теодицеї, тобто примирення зла світу (об'єктивації) з існуванням Бога, яка для нього також пов'язана з проблемою свободи. Бердяєв вважає, що «важко примирити існування всемогутнього і всеблагого Бога зі злом і стражданнями світу». Таким чином, він приходить «до неминучості допустити існування нествореної свободи». «Свобода не створена Богом, але він сам народжується... із свободи і з цієї ж свободи, з Ніщо, яке потенційно містить у собі Все, вона творить світ». «Є якийсь первісний початок, джерело буття, з якого б'є вічний потік... у ньому здійснюється акт Богонародження» [4, с.95]. «Бог присутній лише в свободі і діє лише через свободу», – ось думка письменника. Ця ідея несе в Бердяєва подвійну службу: пояснює наявність зла у світі («нестворена свобода пояснює... виникнення зла») і визначає свободу людини не тільки щодо світу, але й до Бога. Така концепція свободи важко мириться з розумінням Бога як істоти Абсолютної. Оскільки свобода не створена Богом, він не має влади над свободою. Свобода первинна щодо добра і зла, вона обумовлює можливість як добра, так і зла. Тому Бог-Творець всесильний над буттям, але не має ніякої влади над небуттям, над нествореною свободою. Ця безодня первинної свободи, яка споконвічно передує Богу, є джерелом зла. Бердяєв не міг, подібно до Соловйова, покласти відповідальність за зло у світі на Бога («Покласти на Творця відповідальність за зло творіння є найбільшою із спокус духу зла...» [1, с.73]). Але він рівною мірою не приймав християнську схему, яка вкорінювала зло в самій людині. Він вважав за краще абсолютизувати свободу, відокремити її від Бога і людини, щоб тим самим онтологізувати зло, занурити його в добуттєвий хаос. Це відкривало шлях до гармонізації буття,

яка здійснювалася за допомогою творчості. Але оскільки творчість, на переконання філософа, також виникає із свободи, то саме протиставлення зла і творчості становить сутність нової релігійної епохи – епохи «третього одкровення», очікуванням якої наповнена більшість творів Бердяєва.

Н.О.Лосський вважає, що Бердяєв «відкидає всемогутність Бога і твердить, що Бог не творить свободи істот Всесвіту, які виникають з Ungrund, а просто допомагає тому, щоб свобода ставала добром. До цього висновку він прийшов завдяки своєму переконанню в тому, що свобода не може бути створена, і якби це було так, то Бог був би відповідальним за всесвітнє зло. Тоді... теодицея була б неможливою. Зло з'являється тоді, коли ірраціональна свобода приводить до порушення божественної ієрархії буття і до відпадання Бога через гординю духу, який бажає поставити себе на місце Бога...»

На думку письменника, особистість і суб'єктивне перебувають у конфлікті з загальним та об'єктивним, особистість повстає «проти влади об'єктивованого «загального». Об'єктивація – одне з основних понять філософії Бердяєва, вона означає трансформацію духу в буття, вічності – у часове, суб'єкта – в об'єкт, породження несправжнього світу явищ, де результати духовної активності людини набувають форм простору і часу, починають підкорятися причинно-наслідковим відношенням і законам формальної логіки. Письменник так пояснює свою ідею. Він говорить, що «об'єктивної реальності не існує, це ілюзія свідомості, існує лише об'єктивація реальності, породжена певною спрямованістю духу. Об'єктивовані світ не є справжній реальний світ... Об'єкт є породження суб'єкта. Лише суб'єкт екзистенціальний, лише в суб'єкті пізнається реальність». У книзі «Царство духу і царство кесаря» Бердяєв пише: «Об'єктивація є викидання людини назовні, екстеріоризація, підпорядкування умовам простору, часу, причинності, раціоналізації. В екзистенціальній же глибині людина перебуває в спілкуванні з духовним світом і з усім космосом» [7, с.123]. Таким чином, об'єктивація являє собою не розкриття, виявлення духу, а, навпаки, його закриття, збідніння. У результаті людина опиняється в двоїстому становищі: як особистість вона залишається у своїй глибині носієм екзистенціального «я», образу і подоби Бога, як індивід вона стає причетною до світу природної і соціальної необхідності. Думка письменника перегукується тут з ідеями західноєвропейських екзистенціалістів про трагічне становище людини в нечулому, байдужому до її існування світі, сам Бердяєв підкреслює подібність цих ідей: «Коли екзистенціалісти... говорять про викинутість людини у світ і приреченість людини цьому світові, то вони говорять про об'єктивацію, яка робить свободу людини безвихідною, такою, що випала з глибокої реальності». Письменник бачить природне зло не тільки в жорстокості боротьби за існування, у стражданні і смерті, а в самому факті необхідності, несвободи, що становить сутність матерії. «Людина з її можливостями духовної свободи кинута у сліпий механічний світ, який поневолює і губить її» [2, с.317]. Бердяєв відзначає, що в неї «є напружена спрямованість до трансцендентного, до переходу за грані цього світу». «Зворотною стороною, – пише він, – цієї спрямованості моєї сутності є усвідомлення несправжності, неостаточності, занепалості цього емпіричного світу». Філософ утверджує «примат свободи над буттям». «Буття вторинне, є уже детермінація, необхідність, є уже об'єкт», – вважає автор. У релігійному плані об'єктивація тотожна з актом гріхопадіння – відчуження людини від Бога, яке супроводжується потраплянням суб'єкта в залежність від світу об'єктів. «Якщо світ, – писав Бердяєв, – знаходиться в занепадомому стані, то це – не результат способів пізнання (як це думав Шестов). Провина лежить у глибинах світового буття. Це найкраще уподібнити процесу розкладання, поділу і відчуження, яких зазнає ноуменальний світ. Було б помилкою думати, що об'єктивація відбувається тільки в пізнавальній сфері. Вона відбувається насамперед у бутті самому. Вона породжується суб'єктом не тільки як пі-

знаючим, але як буттєвуючим... У результаті нам здається реальним те, що насправді вторинне, об'єктивоване, і ми сумніваємося в реальності первинного, не-об'єктивованого і нераціоналізованого». Усвідомлення первинності духу як творчої реальності і становить, на думку автора, завдання філософії, вказує шлях розв'язання проблеми свободи людської особистості.

«Персоналістична революція», до якої прагнув філософ, «означає скинення влади об'єктивації, руйнування природної необхідності, звільнення суб'єктів-особистостей, прорив до іншого... духовного світу» [2, с.97]. Подолання об'єктивації позв'язується Бердяєвим не стільки з порятунком, скільки з творчістю як «виявленням надмірної любові людини до Бога», відповіддю її «на Божий поклик, на Боже чекання».

Бердяєв переконаний, що свобода трагічна: якщо вона становить сутність людини, то, отже, вона виступає як обов'язок; людина поневолена своєю свободою. Вона важкий тягар, який несе людина. Вона відповідальна за свої вчинки і за те, що відбувається в світі. «Свобода є моя незалежність і визначання моєї особистості зсередини... не вибір між поставленим переді мною добром і злом, а моє творення добра і зла, – вважає автор. – Сам стан вибору може давати людині відчуття пригніченості... навіть несвободи. Звільнення настає, коли вибір зроблено і коли я йду творчим шляхом». Бердяєв сприймає свободу «не як легкість, а як труднощі». На думку письменника, навіть проста політична свобода, свобода вибору переконань і вчинків – це важкий і відповідальний обов'язок. Він пише: «У цьому розумінні свободи як обов'язку, тягара, як джерела трагізму мені особливо близький Достоевський. Саме зречення свободи створює легкість...» «Свобода породжує страждання, відмова ж від свободи зменшує страждання... І люди легко відмовляються від свободи, щоб облегшити себе», – ця ідея філософа, на мій погляд, справді перегукується з поглядами Достоевського на цю проблему, для якої проблема свободи духу також має центральне значення. У Достоевського свобода – не право людини, а обов'язок, повинність; свобода – «не легкість, а тягар». Не людина жадає від Бога свободи, а навпаки, «і в цій свободі бачить цінність богоподібності людини». Саме з цієї причини «свобода аристократична, а не демократична». Бердяєв вважає, що «величезна маса людей зовсім не любить свободи і не шукає її». Великий Інквізітор у Достоевського, «ворог свободи і ворог Христа», вважає, що «десятки тисяч мільйонів істот... неспроможні будуть знехтувати хлібом земним заради небесного», він дорікає Христові за те, що, поклавши на людей тягар свободи, він не жаліє їх.

Таким чином, погляд Бердяєва на проблему свободи людської особистості уявляється таким. Особистість – це ноуменальний центр світобудови, який розкривається через виявлення нескінченності і всеосяжності духу конкретної людини. Навіть трансцендентне відкривається в духові і через дух особистості. Однак властива їй свобода двоїста: вона дана людині і від Бога як прояснена воля до добра, істини, краси, вічності і від Божественного «ніщо», яке містить в собі можливість зла і відпадання від Бога.

«Філософія свободи є філософія боголюдства», – ось ідея Бердяєва. В ній «трансцендентний прорив з необхідності єства у свободу божественного життя». Ідея боголюдства, характерна для російської філософської думки, бере початок у християнському вченні про єдність божественної і людської природи Ісуса Христа. У В. Соловйова вона виразилася в «баченні цілісності, всеєдності світу, божественного космосу, в якому немає відокремлення частин від цілого, немає ворожнечі і розбрату, немає нічого абстрагованого і самоутвердженого» [3, с.932]. У «Читаннях про Боголюдство» він відзначає, що християнство є не тільки віра в Бога, але й віра в людину, у можливість розкриття божественного в людині. Для Бердяєва ця ідея нерозривно зв'язана з творчістю, у якій людина усиновлює себе Богу. Він пише: «Тема про творчість була для мене вставлена в основну християнську тему про Боголюдство, вона виправдана боголюдсь-

ким характером християнства. ...Ідея Бога є найбільша людська ідея. Ідея людини є найбільша Божа ідея. Людина чекає народження в ній Бога. Бог чекає народження в ньому людини. ...Надзвичайно смілива думка, що Бог має потребу в людині, у відповіді людини, у творчості людини. Але без цієї відваги одкровення Боголюдства позбавляється змісту». Із з'явленням Боголюдини Христа «припиняється самодержавство Бога, бо синівська Богу людина закликається до особистої участі в божественному житті. Управління світу стає боголюдським» [1, с.420]. Таким чином, світовий процес у Бердяєва стає не поверненням до первісної повноти, а творчим прирощенням до неї, «во-сьмим днем творення».

«Перетворення й обожнювання» можливі тільки шляхом досягнення свободи, «пройнятої любов'ю до Бога». Бердяєв вважає, що «вони не можуть бути досягнуті примусово; вони передбачають вільну любов людини до Бога. Тому християнство є релігією свободи». На його думку, віра в Бога є не шанування церковних канонів, а прагнення до Божого царства, думка про те, що, наслідуючи заповіді Христа, «з Христом у серці» можна досягти духовної свободи. Для досягнення царства Божого, на думку письменника, необхідна творчість. «Нове, завершальне одкровення буде одкровенням творчості людини. Це і буде сподівана епоха Духа». Саме в ній «реалізується християнство як релігія Боголюдства», оскільки «здійснене з'єднання людства з Божеством може стати лише як результат проникнення Св. Духа в шлях історії і культури» [1, с.397].

Для Бердяєва важлива «проблема індивідуальної долі у вічності». «Розчинення особистості, неповторної індивідуальності в безликій божественності... протилежне християнській ідеї». «Таємниця християнства є таємниця Боголюдськості, таємниця зустрічі двох природ, які з'єднуються, але не змішуються. Людина не зникає... але уся падає свою людяність у вічному житті».

«Лише шлях Боголюдства і Боголюдини веде до утвердження людської особистості і свободи», – пише Бердяєв [3, с.423]. Людство, яке відірвалося від Бога, відкинуло Христа, перероджується в нелюдське (приклад цього в «Бісах» Достоевського, у його «легенді про Великого Інквізитора»).

Християнство Бердяєва антропологічне, воно ґрунтується на ідеї богоподібності людини й олюдненні Бога. Якщо це так, то людина покликана до співучасті в Божественній творчості, і, отже, історія стає продовженням світотворення. Причому «кінець історії і шлях до кінця – не виключно божественний, а боголюдський, і в боголюдськості приховується можливість осмислити божественний план історії, не погасивши індивідуальної свободи людини».

Суть «персоналістичної революції», оголошеної Бердяєвим, розкривається ним у концепції творчості, центральним стрижнем якої стає ідея творчості як одкровення людини, яка разом з Богом продовжує творення. Філософія християнського творчого антропологізму Бердяєва одержала своє перше розгорнуте вираження в книзі «Зміст творчості», основна тема якої – ідея творчості як релігійного завдання людини.

У цій книзі Бердяєв порушує питання про відношення творчості і гріха, творчості і спокути, про виправдання людини у творчості і через творчість. Він вважає, що «вона виправдує людину, вона є антроподицея». Антроподицея, відповідно до Бердяєва, це «третє антропологічне одкровення», яке сповіщає про настання «творчої релігійної епохи». Вона скасовує одкровення Старого і Нового завітів («Християнство так само мертвіє і скіє перед творчою релігійною епохою, як мертвіє і скіє Старий завіт перед з'явленням Христа»). Але третього одкровення не можна чекати, його мусить здійснити сама людина; це буде справою її свободи і творчості. Творчість не виправдується і не допускається релігією, а сама є релігією. Її метою служить шукання змісту, який завжди перебуває за межами

світової даності; творчість означає «можливість прориву до змісту через нісенітницю». Зміст є цінність, і тому ціннісно забарвлене всяке творче прагнення.

Проблему творчості М. Бердяєв тісно переплітає з проблемою свободи. Творчість створює особливий світ, вона «продовжує справу творення», уподібнює людину Богові-Творцеві. Бердяєв вважає, що «вся цінність творення, вся досконалість її за ідеєю Творця – у властивій їй свободі. Свобода є основною внутрішньою ознакою кожної істоти, створеної за образом і подобою Божою; в цій ознаці міститься абсолютна досконалість плану творення» [1, с.130]. Властива людині здатність до творчості божественна, і в цьому полягає її богоподібність. З боку Бога вища природа людини показується Ісусом Христом, Богом, що прийняв людську подобу; з боку людини – її творчістю, створенням «нового, чого ще не було».

Для автора «творчість людини не є вимога людини і право її, а є вимога Бога від людини, обов'язок людини». «Бог чекає від людини творчого акту як відповідь людини на творчий акт Бога. Про творчість людини правильно те саме, що й про свободу людини. Свобода людини є вимога Бога від людини, обов'язок людини щодо Бога» [2, с.183]. Бердяєв пише: «Творчість невідривна від свободи. Лише вільний творить. З необхідності народжується лише еволюція; творчість народжується із свободи». Таємниця творчості так само «бездонна і незбагненна», як і таємниця свободи.

Свобода безосновна, вона не втягнута в причини відношень, яким підпорядковане буття. Бердяєв відзначав, що свобода є обов'язковою умовою у творчості. Але, з іншого боку, великий творчий акт має потребу в матерії, тому що він здійснюється не в порожнечі. Але творчість людини не може визначатися тільки матеріалом, у ній є щось, що не підкоряється світовим законам. Це і є елемент свободи.

«Творчість – це мета життя людини на землі – те, для чого Бог створив її. Якщо християнство є релігія порятунку, то це порятунок через творчість, а не тільки через аскетичне очищення від гріха», – пише Бердяєв. У книзі «По призначення людини. Досвід парадоксальної етики» (1931) він утверджує, що не тільки етика спокути, але також етика творчості є шлях у царство небесне.

«Пітьма, ніщо, безодня – ось що для Бердяєва в основі буття, ось у чому коріння і божественної світотворчості, і бездонної свободи людського духу. Але ця ж пітьма, безодня знову спостигає світлий космос і людину і погрожує поглинути їх – звідси необхідність творчості будь-що... твори, а то загинеш», – пише Герцик [2, с.247]. «Бог всемогутній у бутті і над буттям, але він неспроможний перед «ніщо», яке до буття і поза буттям. Він міг тільки розіп'ятися над безоднею цього «ніщо» і тим внести світло в нього... У цьому і таємниця свободи. ...Звідси і нескінченне джерело для творчості». Бердяєв вважає, що «творчість можлива лише при допущенні свободи, не детермінованої буттям, не виводжуваної з буття». Інакше, «без «ніщо», без небуття творчість у справжньому розумінні слова була б неможлива».

У «Змісті творчості» Бердяєв висловлює думку, що «творчість є творчість з нічого, тобто із свободи». На мій погляд, було б неправильно думати, що творчість людини не має потреби в якій-небудь матерії (матеріалі), оскільки здійснюється в реальності. Бердяєв пояснює, що «творчий акт людини не може цілком визначатися матеріалом, який дає світ, у ньому є новизна, не детермінована ззовні світом. Це і є той елемент свободи, який привходить у всякий справжній творчий акт». Я думаю, що саме в цьому розумінні «творчість є творчість з нічого». Бердяєв вважає, що творчі обдаровання дані людині Богом, але у творчі акти людини привходить елемент свободи, не детермінованої ні світом, ні Богом.

Бердяєв говорить про трагедію людської творчості. Він бачить її в невідповідності її результатів первісному задуму, у тому, що «творчий акт у своїй первісній чистоті

скерований на нове життя, нове буття... на перетворення світу. Але в умовах занепаłego світу він важчає, притягається вниз... створює не нове життя, а культурні продукти більшої або меншої досконалості». Культура, на думку письменника, є однією з форм об'єктивації і лише символічно вказує на духовний світ. Підтвердження своєї думки Бердяєв бачить у тому, що видатні російські письменники відчували конфлікт між досконалою культурою і життям і прагнули до досконалого, перетвореного життя.

У творах письменника можна простежити зв'язок між винятковим ставленням Бердяєва до творчості і його досить песимістичним ставленням до дійсності. Він пише: «Творчий акт для мене завжди був трансцендентуванням, виходом за межу іманентної дійсності, проривом свободи через необхідність». «Творчий акт є настання кінця цього світу, початок іншого світу». Автор попереджує, що може виникнути ілюзія, ніби «результати творчого акту можуть бути здійсненими в цьому світі, можуть нас залишати і не притягати до іншого світу». Бердяєв пише, що здійснені продукти творчості «завжди говорять про світ інший, ніж ця світова дійсність, і попереджають перетворення світу». Вочевидь особливе ставлення письменника до творчості. «Творчість, – пише він, – була для мене зануренням в особливий, інший світ, світ, вільний від тягара, від влади ненависної буденності. Творчий акт відбувається поза часом. В часі лише продукти творчості, лише об'єктивація. Продукти творчості не можуть задовольняти творця. Але пережите творче піднесення, екстаз, який долає розрізнення суб'єкта й об'єкта, переходить у вічність» [2, с.163]. «Творчість для мене не стільки оформлення в кінцевому, у творчому продукті, скільки розкриття нескінченного, політ у нескінченність» [1, с.294]. Бердяєв розуміє під творчістю «потрясіння і піднесеність усієї людської сутності, спрямованої до іншого, вищого життя, до нового буття». Саме у творчому досвіді «розкривається, що «я», суб'єкт, первинніший і вищий, ніж «не-я», об'єкт».

«Творчість не завжди буває істинною і справжньою, вона може бути фальшивою і ілюзорною. Людині властива і лжетворчість. Людина може давати відповідь не на заклики Бога, а на заклик сатани». «Справжня ж творчість людини повинна в героїчному зусиллі прорвати поневолююче царство об'єктивації... і вийти на волю, до перетвореного світу, світу екзистенціальної суб'єктивності і духовності, тобто справжності, до царства людяності, яка може бути лише царством Боголюдськості».

Можна зробити висновок, що, з одного боку, творчість – це вищий прояв свободи, яка створює з «ніщо» справжнє і цінніше, з іншого боку – процес деоб'єктивації затверділого у формах буття, природи й історії. «Творчість завжди є звільнення і подолання. У ній є переживання сили. ...Жах, біль, розслабленість, загибель повинні бути переможені творчістю, власне кажучи є вихід, наслідок, перемога» [1, с.168]. Творчість – це одкровення «я» Богу і світу, в ній виправдання людини, ніби відповідний крок на її шляху до трансцендентного.

Бердяєв порушує питання: «Чи можна перейти від творчості досконалих творів до творчості досконалого життя?» Творчість сучасного життя тут варто розуміти як реальна зміну світу. Бердяєв не зраджував свою віру у творче покликання людини, але надія на швидке настання творчої епохи розбивається катастрофічними подіями у світі (війни, революції, загроза світового рабства і т. ін.). «Мені завжди здавалися малозначними і не дуже важливими самі по собі події на поверхні історії, я бачу в них лише знаки іншого... Мені здавалося, що справжнє життя за всім цим».

Бердяєв заперечує таке поняття, як «еволюція творчості». Йому далека ідея прямого, суцільного, безперервного розвитку. У світовому й історичному процесі немає необхідності закономірного розвитку, програми. Можливі періоди реакції і п'їтьми в тїй же мірі, як можливі і творчі прориви, відкриття «нових світів».

Цікава проблема відношення споглядання і творчості в понятті Бердяєва. Здавалося б, ці поняття протилежні, оскільки творчість є діяльність, яка вимагає активності духу, а споглядання є пасивне сприйняття дійсності... Але Бердяєв доводить зворотне. Він говорить, що споглядання краси навколишнього світу передбачає активне прагнення в інший світ. «У спогляданні вищого, прекрасного, гармонійного споглядальник переживає момент творчого екстазу... Але самі моменти споглядання не знають боротьби, конфлікту, болісного противлення й труднощів, ці стани долаються. Цим споглядання відрізняється від інших форм активності духу. І людина мусить періодично приходити до моментів споглядання, відчувати благодатний відпочинок споглядання. Винятковий динамізм, безперервний активізм або гублять людину, або перетворюють її в механізм. У цьому страхіття нашої епохи».

Бердяєв усвідомлював і з боєм відзначав, що сучасники його не розуміють. Не розуміють його думок, ідей, які «були в глибокому конфлікті з часом і були звернені до далекого майбутнього». «Я намагався проповідувати людяність у вкрай нелюдську епоху», – писав М.О. Бердяєв. І це було суттю його творчості.

Завдяки гуманізму своєї філософської позиції і таким відмітним її рисам, як «повстання проти будь-яких форм тоталітаризму, невтомний захист свободи, відстоювання первинності духовних цінностей, антропоцентричний підхід до проблем, персоналізм, шукання сенсу життя й історії» (Ф. Коплстон), Бердяєв зумів піднятися до справжньої самотності, відкрити перед російською духовністю нові «горизонти думки».

Поняття «особистість» розуміється Бердяєвим як неповторна, унікальна суб'єктивність. Через властиву їй свободу і можливість вільної творчості вона спрямована на творення нового світу. Історія людства постає у вигляді процесу розвитку особистісного начала людини, а сама вона досягає найвищого блаженства в єднанні з Богом у своєму творчому акті, спрямованому на досягнення вищих божественних цінностей: істини, краси і блага, на досягнення нового буття, нового, справжнього світу, царства Духа.

Відданість «філософії органічного духу» дала можливість Бердяєву вирішити поставлені ним проблеми «реальності, свободи, особистості». Дух присутній у людині як нескінченна свобода і необмежена творчість, людина є «Божою ідеєю». Кожна людина, на думку Бердяєва, повинна відгадати «Божу ідею про себе», самореалізуватися і «допомагати Богові в здійсненні задуму Божого у світі». Філософ вважає, що Бог діє в царстві свободи, а не в царстві необхідності, саме в духові, а не в детермінованій природі.

Бердяєв завжди відстоював нередукованість волі до необхідності, її недоторканість перед лицем експансії детермінізму. Можливо, саме тому, віднесений в історичній хронології до першої половини ХХ століття, М.О. Бердяєв залишається багато в чому нашим сучасником, який закликає при розв'язанні всіх філософських проблем ставити в центр людину і її творчість.

РЕЗЮМЕ

В представленной статье рассмотрена актуальная проблема свободы личности, которая формально воспринимается нами как одно из прав человека и гражданина. М.Бердяев рассматривает свободу как первичную сущность относительно идеи совершенства человека. Свобода есть основание философских категорий, которая характеризует личность и ее существование.

SUMMARY

This article is devoted to the actual problem of the individual freedom, formally foreigner as a right of person and acception. M. Berdyayev study the freedom as main sense to the person

perfect ness. The freedom is a main category of philosophy that characterized the man and his existence.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердяев Н.А. Философия свободы. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Сварог и К, 1987. – С.415
2. Бердяев Н.А. Самопознание (опыт философской автобиографии). – М.: «Книга», 1991. – С.446.
3. Бердяев Н.А. Русская идея: Основные проблемы русской философской мысли XIX века и начала XX века. О России и русской философской культуре. – М.: Сварог и К, 1997. – С.541.
4. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: «Мысль», 1990. – С. 176
5. Бердяев Н.А. Душа России. – Ленинград Сказ, 1990. – С.30.
6. Бердяев Н.А. О назначении человека. – Республика, 1993. – С 383.
7. Бердяев Н.А. Философия неравенства – М.: Има-Пресс, 1990. – С. 286.
8. Бердяев Н.А. Кризис искусства. М.: СП «Интер-принт», 1990. – С. 48.
9. Лосский Н.О. История русской философии. – М.: «Высш. школа», 1991. – С.480.

Надійшла до редакції 21.06.2004 р.

УДК 14,2

РОЛЬ СРЕДЫ В СОЦИАЛЬНОМ СИСТЕМОГЕНЕЗЕ

Р.А.Додонов

Системный подход в социальных науках и экспансия синергетики в сферу гуманитарного знания в определенной мере способствовали возрождению интереса к значительно утратившей свои позиции структурно-функциональной парадигме в социологии. Разработка Л.Берталанфи общей теории систем и создание Н.Винером основ кибернетики положили начало многократному тиражированию системной методологии применительно к конкретным сферам объективного мира, не исключая человеческое общество. Однако всеобщая увлеченность во второй половине прошлого века концепцией Т.Парсонса, которая, собственно говоря, и получила название «структурный функционализм», под воздействием многочисленных критических выступлений сменилась на приоритет символического интеракционизма, социальной феноменологии, этнометодологии и тому подобных ориентированных на психологию парадигм.

Общефилософской основой структурного функционализма является признание за человеческим обществом во всех его многочисленных проявлениях и на всех уровнях основных характеристик системы, под которой – в самом общем виде – принято понимать множество элементов, проявляющих во взаимодействии определенную общность и целостность. При этом целостность есть свойство однокачественности системы как единства, которое выражают элементы в реальном взаимодействии. Целостность выступает основой стабильности системы. Акцент на целостности, общности, однокачественности системы, который делали первые адепты системного метода, обусловил оценку противостоящей системе внешней среды как чего-то постороннего, выходящего за границы анализируемого предмета, а следовательно, и пренебрежительно-поверхностное отношение к данной составляющей.

Между тем, дальнейшие разработки показали, что учет фактора среды имеет не только большое значение для выявления специфики конкретной системы, но ее окружение само может выступать в роли системообразующего фактора. Таким образом, целью данной статьи является рассмотрение роли и значения среды в процессе социального системогенеза.

Одним из тех, кто непосредственно выделял социальную среду в качестве обязательной составляющей социальной системы, был Петр Штомпка, американский социолог польского происхождения. В работе «Социология социальных изменений» [1] он перечислил компоненты, входящие в состав социальных систем:

1. **Морфологические элементы**, то есть неразложимые далее при данном способе расчленения единицы, входящие в состав системы. В качестве таковых могут выступать как отдельные индивиды, так и социальные группы.

2. **Структурные отношения** – упорядоченность, связывающая элементы и обеспечивающая их равновесие. Структура играет ключевую роль в системе, так как выступает способом ее организации – формирует элементы системы.

3. **Подуровни системы** (на рисунке показана граница, разделяющая эти подуровни) – функциональные подсистемы элементов, детерминированные спецификой структуры.

4. **Побочные (внутренние и внешние) связи** элементов – случайные и неустойчивые социальные отношения, не входящие в структуру.

5. **Границы социальной системы** – определяются открытостью или закрытостью системы и способом рекрутирования новых членов.

6. Внешняя по отношению к системе социальная **среда**.

Мы попытались проиллюстрировать перечень компонентов социальной системы, предложенный П.Штомпкой, в графическом виде (см. рис. 1).

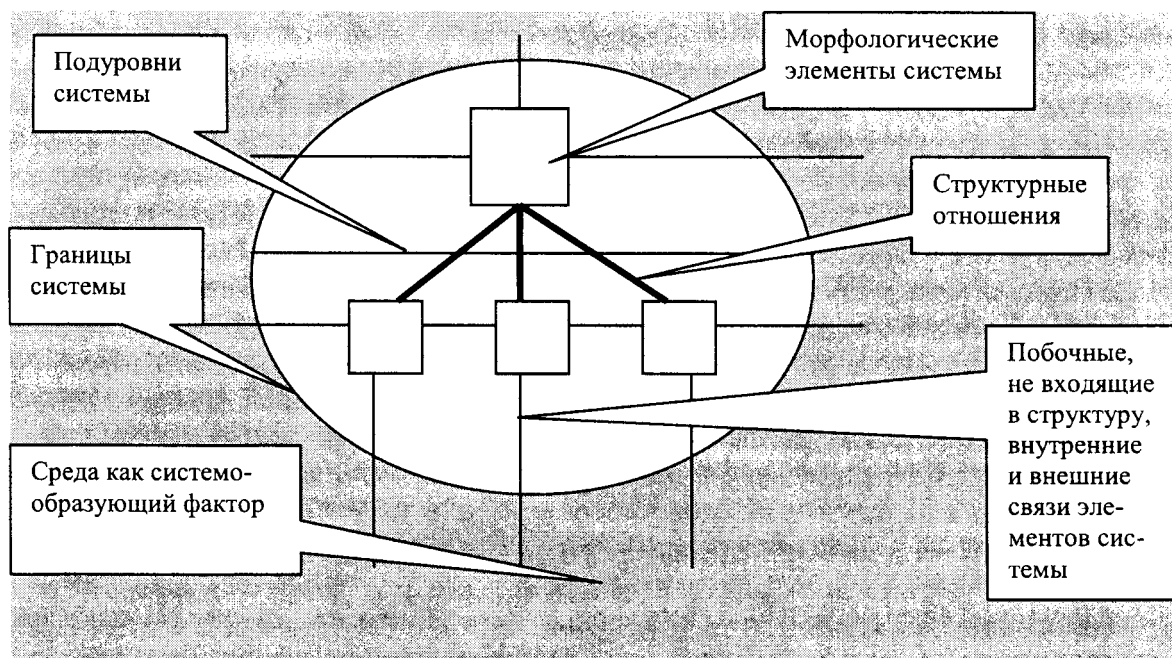


Рис.1 Компоненты социальной системы

Выделение среды как самостоятельного и полноправного компонента социальной системы уже само по себе указывает на значимость окружения для системной целостности. Согласно Т.Парсонсу, социальная система представляет собой универсальный способ организации социальной жизни, которая возникает в результате взаимодействия (связи) социальных действий на базе диктуемых извне социальных ролей. При этом ис-

ходным пунктом его исследования является понятие «социальное действие», которое рассматривалось в качестве системы, выражающей устойчивый результат возникающих между людьми отношений.

Как известно, любая система может рассматриваться в трех аспектах: морфологическом (качественный элементарный состав), структурном (внутренние существенные связи) и функциональном (функции элементов и системы в целом). Кроме того, социальная система должна удовлетворять четырем функциональным требованиям: адаптации, целеориентации, интеграции и латентности (поддержания образца). Т.Парсонс называл эти требования «системой AGIL» – по первым буквам английских названий «adaptation», «goal attainment», «integration», «latency».

Требование *адаптации*, что для нас важно подчеркнуть, как раз и касается отношений системы со средой, обеспечивая контроль ближайшего окружения, учет поступающих оттуда сигналов и своевременное на них реагирование. *Целеориентация* выражает потребность всех социальных систем в определенности их динамики, иначе говоря, потребность сообществ устанавливать цели, на которые направлена их социальная активность. Требование *интеграции* относится к координированию подсистем данной социальной системы. Система связывает и увязывает все свои компоненты, а также три другие функции посредством социальных институтов, среди которых особо выделяется право. Именно через правовые нормы упорядочиваются отношения между индивидами и институтами, что уменьшает потенциал конфликта. В случае, когда конфликт все-таки получает свое распространение, система через правовые рычаги пытается избежать собственной дезинтеграции. Наконец, четвертое требование – *латентность* – предполагает сохранение и поддержание основных ценностей общества. Каждая социальная система создает, сохраняет, совершенствует, обновляет мотивацию индивидов, образцы их поведения, культурные принципы. Именно к функции латентности Т.Парсонс относил ценностное ядро социума.

Взгляд на социальное действие и само общество как на социальные системы представлялся чрезвычайно перспективным, пока сторонники другого влиятельного социологического течения – символического интеракционизма – не доказали, что человеческое общество не может быть уподоблено механизму, воздействие на один из элементов которого с необходимостью приведет к заранее прогнозируемой реакции другого элемента. Внутренний мир человека, его психическая жизнь выступает той коррелянтной, которую нельзя до конца «просчитать», человек всегда остается тайной, загадкой, о чем на протяжении всего XX века не устали твердить представители философской антропологии. По сути дела, в западной социологии на этом основании произошел раскол между структурными и интерпретационными парадигмами. Первые настаивали на анализе общества как целостной системы, в рамках которой можно выделять структурные элементы. Последние акцентировали внимание на социальном поведении субъектов, предпринимая попытку заложить теоретические основы для их контекстуальной интерпретации. Этот раскол иногда характеризуют как дифференциацию макро- и микросоциологии.

Однако научный поиск в этом направлении продолжается, «поскольку сохраняет противопоставление антропологических аспектов жизнеустройства другим формам духовного отношения к устройству жизненного мира человеком. То есть с одной стороны, фактически, не всегда учитывается гармоничность теоретико-познавательных, онтологических, мировоззренческих, экзистенциально-аксиологических аспектов проблемы, предполагающих единство и целостность, корреляцию, различие и интеграцию своего осмысления. С другой стороны, как это происходит в философии постмо-

дерна, имеет место отрыв от объективных начал (детерминант) исторического, социального, культурного и индивидуального бытия человека [2, с.244].

В работах известного российско-американского социолога Питирима Сорокина [3] содержится подход, который некоторые авторы называют принципиальной интеграцией обоих названных противоположностей. Не случайно такую методологию стали называть «интегративной социологией», призванной синтезировать все лучшее, что было добыто к тому времени не только самой социологией, но и философией, психологией, культурологией и т.п. Для работ П.Сорокина характерно глубокое проникновение в смысл социальных событий, свои теоретические конструкции он наполнял живыми примерами из истории как прошлых, так и ныне существующих социумов. В результате применения сорокинской методологии представление о социальной системе может получить новое звучание*.

Так, например, интересующая нас проблема социальной среды и ее взаимодействия с социальной системой может быть рассмотрена через призму исторического процесса. Мировая история знает массу примеров того, как социальная система образовывалась не благодаря внутренним потенциям, а по причине давления внешней среды. В частности, ачхути – низшая ступень варновой организации Древней Индии – образовались в результате покорения местного населения арийскими племенами, вторгшимися с Севера. Арии не только разрушили существовавшую ранее социальную структуру, но и навязали потомкам покоренного народа унижительные правила поведения и всего образа жизни, нарушение которых каралось смертью. Так, в результате сужения функционального набора былой социальной целостности, возник особый маргинальный слой, новая социальная система в чуждом и враждебном для нее окружении.

Гугеноты во Франции трансформировались из безобидной и разобщенной протестантской секты в дисциплинированную военизированную и непримиримую к инакомыслящим организацию после гонений и преследований со стороны агрессивного католического окружения. «Король Карл Девятый, говорят, улыбнулся в жизни лишь один раз – услышав о Варфоломеевской ночи. Качество фантастической непримиримости, не видящей иного, кроме насилия, как выхода из идейного спора, было продемонстрировано нарождающейся западной цивилизацией посредством феноменального террора» [4, с. 426]. Однако гугеноты достойно ответили на Вызов католической среды, длительное время поддерживая паритетное состояние с последней, а в случае необходимости – оказывая прямое вооруженное сопротивление.

Испанские конкистадоры в Центральной Америке столкнулись с уникальной цивилизацией, которая, будучи средой по отношению к немногочисленным группам европейцев, явно уступала тем по уровню организации, дисциплинированности и технического оснащения. В результате, социальный организм колонизаторов начал прогрессировать за счет среды и, в конце концов, распространился на весь континент.

В первом случае мы имеем пример *гомеоклаза*, то есть социальной рецессии социальной системы по отношению к среде, во втором – *гомеостаза*, равновесного состояния среды и системы, в третьем – *гомеореза*, приращения потенциала системы за счет освоения, покорения окружения. Эти три режима в общих чертах описывают все многообразие отношений «система-окружение», при этом справедливо считается, что поддержание гармоничного баланса (гомеостатического равновесия) системы со средой является оптимальным вариантом данного многообразия.

Наконец, своеобразной иллюстрацией тезиса о приоритетном влиянии социальной среды на системогенез может служить и опыт приобретения Украиной независимо-

* Частично в этом ключе работал неофункционалист Дж.Александр, реанимировавший основные идеи Т.Парсонса, обогащенные психологизмом символического интеракционизма

сти. Автору неоднократно приходилось сталкиваться с мнением о том, что получение Независимости – это «дар Божий», что современная украинская государственность – не результат борьбы широких масс народа, а продукт распада Союза ССР, то есть что именно внешняя по отношению к данной системе среда выступила в качестве системообразующего фактора при полной апатии и индифферентности самой системы.

Вместе с тем, рассмотрение различных режимов взаимодействия системы и среды, требует обращения к вопросу о том, за счет чего именно осуществляется достижение гомеостаза, гомеореза или гомеоклаза. Иначе говоря, необходимо учитывать как характер изменений среды, так и характер развития системы. В поисках ответа на этот вопрос творческим коллективом кафедры философии и социологии Запорожского государственного университета несколько лет назад была предложена вариационная модель ансамбля состояния социальных систем в различных условиях изменения социального окружения [5, с. 111]. Предложенная матрица (см. рис. 2) (в несколько адаптированном под наши проблемы виде) представляет собой систему координат, на оси «икс» которой фиксируются три способа поведения социального субъекта: репродуктивный (воссоздание существующих отношений), адаптивный (приспособление к ним) и креативный (творчество, создание новых образцов поведения). При этом в качестве субъектов могут выступать как отдельные индивиды, так и организации, малые и большие социальные группы, даже страны и цивилизации. По сути дела, горизонтальная ось координат отражает внутренний потенциал социальной системы.

Ось «игрек» показывает характер изменений среды. Здесь также возможны три варианта: статичный (умозрительно конструируемый «застой»), линейный и скачкообразный. Изменения окружения объективны и практически не зависят от самой системы.

Совмещение двух осей дает нам девять режимов (таксонов) функционирования системы в тех или иных условиях изменения среды:

1. Режим угасающего развития.
2. Режим навязанного развития средней интенсивности.
3. Режим навязанного риска.
4. Режим естественного развития средней интенсивности.
5. Режим эволюционного развития.
6. Режим навязанного развития высокой интенсивности.
7. Режим иницированного риска.
8. Режим естественного развития высокой интенсивности.
9. Режим коэволюционного развития.

Для первого режима характерно воспроизводство социальной системой статического состояния среды. Данный таксон опасен в динамическом отношении своими затухающими колебаниями и ведет либо к полному распаду системы, либо к мобилизации сил социума и переходу его в режим №4. В принципе, из каждого таксона в другие ведут два пути: 1) повышение внутреннего потенциала системы, что предпочтительно, и 2) внешнее навязывание средой требований к системе, в результате которых она «втягивается», часто помимо воли в иной режим функционирования.

В случае скачкообразных изменений среды (режим №3) репродуктивный субъект попадает в зону «навязанного риска», когда в системе возникает кризис вследствие непредсказуемых и импульсивных действий иных субъектов окружения. Киевская исследовательница социетальной психики Е.А.Донченко в статье «Дистрессовый опыт в разрушающемся этосе» моделирует поведение социальной системы в ответ на резко изменившиеся условия среды. Предположим, что в нормально функционирующей социальной системе ее коллективный интеллект обрабатывает поступающую информацию и посредством идеологического механизма выстраивает соответствующую интересам

системы картину мира. Однако вследствие резкого изменения среды типа тойнбианского Вызова (следует учитывать как природные, так и социальные изменения) идеология дает сбой в своем функционировании. Например, на землях какого-нибудь древнеславянского народа появляется сильное кочевое племя. Прямое сопротивление может привести к гибели общности, социуму навязывается риск балансирования между противостоянием и приспособлением ценой сужения этноареала.

При этом в самой социальной системе корректируются ценности и представления о своем месте в мире. «Способность общества (или той его части, которая «вершит судьбы») видеть ситуацию такой, какова она есть на самом деле, и изобретать способы соответствующего реагирования тормозится или полностью отключается. Возникновение такого социального эффекта – своего рода историческая трагедия, возникающая на фоне регулятивного вакуума, прикрываемого разными другими формами псевдорегуляции, автоматизмами, привычками, стереотипами, шаблонами и в том числе дистрессовыми архетипами, имитирующими поиск адекватных ситуаций реальных выходов из кризиса» [6, с.47].

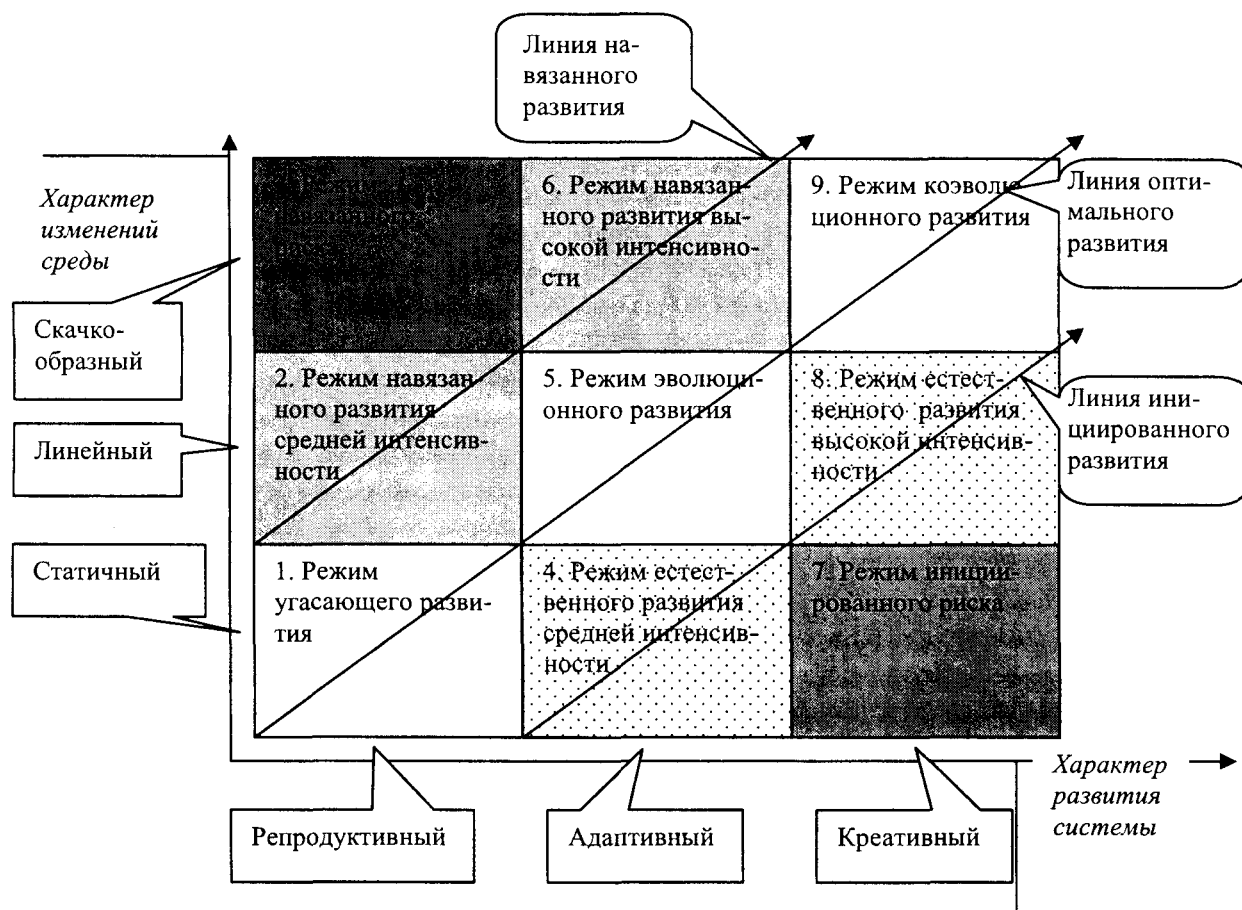


Рис.2. Вариативная модель взаимодействия социальной системы со средой

Иными словами, функции идеологии пытается выполнить предрациональный, дотеретический уровень общественного сознания, который иногда называют менталитетом. Но и при отключившемся механизме идеологического упорядочения социальной информации, последняя продолжает поступать, причем в резко возросших объемах. Менталитет не в состоянии справиться с переработкой навалившейся информации и «заглатывает» ее в непереработанном, неупорядоченном состоянии. Коллективная память социума в таких ситуациях функционирует совершенно иначе, чем в нормальных условиях, а интенсивно

прибывающая информация не становится социальным опытом, так как в переработанном и неосмысленном виде она является фактически бесполезной для социума, оседая в подвалах социальной психики в качестве общего негативного и тяжелого впечатления. Трагедия заключается в том, что к этому опыту менталитет обращается всякий раз, когда подобная кризисная ситуация воспроизводится и идеология дает сбой.

Таким образом, однажды возникший на ранних этапах функционирования социальной системы идеологический цейтнот не исчезает с ослаблением давления среды, его породившего, а становится достоянием ее подсознания. После каждой «дистрессовой ситуации», – пишет Е.А.Донченко, – социум становится все «глупее и глупее», так как огромная часть социального интеллекта занята переработанными, а потому не соответствующими принятию новых эффективных решений отрицательными архетипами» [5, с.48].

Переход в адаптационные режимы (№4-6) функционирования социальной системы знаменует повышения уровня внутреннего потенциала данной системы. Эти таксоны удовлетворяют требованиям линейных изменений среды, поэтому оптимальным среди них является пятый режим: в четвертом система претендует на большее, чем может предоставить «застойное» окружение; в шестом – скачкообразное развитие среды принуждают систему приспосабливаться под быстроизменяющиеся условия.

Третья колонка таксонов предполагают настолько высокий потенциал социальной системы, что он способен самостоятельно творить нормы и определять «правила игры». Но и здесь, как видно из рисунка, существует своя «зона риска» (седьмой таксон). Правда, она связана с неготовностью окружения понять и принять предлагаемые ей инновации. Это – типаж непризнанного гения или прогрессивный слой общества (класс-в-себе), который лишь в будущем найдет себя. В случае начала изменения среды (режим № 8) ситуация оживляется, ранее не востребуемый потенциал системы задействуется окружением. Скачкообразные же изменения (режим № 9) в сочетании с «инициативой снизу» детерминируют коэволюционное развитие и среды, и системы.

Таким образом, для поддержания гомеостаза каждый тип изменений среды предполагает определенный тип поведения системы. На предлагаемой схеме линия оптимального развития проходит через режимы № 1, 5, 9. Линия инициированного развития объединяет таксоны № 4, 8, а определяющее развитие среды фиксируется в режимах 2, 6 (линия навязанного развития).

Данная модель получила апробацию в ходе выполнения научно-исследовательской темы «Характер индивидуальных и групповых духовных потребностей трудового коллектива в условиях обновления всех сфер общественной жизни» (руководители авторского коллектива – В.И.Воловик и В.П.Бех). В ходе компаративного исследования в организациях и предприятиях различных форм собственности была получена эмпирическая информация, подтверждающая эффективность вариационной модели для выявления места субъекта экономических отношений и его отдельных подразделений в рыночной стихии и, как более общий случай, – степени воздействия среды на систему.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу значення середовища в процесі утворення соціальних систем. Розглядаються універсальні компоненти системи, доводиться системоутворююча роль соціального середовища, вказуються можливі варіанти взаємодії середовища і системи, описується варіативна модель взаємодії соціальної системи з середовищем.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of value of environment in the process of formation of frames of society. The universal components of the system are considered, the system-environment interaction is analyzed, possible variants of environment and system interaction are indicated, a variant model of social system interaction with environment is described.

make role of social environment is proved, the possible variants of co-operation of environment and system are indicated, and the variations model of co-operation of frame of society with an environment is described.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – 414 с.
2. Шевченко И.В. Социокультурные основания гармоничности человеческого жизне-творения // Нова парадигма. Альманах наукових праць. Випуск 30. – Запоріжжя, 2003. – С.244-292.
3. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 518 с.
4. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М.: Алгоритм, 2001. – 644 с.
5. Воловик В.І., Бех В.П. Наукові основи розробки стратегії поведінки суб'єкту ринку // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Випуск 1. – Запоріжжя, 1994. – С.106-111.
6. Донченко Е.А. Дистрессовый опыт в разрушающемся этосе // Философская и социологическая мысль. – 1993. – №7-8. – С.33-49.

Надійшла до редакції 14.06.2004 р.

УДК Ю 87. 216 Ю 87. 667.1

СОФИОЛОГИЧЕСКИЙ СМЫСЛ ТВОРЧЕСТВА В КОНТЕКСТЕ МЕТАФИЗИКИ ВСЕЕДИНСТВА

И.Г.Сухина

Постановка проблемы. Творчество является важнейшей характеристикой, а значит, – и категорией человеческого бытия, согласно которой «быть» человеком – это перманентная креативная способность быть «не равным» своей деятельности. Человек, насколько он человек, говоря словами М.Шелера, есть «вечный протестант» против всякой «только действительности» и поэтому он всегда стремится превзойти то, что уже совершил. Это значит, что человек – существо универсальное и выражением его потенциальной универсальности является творчество. В творчестве происходит саморазвитие человека. Он всегда открыт для новых свершений, и нет принципиальных ограничений для изобретения и осуществления новых видов деятельности и их совершенствования. Потенциальная безграничность человека лежит в основе исторической динамики его бытия. Следовательно, именно творчество выступает наиболее аутентичной формой существования «человеческого» в человеке, представляя собой «опыт оправдания» (Н.Бердяев) его жизнедеятельности в мире.

Цель статьи заключается в обосновании абсолютных – метафизических оснований творческой деятельности человека, посредством раскрытия ее универсального – транссубъективного содержательного смысла, который выступает ее перманентным побудительным мотивом. Именно в силу этого, обращение к религиозной философии является оправданным, поскольку религия всегда выступает против релятивизации смысловых содержаний человеческого бытия, совокупность которых удостоверяет личностное начало человека. Возможно, абсолютизация смыслового значения творческой деятельности человека позволит постичь ее сокровенное (сакральное) предназначение. Это особенно важно в эпоху глобализации антропогенного влияния на со-

временном этапе НТР, когда человечество становится «геологической силой» (В.Вернадский) планетарного масштаба. В этом заключается актуальность статьи.

Вклад автора связан с интерпретацией творчества и его смыслового значения в контексте идей русской религиозной метафизики всеединства, представлявшей человеческую культуру в виде глобально-теургического процесса жизнеутверждения.

Креационизм (от лат. create – творить), выражающий идею творения мира, является одним из основных христианских догматов. Он указывает на то, что речь идет о творении «из ничего» (из ничем не обусловленного свободного само-выражения Бога-Творца). Русский философ Сергей Булгаков пишет: «Бог есть Творец мира, создавший его из ничего. Сотворение мира есть дело любви, всемогущества и мудрости Божией. Бог всеблаженный по благодати Своей хочет сделать причастным к бытию и не-бытию и в нем отразить образ Свой» [3, 128].

Согласно христианскому креационизму, Божественное первоначало образует сущность «тварного» мира и его креативное могущество поддерживает бытие мира в каждый момент его существования. Бог есть вечное или несотворенное сущее и все сотворенное не есть сущее как таковое, но обладает возможностью бытия, получая ее через со-участие в нем. Мир един в своем истоке, поскольку Бог есть абсолютно-сущее начало бытия: он безначален и бесконечен. Единое Божественное начало мира обладает неисчерпаемой творчески-порождающей энергией, созидая «тварный» мир и заключая в себе все в своем первообразе.

С.Булгаков считает, что «образы мира имеют предвечное основание в Боге, и эти предвечные семена бытия, погружаемые в небытие, произращают мир духовный и мир земной. Духовный организм этих первообразов составляет единое первоначало мира в Боге, ту Божественную премудрость, которую Господь имел началом пути Своего прежде созданий Своих» [3, 128-129]. Это значит, что в мире проявляет себя провиденциальная закономерность Божия – София, которая есть производное от Божественного акта творения имманентное центростремительное начало бытия (выражающее цель и смысл его творения).

При этом Божественный первообраз творения мира получает свое средоточие в человеке. С.Булгаков пишет: «Человек сотворен по образу Божию. Он есть цель и вершина творения. Это Божественная основа человеческого существа, силою которой человек имеет назначение стать Богом по благодати, сыном и другом Божиим. Этот образ раскрывается из его духовного лика и из его отношения к миру посредством своего тела» [3, 129]. Другими словами, Бог стал человеком с тем, чтобы человек мог стать Богом, – Богом по благодати, т.е. Бого-человеком.

Согласно вероучению христианства, наряду с принципом упорядочивания, Бог, «по образу своему», наделил «тварный» мир свободой. Все сотворенное и, особенно – человек, обладает внутренней свободой и в этом смысле автономно, имея возможность самоопределения, независимого от Божественной воли. Эта свободная «не-тождественность» Бога и сотворенного им мира предполагает онтологическую проблему универсальной целостности мироздания, в русле которой человеческое бытие приобретает абсолютный (безусловный) смысл.

Проблема универсальной целостности мира нашла ярчайшее воплощение в метафизическом учении о всеединстве русского философа Владимира Соловьева (1853-1900). Идеи метафизики всеединства получили развитие в трудах таких выдающихся представителей «золотого века» русской религиозно-философской мысли, как С.Булгаков, братья С.Н. и Е.Н.Трубецкие, П.Флоренский, В.Эрн, обусловив становление целой философской школы, которая выражала собой стремление «создать реформированное христианское вероучение (призванное стать всеобъемлющим миропонима-

нием и мироотношением), исходный пункт которого – православие, конечный – над-конфессиональность» [1, 23].

Принцип всеединства выражается словами: «все существует во всем» и, по мнению русского философа А.Лосева, является определяющим принципом всей философской классики. Магистральная идея философии всеединства – это идея положительного всеединства, т.е. такого единства, при котором автономность составляющих его элементов сохраняется. Вл.Соловьев рассматривает принцип «все существует во всем» именно как провиденциальный закон существования мира (всеединство – это предустановленная гармония всех элементов мироздания).

На эмпирическом же уровне бытия, где имеет место принцип свободного самоопределения, взаимосвязь явлений может отклоняться от этой тенденции всеединства. В эмпирическом мире существенное место занимают моменты рассогласования, дисгармонии и противостояния (борьба за существование) между его элементами. Поэтому всеединство есть онтологический идеал, к которому стремится мир в ходе своего развития. С точки зрения христианства, абсолютное всеединство – это Бог как творческое начало мира и идеальный принцип его существования, а мир – это единство в состоянии прогрессирующей актуализации.

Это значит, что совершенство «не дано» эмпирическому миру в готовом виде, а является важнейшей частью провиденции всеединства, развиваясь в соответствии к которой посюсторонний мир совершенствуется процессуально, что предполагает, например, историчность человеческого бытия, как на индивидуально-личностном, так и на социально-интерсубъективном уровнях его осуществления. Христианский креационизм указывает на то, что вне свободы не может быть реализована сама тенденция развития мира, который содержит Божественный потенциал всеединства как возможность всякого прогрессивного развития или совершенствования. При этом без потенциала всеединства мир как совокупная реальность существовать не может, поскольку в противном случае его порядок распался бы на изолированные и враждебные друг другу элементы, пришел бы в хаотическое состояние, имеющее инфермальную тенденцию к аннигиляции или не-бытию («ничто»). Термином «ничто» Вл.Соловьев «хочет сказать, что существующее несводимо к отдельным вещам, потому что тогда каждую вещь пришлось бы рассыпать на ее бесконечные признаки, а эти признаки на другие бесконечные признаки и превратить все существующее в мираж» [5, 121].

Вл.Соловьев утверждает, что единство мира заключается в фундаменте всего существующего, т.е. в абсолютно-сущем Боге-Творце. Абсолютно-сущее всеединство есть «единораздельная целостность бытия» или такое соединение-взаимодействие его элементов, которое не элиминирует их самостоятельности и идентичности. И это всеединство бытия в своем идеальном выражении есть Бог.

Таким образом, в онтологическом плане Вл.Соловьевым артикулируется не-тождественность сущего и бытия, согласно чему, сущее (потусторонний мир) есть идеальное бытие мироздания, т.е. его всеединство, которое превышает всякую множественность, и поэтому Соловьев называет его абсолютно-сущим. Бытием же, в отличие от сущего, он называет доступную эмпирическому восприятию и дискурсивно-логическому анализу, структурно оформленную и объединенную в относительные единства «данность» посюстороннего мира. Русский философ Л.Лопатин пишет: «истинная реальность не может заключаться во внешних материальных свойствах предметов, – в их непроницаемости, протяженности, подвижности, потому, что есть внешность понятие относительное, – потому, что в основе внешней силы, лежит самоопределяющаяся внутренняя сила. Ничто объективное немыслимо без субъекта, ничто материальное немыслимо без духа. Духу принадлежит настоящая действительность: все, что кажется недуховным, вытекает из духовных

отношений» [8, 61]. Это значит, что религиозная философия (метафизика всеединства) предполагает имманентную духовность бытия.

Мировое развитие, с точки зрения идеи всеединства, представляет собой процесс актуализации потенциальных возможностей бытия в его свободной устремленности к абсолютно-сущему первоначалу. При этом всеединство есть глобальный эволюционный процесс возникновения, развития и совершенствования все более и более сложных образований и систем – от самых примитивных и неорганических – через многообразие живых организмов и популяций биосферы – к человеку, обществу, культуре. Согласно концепции всеединства «мир существует потому, что в нем должен реализоваться идеал совершенного творения» [8, 61]. И поскольку феномен человека есть цель и вершина творения, постольку по мнению Вл.Соловьева, с момента возникновения христианства исторический процесс развития человека как родового существа преобразуется из процесса человеческого в процесс Бого-человеческий – высшую форму процессуального единства мира, т.е. единства сущности (Бога-Творца) и бытия (мира-творения).

Вл.Соловьев утверждает, что актуализация Бого-человеческого содержания мирового процесса в истории происходит на основе эмансипации мистического опыта восприятия единства мира, образующего субстанциональное содержание человеческого духа в его устремленности к идеалу совершенного творения. Парадигма совершенного творения, воплотившего единство Бого-человеческой природы согласно христианству была непосредственно явлена в истории в образе жизни и деятельности Иисуса Христа, описанном новозаветными евангелистами.

В посюстороннем мире, под которым Вл.Соловьев понимает, прежде всего, космичность природы, проявляются различные формы всеединства – от несовершенных и эстетически-безобразных до совершенных и эстетически-прекрасных (красота является выражением гармонии всеединства). «Поскольку законы эволюции распространяются на всю природу, включая атомы, то в природе должно быть свое стремление к совершенствованию, единению, сближению с абсолютно-сущим» [9, 66]. Отмечая признаки этого стремления, например, в области физики, Соловьев обращает внимание на наличие мощных сил взаимного тяготения, которые он интерпретирует как стремление к единению, органически свойственного природе, начиная с низших этапов ее глобальной эволюции (причем эта тенденция единения актуализируется постепенно и неуклонно).

С возникновением феномена человека возникают и «новые возможности для реализации всемирного процесса единения, поскольку личностное начало приобретает в человеке несравнимую с живой и неживой природой глубину и значительность. Стихийные и неосознанные стремления к единству получают разумное осмысление. Человек становится выразителем ведущей тенденции природы» [9, 66]. Взятый на филогенетическом уровне своих потенциальных – онтогенетических креативных возможностей и выступая как квинтэссенция мировой эволюции, человек «огромным напряжением сознания, воли, чувств, достигает такого состояния совершенства и одухотворенности, что способен преодолеть разобщенность в своем существовании, затем – разрыв между человеком и природой и, наконец, между материальным и идеальным» [9, 66-67]. Отсюда – мессианская перспектива человеческого бытия: «соединение с абсолютно-сущим создаст Бого-человечество. Одухотворенное человечество становится партнером Бога для выполнения космиургической задачи – перевоплощения универсума. Это подразумевает создание мира, в котором сохраняются полнота и многообразие бытия, освобожденного от распада и уничтожения» [9, 67].

Сам Вл.Соловьев находился под влиянием идей философии «общего дела» русского философа-космиста Николая Федорова, ориентирующей человечество на победу над смертью. Но замысел метафизики всеединства был еще более грандиозным: «предполагалось

не только сохранение людей, их воскрешение, но и спасение всего мира от гибели, распада, разрушения» [9, 67]. Соловьев утверждает, что бессмертие человека необходимо, ибо «всякое благо возможно для человека под условием, что живет он сам, и живут те, которых он любит. Каким бы свободным и совершенным ни было общество, но человек желающий жить и приговоренный к смерти, не может считаться свободным. Не только человек, но и мир нуждается в помощи. Всепожирающий Хронос всесилен, но человечество, вставшее вровень с Богом, способно победить его» [9, 67]. Это значит, что сверхзадачей метафизики всеединства было стремление отыскать действенные средства противостояния смерти, деструкции, хаосу с тем, чтобы сохранить мир во всем много-образном богатстве его развивающихся и совершенствующихся форм-манифестаций.

Вл.Соловьев подчеркивал, что важнейшим устремлением личности как мыслящего и любящего существа должно стать торжество над смертью. «Резигнация в этом отношении была бы требованием разума только в том случае, если бы смерть человека была абсолютно неизбежным итогом. Но это всегда лишь предполагают, но никогда не доказывают, и не без причины, ибо доказать это невозможно. Что при известных условиях смерть необходима, об этом нет спора; но что эти условия суть единственно возможные, что их нельзя изменить и что смерть есть необходимость безусловная, – для этого нет даже тени разумного основания» [8, 38]. В соответствии с христианским догматом воскрешения, Соловьев выдвинул идею все-воскрешения живых (духовное воскрешение) и мертвых (телесно-духовное воскрешение) как знаменующей всеединство человека и мира с Богом-Творцом исторической цели, к которой должно стремиться человечество и которая выражает содержательный смысл метафизики всеединства.

Суть метафизики всеединства Вл.Соловьев представлял как равноправие и равноценность между единым перво-началом и всем многообразием форм жизни бытия. При этом он отмечал принципиальное различие между истинным и ложным единством бытия. Истинное (положительное) всеединство обеспечивает такое состояние мира, в котором единое существует не за счет всех, а в пользу всех, способствуя их всестороннему развитию и совершенствованию и которое, в свою очередь, способствует обогащению единого. И поэтому положительное всеединство проявляет себя как универсальная полнота и целостность бытия. Ложное, или отрицательное (инфернальное), всеединство подавляет и поглощает входящие в него элементы и оборачивается тем самым небытием или ничто. В диалектическом сочетании положительного и отрицательного всеединства, отрицательное единство («антитезис») выступает фактором, способствующим максимальной актуализации креативного потенциала позитивного единства, которое призвано привести бытие к гармонии с абсолютно-сущим («тезис») посредством раскрытия и максимальной актуализации всего богатства его имманентного содержания («синтез»).

Согласно идее всеединства, оптимальное состояние мира «предполагает существование в нем всего многообразия развитых форм действительности, сохраняющихся во всей своей многокачественности, во всей плоти своей, но во плоти, пронизанной стремлением к единству, гармонии, одухотворенности. Это не только единство различного, но единство в котором сохраняется все» [9, 68].

Моделью позитивного всеединства, имеющего жизнеутверждающий характер, по мнению Вл.Соловьева, выступает живой организм, для которого естественным является такое органическое соединение частей, когда каждый элемент «тяготее» ко всем другим и «заинтересован» в их развитии, равно как и в совершенствовании целого. Отсюда – органическое или жизнеутверждающее понимание бытия в его идеальном выражении, т.е. бытия как абсолютно-сущего.

Идея позитивного всеединства указывает на то, что «первенство бытия принадлежит не отдельным частям, а целому. Безусловное первоначало всякого бытия есть абсолютная целость всего сущего, т.е. Бог. Это-та целость всего, пребывающая в вечности, проявляется во всеединящем смысле мира, так что этот смысл есть выражение Божества, явный и действующий Бог» [5, 165]. И если есть эта живая абсолютно-сущая сила всеединства, то это значит, что «есть и носитель этой силы, т.е. сам Бог, но не просто Бог, а Богочеловек» [5, 165].

Неотъемлемое от метафизики всеединства понятие организма выходит на более широкую по своему смысловому содержанию онтологическую категорию жизни. Именно она позволяет обозначить универсальное единство изначально не-тождественных, но и не противоположных друг другу, сущего и бытия. Эта категория конгруэнтна идеалу положительного всеединства, ориентированного на то чтобы сохранять, воспроизводить, и способствовать самосовершенствованию существующих форм жизни, в то время как ложное единство, в конечном итоге, сводится к inferнальному отрицанию жизни. В интерпретации Вл.Соловьева жизнь предстает как перманентный креативный процесс осуществления потенциальных возможностей бытия, – глобальная эволюция, в которой отдельные дискретные моменты могут быть выделены только условно. Жизненный порыв всеединства проявляется как самовоспроизводство существующих и творчество новых форм жизни, как цветущая полнота бытия во всем многообразии его манифестаций.

Жизнь естественна, непосредственна, и свободна в самоосуществлении своих проявлений, в отличие от всего того, что вымучено, неестественно и не способно к развитию. Во ее феноменах обнаруживается душа (жизнь и душа – это понятия синонимичные), а на высших ступенях ее актуализации, к которым относятся человек, общество, культура – обнаруживается непосредственное присутствие духа. По мнению Вл.Соловьева субъектом культурно-исторического процесса выступает человечество как действительный, хотя и собирательный организм (при этом «всечеловеческий организм» именуется у него «всеединой личностью»).

Вл. Соловьев утверждает, что полноценное представление органического всеединства мира имеет сверх-рациональный характер мистического откровения, продуцирующего в своей когнитивной активности единство мысли, чувства и воли, – т.е. гармонию внутреннего мира (духа) личности в его непосредственной причастности бытию как сущему. И если понимать мистику как культурный феномен, то именно в ней родилась идея всеохватной целостности мироздания. Соловьев считает, что мистика есть творческое обращение к трансцендентному миру сущего, и отмечает, что в мистике (мистическом опыте) человеческая жизнь находится в теснейшей взаимосвязи с действительностью абсолютно-сущего. В силу этого он называет духовное (Божественное) начало человека – мистическим.

«Мистицизм» Вл.Соловьева «есть теория бытия и жизни как всеобщего и целостного организма» [5, 117]. Поэтому само различие сущего и бытия он называет мистикой. И при этом предметом мистического откровения выступает «не мир явлений, сводимых к нашим ощущениям, и не мир идей, сводимых к нашим мыслям, а живая действительность существ в их внутренних жизненных отношениях; это не внешний порядок явлений, а внутренний порядок существ в их жизни, определяемый отношением к существу первоначальному» [5, 116]. Мистический опыт способен видеть единство там, где обыденный взор видит лишь многообразие и разобщенность. При этом сам мистический опыт может быть актуализирован только при помощи веры (*solar fides*). Из этого следует, что мистический опыт есть опыт творческого отношения к миру, направленного на его преобразование в соответствии с идеалом абсолютно-сущего, т.е. опыт

творческой деятельности личности (мистика это и есть религия в ее наиболее напряженной и живой, т.е. творческой стадии). В связи с этим Соловьев квалифицирует личность как субъекта мистического опыта и творчески-преобразующей деятельности.

В мистическом опыте личности находит свое выражение Божественная мудрость – София. Учение о Софии оказывается у Вл.Соловьева коррелятивно связанным с учением о всеединстве и также имеет метафизический характер. София предстает у него как понятие и мистический образ – как Божественный первообраз творения мира, идеальный план его развития. В конкретизирующем понятие жизни понятии Софии содержится целый комплекс смысловых значений, онтологическое содержание которых позволяет определить Софию как духовную сущность бытия. И поскольку бытие имеет абсолютно-сущий исток своего происхождения, постольку сама София представляется Соловьевым протоматерией, выражающей единство многообразия его форм. «Включенная в абсолют, первоматерия не может быть ничем иным как чистой потенцией бытия, основой проявления сущего, вечным образом сущего, т.е. идеей или мировой душой. София, отождествленная с мировой душой, способна не только на должное развертывание заложенных в ней потенций, но и на искажения, возникающие в том случае, если мировая душа увлечется излишней самостоятельностью. Но такое течение событий является аномалией. Закономерное развитие происходит иначе: мировая душа, развертывая все богатство своего содержания и становясь в какой-то мере «другим» для абсолютно-сущего, вместе с тем проникается началом единства, и тогда обогащенное, полностью проявленное содержание, устремляясь к единству, позволяет перейти абсолютно-сущему в завершающее его состояние» [9, 62].

В силу того, что смысл позитивного всеединства – преодоление распада, неотъемлемого от течения времени, которое, по представлениям Вл.Соловьева, безусловным существованием не обладает, София мыслится им также и как содержащаяся в абсолютно-сущем провиденциальная «матрица» будущего развития мироздания, в которой «запрограммировано» партнерство человека с Богом. «В абсолютно-сущем человек присутствует изначально и времени нет. Оно появляется в мире развертывания потенций, сопровождающемся удалением от абсолюта, отделением от него. Но на высшей стадии эволюции, благодаря деятельности Бого-человечества, время, по крайней мере, его всеразрушающая стрела исчезнет. Бого-человечество создаст побеждающий хаос новый космос; в космосе человек, человечество обретут бессмертие, природа будет спасена от разрушения: в нем ничто не должно быть подавлено и уничтожено» [9, 67].

В софиологии всеединства человек предстает как демиург космического масштаба в связи с чем Вл.Соловьев доказывал, что перед человечеством стоит дилемма – «или идя путем совершенствования, взять на себя ответственность за единение и сохранение всего существующего, или, предпочтя разобщенность, бездуховность и пассивность, способствовать гибели мира» [9, 68]. Осознание этого особенно важно в эпоху НТР, когда креативная деятельность человека приобрела планетарные масштабы (на что указывает, например, концепция ноосферы).

Следовательно, провиденциальный смысл жизнедеятельности человека в мире – это творческое преобразование бытия в соответствии с мистическим опытом всеединства. Когнитивное откровение мистического опыта оказывается у Вл.Соловьева взаимосвязанным с интеллектуальной интуицией (истиной), этикой (благом) и эстетическим чувством (красотой), органическое единство которых находит свое выражение в реальном «собирательном» творчестве личности. Уподобляющий человека Богу акт творческой деятельности есть праксиологическое воплощение идеала положительного всеединства бытия как идеала совершенного творения. Это значит, что творческая деятельность несет в себе животворящий элемент («матрицу») вечности, способствующий внутреннему преображению

творца через его творение. В процессе творческой деятельности конституируется аутентичный креативной симультанности мистического опыта верующей личности момент органической синкретичности бытия как жизни. И если мистика предстает как откровение непосредственного единения с Богом, то ее сакральный опыт актуализируется в творческом преобразовании мира – в свободной теургии.

Согласно мнению Вл.Соловьева, «каждый человек способен познавать и осуществлять истину, и может стать живым отражением абсолютного целого, сознательным и самостоятельным органом всемирной жизни» [8, 17]. Таинство «собирательного» творчества заключается именно в его порождающей способности, тождественной самой жизни. И его главная задача, реализующая мессианское призвание человеческого бытия, – это праксиологическое воплощение идеала позитивного всеединства, способствующего одухотворению мирового процесса в соответствии с предвечным образом абсолютно-сущего – его Софией. Таким образом, софиологический смысл творческой деятельности человечества как «всеединой личности» заключается не в подражании или предварении, а в «осуществлении», в подвиге Пигмалиона, оживившего камень, воплотив в нем свой творческий дух.

Характеризуя творчество как истинную духовность человека, Вл.Соловьев подчеркивает, что подлинная духовность «не есть слабое подражание и предварение смерти, а торжество над смертью, не отделение бессмертного от смертного, вечного от временного, а превращение смертного в бессмертное, восприятие временного в вечное. Ложная духовность есть отрицание плоти, истинная духовность есть ее перерождение, спасение и воскресение» [8, 40].

Вл.Соловьев утверждает, что творчество оправдывает безусловное значение личности и, наполняя абсолютным содержанием нашу жизнь, избавляет нас от фатальной неизбежности смерти. Посредством «собирательной» культуротворческой деятельности личности преобразуются земная природа, общество, универсум. Здесь налицо гуманистическая вера в безусловные творческие возможности человека: «в пределах своей данной действительности человек есть часть природы, но он последовательно нарушает эти пределы; в своих духовных порождениях – религии и науке, нравственности и искусстве – он обнаруживается как центр всеобщего сознания природы, как душа мира, как осуществляющая потенция абсолютного всеединства, и, следовательно, выше его может быть только это самое абсолютное в своем совершенном акте, или вечном бытии, т.е. Бог» [8, 17].

Софиологический смысл творчества, равно как и всей жизнедеятельности человека, имеет теургический, т.е. мессианский характер. В истории человечества должен свершиться оживотворяющий «подвиг Пигмалиона», – достижение человеком реальной способности воспроизводства позитивного всеединства бытия, что означает абсолютное преодоление инфернальных сил хаоса, распада и гибели (именно в этом заключается софийный смысл мифологического предания о скульпторе Пигмалионе креативной силой своей любви вдохнувшего жизнь в сотворенную им мраморную статую). С точки зрения христианства, реальное достижение перманентной гармонии позитивного всеединства есть эсхатология – свершение истории как окончательная победа Бого-человечества над временем и воссоединение абсолютно-сущего с его совершенным творением. Это произойдет тогда, когда творческая деятельность «всеединой личности» сумеет полностью раскрыть свой креативный потенциал, что станет историческим опытом оправдания человеческого бытия – его антроподицеей.

По мнению Л.Лопатина, «Бог создал мир, чтобы иметь в нем свое живое подобие и мир должен выполнить это свое назначение. Этим определяется смысл мирового процесса в его целом: он состоит в постепенном просветлении и одухотворении, в возрастающем уподоблении Божественному замыслу. В этом внутреннем преображении вселенной цен-

тральное место принадлежит человеку, как одновременному носителю природных стихий в своем телесном организме и потенций Божественного разума в своем духе. На человеке лежит грандиозная задача спасения и внутреннего освящения мира» [8, 62].

Таким образом, несомненным достоинством метафизики всеединства является утверждение теургического призвания человеческого бытия в мире и его мессианских креативных возможностей, которые должны реализоваться в истории в соответствии с софиологическим (жизнеутверждающим) идеалом положительного всеединства. При этом перманентную целе-устремленность творческой деятельности личности, предполагающую ее трансцендентную перспективу может придать только вера в абсолютно-сущие основания бытия как жизни.

РЕЗЮМЕ

У статті з використанням ідей російської релігійної філософії всеєдності аналізується феномен творчості, який представляється як найважливіша характеристика людського буття. Саме через артикуляцію смислового змісту категорії творчості здійснюється реконструкція екзистенціального значення людської життєдіяльності в світі, а також есхатологічного значення людської історії.

Акцентовується увага на культурологічній і філософсько-антропологічній проблематиці.

SUMMARY

In the article with the use of ideas of Russian religious philosophy of all-unity the phenomenon of creation, which appears as major description of still human life is analyzed. Exactly through articulation of semantic maintenance of category of creation the reconstruction of existential sense of still human vital activity in a world and also eschatological sense of still human history is carried out.

The culturological and philosophical-anthropological problems are accented.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акулинин В.Н. Философия Всеединства: От В.С.Соловьева к П.А.Флоренскому. – Новосибирск: Наука, 1990. – 158 с.
2. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета: Канонические: В русском переводе с параллельными местами. – М.: Библейская Лига. – 1217 с.
3. Булгаков С.Н. Православие. Очерки учения православной церкви. – Киев: Лыбидь, 1991. – 238 с.
4. Зеньковский В.В. История русской философии. – Ленинград: 1991. – Том II, Часть 1. – 255 с.
5. Лосев А.Ф. Владимир Соловьев. – М.: Мысль, 1994. – 230 с.
6. Лосский Н.О. История русской философии. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
7. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия // Сочинения в 2-х тт. – М.: Мысль, 1988. – Т.1. – 892 с.
8. Соловьев В.С. Смысл любви. – Киев: Лыбидь – АСКИ, 1991. – 64 с.
9. Уткина Н.Ф. Тема всеединства в философии Вл. Соловьева // Вопросы философии. – 1989. – №2. – С.59-75.
10. Шаповалов В.Ф. Русская классическая философия XIX века // Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 576 с.

Надійшла до редакції 01.06.2004 р.

УДК 13

ИВАН ФЕДОРОВИЧ КАРАМАЗОВ КАК МАРГИНАЛЬНАЯ ЛИЧНОСТЬ

Т.В.Кононенко

Фигура Ф.М.Достоевского, его жизненный путь, творчество являются знаковыми для русской литературы и философии. Ф.М.Достоевский – символ русской культуры. Как указывает Г.Д.Гачев, один из современных российских культурологов, Ф.М.Достоевский – это тот, кто «пережил смерть (Голгофу) – и воскресение... Достоевскому выпало посреди жизни это пройти – умереть в прежнем миропонимании (которое он и тогда довел до предела и высоты: фурийеристско-западное, атеистически-социалистическое, и гоголевски-гуманное – в «Бедных людях»): он по делу Петрашевского был выведен на Семеновский плац для казни – и *пострадал*, как никто; еще и на каторге в «Мертвом доме» в казни принудительной соборности (никогда человек тут не один!); и можно сказать, что все его последующее творчество – это уникальный в мире феномен: посмертного, воскрешенного человека, спустившегося к нам оттуда, откуда никто не приходил... и вот он стал вещать то, что там узнал, и нам сообщать. Принес новый завет и скрижали – с того света. Потому все в нем – сверх: и человек, и требования его к себе и миру и любви. Потому священным трепетом нас овеивает при соприкосновении с его миром, и понятия его выражены с нечеловеческой энергией. Но не с демонической, а как благая весть: ибо Голгофу прошел, уподобление с Христом... он передал «умение» христианского опыта жизни, сострадания и взгляда на все: и на мелкое и бытовое, и на историю, в том числе, и наши ценности руководящие и понятия. У него всему тотальный пересмотр, но не «критика», а – возуглубление и расширение наших мер и представлений и о «добре», и о «зле»... Достоевский копнул поглубже – в сторону, где уже не «добро» и «зло», а «святость» и «грех» [1, 33].

Один из парадоксов Ф.М.Достоевского состоит в том, что изобличая зло, порочность и греховность человека с одной стороны, он показал их привлекательность с другой стороны. В лице Ф.М.Достоевского русская литература XIX века не только выводит типаж маргинальной личности, но и создает идеологию данного типажа, делает его привлекательным для человека, стоящего перед выбором своей ценностной системы, своего «Я». Родион Романович Раскольников, Николай Всеволодович Ставрогин, Иван Федорович Карамазов – три главных философа-идеолога маргинальной бунтующей личности. Их философия по сути своей – Танатология, философия Смерти и Разрушения.

Наша статья презентует одну из структурных частей диссертации, посвященной проблеме маргинальной личности в русской философии. Цель статьи – представить ценностную систему маргинальной личности на примере Ивана Федоровича Карамазова, одного из центральных персонажей романа Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы».

С нашей точки зрения, необходимо разграничить понятия маргинала и маргинальной личности. Основой такого разграничения служит степень осознанности своего выбора, своего статуса. Как известно, маргинал – это человек, стоящий вне общества, определенной социальной группы, общественной морали в целом. По своей структуре маргинальная среда пестра, разнообразна. Разнообразны и причины попадания в данную среду. Как правило, здесь господствуют причины социально-экономического характера, сознательно-волевой же фактор практически отсутствует. В отличие от маргинала, для маргинальной личности бунт, отсутствие единения с окружающим миром яв-

ляются жизненной позицией, принципом жизни. Это – сознательный, свободный, ценностный выбор своего жизненного стиля.

Это исследование обусловлено актуальностью проблемы своеволия и произвола в условиях развития современного общества. Современный человек расширяет границы своей свободы, позабыв об ответственности, о праве другого человека на свободу и самореализацию.

Научная новизна, научно-теоретическое значение данной работы определяются спецификой аксиологического подхода к анализу проблемы человека, личности и феноменолого-герменевтического метода, в рамках которых совершается это исследование.

Среди последних публикаций в области философской антропологии, аксиологии, этики мы выделяем работы И.В.Бычко (экзистенциальная философия), Г.В.Гребенькова (аксиологический подход к проблеме человека), С.Б.Крымского (проблема человека, ценностей, смысла жизни), Ф.В.Лазарева (философские маргиналии), В.А.Малахова (вопросы этики), В.Б.Окорокова (русская философия), В.Ф.Сержантова (проблема природы и сущности человека), В.Г.Табачковского (философская антропология) [2-8].

Одной из характерных особенностей русской ментальности, русской культуры в целом является их дуалистичность. Именно в русской литературе XIX века, в первую очередь, в творчестве Ф.М.Достоевского наиболее полно и ярко проявляется данная особенность. Речь идет не столько о противопоставлении противоположных тенденций, прежде всего Богочеловеческих и Богоборческих, любви и своеволия, красоты и безобразия, сколько о взаимообусловленности, взаимопроникновении этих противоположностей. В «Братьях Карамазовых» устами Дмитрия Карамазова Ф.М.Достоевский констатирует: «... иной, высший даже сердцем человек и с умом высоким, начинает с идеала мадонны, а кончает идеалом содомским. Еще страшнее кто уже с идеалом содомским в душе не отрицает и идеала мадонны, и горит от него сердце его и воистину, воистину горит, как и в юные беспорочные годы. Нет, широк человек, слишком даже широк, я бы сузил» [9, 153]. Уникальность Ф.М.Достоевского, пожалуй, и состоит в том, что он лучше других понимал и ощущал дуалистичность человека, следовательно, возможность как его сублимации, так и деградации.

В 1923 году немецкий исследователь Иолан Нейфельд под редакцией З.Фрейда публикует работу «Достоевский. Психоаналитический очерк», в которой рассматривает личность и творчество русского писателя с позиции психоанализа. Свою работу И.Нейфельд начинает с ряда вопросов: «С удивлением спрашиваешь, почему человек, так лояльно настроенный, как Достоевский, принимает участие в заговоре против царя?

Как можно быть глубоко религиозным и вместе с тем абсолютно неверующим?

Почему человек, всем своим существом привязанный к родной земле, месяцы, даже годы проводит за границей?

Откуда эта беспрестанная погоня за деньгами, чтобы затем выбрасывать их за окно, как почти не имеющие никакой цены?» [10, 52]. Уже сами вопросы И.Нейфельда свидетельствуют о дуалистичности и натуры, и мировоззрения, и творчества Ф.М.Достоевского. Более того, русский писатель не только дуалистичен, но и полифоничен. М.М.Бахтин, один из основоположников направления диалогичности, отмечает: «При обозрении обширной литературы о Достоевском создается впечатление, что дело идет не об одном авторе-художнике, писавшем романы и повести, а о целом ряде философских выступлений нескольких авторов-мыслителей – Раскольникова, Мышкина, Ставрогина, Ивана Карамазова, Великого Инквизитора и др.» [11, 6]. Анализируя данную особенность творчества Ф.М.Достоевского, М.М.Бахтин делает вывод: «Множественность самостоятельных и неслиянных голосов и сознаний, подлинная полифония полноценных голосов, действительно, является основ-

ною особенностью романов Достоевского. Не множество судеб и жизней в едином объективном мире в свете единого авторского сознания разворачивается в его произведениях, но именно множественность равноправных сознаний с их мирами сочетаются здесь, сохраняя свою неслиянность, в единство некоторого события. Главные герои Достоевского, действительно, в самом творческом замысле художника не только объекты авторского слова, но и субъекты собственного непосредственно значащего слова» [11, 7]. Следовательно, Ф.М.Достоевский – «творец полифонического романа».

Наиболее ярко, с нашей точки зрения, эта полифоничность представлена в «Братьях Карамазовых». Здесь Ф.М.Достоевский в лице пяти Карамазовых предлагает своеобразную классификацию общества и господствующих в нем идей. Дмитрий Карамазов – олицетворение страсти, человек буйного, неукротимого нрава, мысли и поступки которого нередко граничат с пороком и преступлением. Иван Карамазов – интеллеktуал, человек, которого интересуют идеи, теоретик, а не практик. Он – вольнодумец, скептик и атеист. Алеша Карамазов – это образ «прекрасного» человека, праведника, готового пожертвовать собой во имя другого человека, общества и Бога. Павел Смердяков – практик-материалист, утверждающий свою, лакейскую, логику, символ подлости и опустошения. Наконец, отец семейства, Федор Павлович Карамазов – сладострастник, развратник и сребролюбец. Важный момент: полифоничен не только роман Ф.М.Достоевского, сами герои – полифоничны. В каждом из них присутствует как положительное, так и отрицательное начало.

Дуалистичность, полифоничность человека, сочетание и абсолютизация противоположных, взаимоисключающих начал, согласно Ф.М.Достоевскому, порождают «Карамазовщину». Ее суть определяет Дмитрий Карамазов: «... Насекомым – сладострастие! Я, брат, это самое насекомое и есть, и это обо мне специально и сказано. И мы все, Карамазовы, такие же, и в тебе, ангеле, это насекомое живет и в крови твоей бури родит. Это – бури, потому что сладострастие буря, больше бури! Красота – это страшная и ужасная вещь! Страшная, потому что неопределимая, а определить нельзя, потому что бог задал одни загадки. Тут берега сходятся, тут все противоречия вместе живут... Черт знает что такое даже, вот что! Что уму представляется позором, то сердцу сплошь красотой. В содоме ли красота? Верь, что в содоме-то она и сидит для огромного большинства людей, – знал ты эту тайну или нет? Ужасно то, что красота есть не только страшная, но и таинственная вещь. Тут дьявол с богом борется, а поле битвы – сердца людей» [9, 153].

И Николая Ставрогина, и Ивана Карамазова беспокоят «предвечные», «вековечные» вопросы. Предлагая Алеше тему для разговора, Иван констатирует: «О мировых вопросах, не иначе: есть ли бог, есть ли бессмертие? А которые в бога не веруют, ну, те о социализме и об анархизме заговорят, о переделке всего человечества по новому штату, так ведь это один же черт выйдет, все те же вопросы, только с другого конца. И множество, множество самых оригинальных русских мальчиков только и делают, что о вековечных вопросах говорят у нас в наше время» [9, 303]. Очевидно, что для Ф.М.Достоевского вопросы мирового и социального порядка по сути своей есть одно целое. Согласно русскому писателю, справедливость в Царстве Земном обуславливает веру человека в Царство Небесное. Для Ивана Карамазова и подобных ему людей проблема бытия Бога не является актуальной. Иван отмечает: «... я давно уже положил не думать о том: человек ли создал бога или бог человека?» [9, 304]. Иван Федорович верит в Бога, принимает его «прямо и просто». Однако он не принимает мира, созданного Богом. Второй сын Федора Павловича Карамазова не может понять и принять несправедливость окружающего мира, «зверскую» жестокость человека», страдания невинных

людей. Устами Ивана Карамазова Ф.М.Достоевский выводит один из главных своих постулатов: «...я убежден, как младенец, что страдания заживут и сгладятся, что весь обидный комизм человеческих противоречий исчезнет, как жалкий мираж, как гнусненькое измышление малосильного и маленького, как атом, человеческого эвклидовского ума, что, наконец, в мировом финале, в момент вечной гармонии, случится и явится нечто до того драгоценное, что хватит его на все сердца, на утоление всех негодований, на искупление всех злодейств людей, всей пролитой ими их крови, хватит, чтобы не только было возможно простить, но и оправдать все, что случилось с людьми, – пусть, пусть это все будет и явится, но я-то этого не принимаю и не хочу принять!» [9, 305-306]. В этом и состоит бунт Ивана Карамазова.

Текст Библии неоднократно фиксирует положение, что человек не в состоянии понять Бога, адекватно оценить помыслы и действия последнего. Подобное непонимание демонстрирует и Иван Федорович Карамазов. Он готов сделать один шаг навстречу Богу – принять идею «первородного греха». Действительно, человечество в целом и отдельные его представители грешны. По этому поводу Иван замечает: «Люди сами, значит, виноваты: им дан был рай, они захотели свободы и похитили огонь с небеси, сами зная, что станут несчастны, значит, нечего их жалеть» [9, 315]. Однако как быть с невинным человеком, в частности, с новорожденным, с ребенком? Каким образом можно понять и оправдать Бога, обрекающего и невинных на страдания? Здесь возникает еще один вопрос. Для чего и во имя чего страдал Христос, что именно искупил он своей кровью, если люди, в том числе и невинные, до сих пор страдают? Выходит, что людей безгрешных на земле нет. Находясь во чреве матери, человек уже грешен и виновен перед Богом. Именно этого и не принимает Иван Карамазов.

Алексей Федорович оппонирует своему старшему брату: «... есть ли во всем мире существо, которое могло бы и имело право простить? Но существо это есть, и оно может все простить, всех и вся *и за все*, потому что само отдало неповинную кровь свою за всех и за все» [9, 318]. Христос призван спасти мир, всех и каждого, но с этим вновь не согласен Иван, он требует возмездия: «И возмездие не в бесконечности где-нибудь и когда-нибудь, а здесь уже на земле, и чтоб я его сам увидал» [9, 315]. Иван Карамазов готов «совершенно» отказаться от «высшей гармонии»: «Не стоит она слезинки хотя бы одного только того замученного ребенка, который бил себя кулачком в грудь и молился в зловонной конуре своей неисккупленными слезками своими к «боженьке»! Не стоит потому, что слезки его остались неисккупленными» [9, 316-317]. А искупить их, по мнению Ивана, невозможно, поскольку зло уже совершилось – невинный пострадал. В этом случае Христова любовь бесполезна, она не решает данную проблему.

Ф.М.Достоевский постоянно фиксирует конфликт между реальным и идеальным положением дел. Используя терминологию Г.Д.Гачева, можно сказать, что «историософия» России не соответствует «теософии» России, то есть российская реальность расходится с идеальным планом Бога относительно России. Более того, это расхождение чрезвычайно велико. Поэтому и живет Иван с «адам в груди и в голове». В конечном итоге такое состояние порождает формулу «Все позволено». Здесь она логична и закономерна. Во-первых, потому, что Бог и созданный им мир несправедливы. Жизнь наполнена страданием, которое обесценивает и обесмысливает бытие как отдельного человека, так и человечества в целом. Человек «убивает» Бога, свою веру в него, надежду на лучшее будущее. Во-вторых, человек, как минимум, дуалистичен. В каждом заключена «Карамазовская сила», «сила, что все выдержит», «сила низости карамазовской». Бессмысленность также нуждается в оправдании. По этой причине и звучат две ключевые фразы: «Насекомым – сладострастье!» и «Все позволено». Заметим, что для Ивана фраза «Все позволено» звучит не столько в утвердительной, сколь в вопро-

тельной форме. Иван Федорович лишь задает себе этот вопрос. Он не готов к утвердительному ответу, к практической реализации этой фразы. Для этого есть «передовое мясо» – Павел Федорович Смердяков.

Линия взаимоотношений между Иваном Карамазовым и Павлом Смердяковым принципиально важна для нашего исследования. Как пишет Ф.М.Достоевский, в начале Иван Федорович «принял было в Смердякове какое-то особенное вдруг участие, нашел его даже оригинальным. Сам приучил его говорить с собою, всегда, однако, дивясь некоторой бестолковости или, лучше сказать, некоторому беспокойству его ума и не понимая, что такое «этого созерцателя» могло бы так постоянно и неотвязно беспокоить» [9, 342]. Философствуя со Смердяковым, Иван скоро убедился, что последнему «надо чего-то совсем другого». Ф.М.Достоевский неоднократно акцентирует, что Иван не понимает Смердякова. Он не понимает ни своей первоначальной симпатии, ни следующей за ней антипатии к Смердякову. До своего последнего разговора со Смердяковым Иван Карамазов не ощущает, точнее, не желает ощущать внутренней взаимной связи между ними. Смердяков же из всех своих братьев с самого начала выделяет именно Ивана. Для Смердякова интеллеktуал Иван выступает в качестве наставника, генератора идей. По этой причине, как пишет Ф.М.Достоевский, Смердяков «видимо стал считать себя бог знает почему в чем-то наконец с Иваном Федоровичем как бы солидарным, говорил всегда в таком же тоне, будто между ними вдвоем было уже что-то условленное и как бы секретное, что-то когда-то произнесенное с обеих сторон, лишь им обоим только известное, а другим около них копошившимся смертным так даже и непонятное» [9, 343].

Одно из существенных различий между Иваном Карамазовым и Павлом Смердяковым состоит в том, что первый самостоятельно пришел к своей идее, выработал свою ценностную систему, второй же заимствовал ее. Как отмечает Ф.М.Достоевский, Смердяков изначально ориентирован на разрушение. Однако до встречи с Иваном он бессознательно создает вокруг себя сферу одиночества, жестокости, презрения и ненависти. Подчеркнем еще раз: делает это он бессознательно, интуитивно. Смердякова не интересуют ни окружающий мир, ни события, ни люди, ни книги, с помощью которых он мог бы найти или выработать свою идею. До общения с Иваном Смердяков выступает, по словам Ф.М.Достоевского, как «созерцатель», который накапливает свои «впечатления» от соприкосновения с окружающим миром. «Впечатления же эти, – пишет русский писатель, – ему дороги, и он наверно их копит, неприметно и даже не сознавая, – для чего и зачем, конечно тоже не знает: может вдруг, накопив впечатлений за многие годы, бросит все и уйдет в Иерусалим, скитаться и спастись, а может, и село родное вдруг спалит, а может быть, случится и то и другое вместе» [9, 175]. Иван дает Смердякову идею. После общения со старшим братом Смердяков накапливает уже не «впечатления», а «мысли». Он становится логичным и прагматичным. Из созерцателя Павел Смердяков превращается в практика.

Для Ивана Федоровича Смердяков – «лакей и хам», «передовое мясо». В беседе с отцом и Алешей Иван с негодованием замечает о Смердякове: «...уважать меня вздумал...» [9, 182]. И Николай Ставрогин, и Иван Карамазов – теоретики, носители идеи. Они пытаются постичь пределы «человеческого», восстают против существующего миропорядка, в первую очередь, против удела человека. Здесь имеет место парадокс: не веря в человека, они тем не менее утверждают «идею» человека, ее силу и глубину. Рядом находятся практики – Петр Верховенский и Павел Смердяков. В своих действиях они менее хаотичны, более последовательны и решительны. Они – реализаторы идеи. Интересный момент: ни Ставрогин, ни Иван Карамазов не воспринимают Петра Верховенского и Смердякова как своих последователей. Николай Ставрогин и Иван Карамазов не желают отвечать за содеянное их последователями, за реализацию их идей.

Будучи неготовым к практической реализации своих идей, Иван Федорович не осознает, что фактически он вступает в сговор со Смердяковым. Накануне отцеубийства Иван отказывается понимать Смердякова, который демонстрирует «чрезвычайное внимание и ожидание», «робкое и подобострастное». Тем не менее, провожая Ивана, Смердяков не только интуитивно, но и вербально фиксирует их сговор:

«— Видишь... в Чермашню еду... — как-то вдруг вырвалось у Ивана Федоровича, опять как вчера, так само собою, слетело, да еще с каким-то нервным смешком. Долго он это вспоминал потом.

— Значит, правду говорят люди, что с умным человеком и поговорить любопытно, — твердо ответил Смердяков, проникновенно глянув на Ивана Федоровича» [9, 358].

В монографии «Этика любви и метафизика своеволия» Ю.Н.Давыдов, один из представителей советской философии, сравнивая Ивана Карамазова и Павла Смердякова, отмечает: «Но, как нам представляется, водораздел обозначается здесь совсем не только в связи с тем, что первый совершил преступление — убил отца своего — мысленно, а второй сделал это «практически», выстроив предварительно свою моральную бухгалтерию с помощью софистической аргументации Ивана Карамазова. Не менее существенным критерием различия... является для нас тот факт, что первый оказался, наконец, способным признать *радикальную виновность* своей мысли и нашел в себе нравственные силы предстать с повинной перед людьми, сломив свою чудовищную гордыню, тогда как второй не нашел в пустой душе своей таких сил и способностей: *сбежал в самоубийство*, так и не признав над собою людского суда, убоявшись его» [12, 23]. С этими положениями трудно не согласиться. Однако не стоит забывать, что Смердякова «породил» Иван. Именно Иван Федорович произносит приговор своему старшему брату Дмитрию и отцу: «Один гад съест другую гадину, обоим туда и дорога!» [9, 192].

Здесь возникает несколько вопросов. Действительно ли осознал Иван Федорович Карамазов греховность своей идеи? Связал ли он отцеубийство с этой идеей? Интересный момент: признание Ивана в отцеубийстве — это показатель его внутренней силы или слабости идеи? И последнее: зачем Смердякову убивать отца? Преступление Павла Смердякова — это реализация или профанация идеи Ивана?

Как и Николай Ставрогин, Иван Карамазов, по словам Н.А.Бердяева, погибает от «безмерности», от «дерзновения на безмерные, бесконечные стремления, не знавшие границы, выбора и оформления». По-видимому, безмерность истощила и самого Ивана, и его идею. Вряд ли Иван Федорович был готов к адекватной реализации своей идеи. По этому поводу Н.А.Бердяев в работе «Миросозерцание Достоевского» пишет: «В мире так много зла и страдания, потому что в основе мира лежит свобода. И в свободе — все достоинство мира и достоинство человека. Избежать зла и страдания можно лишь ценой отрицания свободы. Тогда мир был бы принудительно добрым и счастливым. Но он лишился бы своего богоподобия. Ибо богоподобие это прежде всего в свободе. Тот мир, который сотворил бы бунтующий «Эвклидов ум» Ивана Карамазова, в отличие от Божьего мира, полного зла и страдания, был бы добрый и счастливый мир. Но в нем не было бы свободы, в нем все было бы принудительно рационализировано. Это изначально, с первого дня был бы тот счастливый социальный муравейник, та принудительная гармония, которую пожелал бы свергнуть «джентльмен с ретроградной и насмешливой физиономией». Трагедии мирового процесса не было бы, но не было бы и Смысла, связанного со свободой» [13, 433]. Фактически Иван Федорович предлагает ту же модель общества, что и Великий Инквизитор. Для устройства Царства Земного по принципу справедливости и любви необходимо любить людей. Но именно любви и не хватает Ивану.

Формула «Все позволено» плавно переходит в формулу «Все не позволено». «Прежний смелый человек-с» Иван Федорович Карамазов оказывается сломленным

практической реализацией своей идеи. На наш взгляд, преступление Павла Смердякова можно отнести к разряду идеальных. Ф.М.Достоевский, выводя конфликт между Федором Павловичем и Дмитрием, создает идеальные условия для идеального преступления. Отметим, что Павел Смердяков целенаправленно совершает четырехслойное преступление: во-первых, он убивает человека, во-вторых, убивает своего отца, в-третьих, он обвиняет невиновного, в-четвертых, своего родного брата. Здесь преступление не только уголовного, но и морального порядка. В отличие от Ивана, Смердякова не интересует идея в чистом виде. Он желает познать на практике, все ли позволено. Своим преступлением Смердяков как раз и утверждает, что позволено все.

Единственная проблема, с которой сталкивается Смердяков, это реакция Ивана. Безоговорочно приняв своего старшего брата в качестве наставника, «с умным человеком и поговорить любопытно», Смердяков пожелал угодить ему и реализовать его идею. Однако наставник оказался неготовым к этой ситуации. Он не понял и не принял действий Смердякова. Реакцией Ивана Карамазова на отцеубийство становится страх. В своем последнем разговоре с Иваном Федоровичем Смердяков, прежде почитавший старшего брата, фиксирует с презрением: «Умны вы очень-с. Деньги любите, это я знаю-с, почет тоже любите, потому что очень горды, прелесть женскую чрезмерно любите, а пуще всего в покойном довольстве жить и чтобы никому не кланяться – это пуще всего-с. Не захотите вы жизнь навеки испортить, такой стыд на суде принять. Вы, как Федор Павлович, наиболее-с, из всех детей наиболее на него похожи вышли, с одною с ними душой-с» [14, 358].

Для Ф.М.Достоевского вариации на тему «Все позволено» тесным образом связаны с проблемой веры человека в Бога. Формула «Все позволено» обуславливает вопрос «Есть ли Бог?». Здесь имеет место следующая логика: если все позволено, то Бога нет, или Богом ощущает себя сам человек, но если Бог есть, то все не позволено. Подобные рассуждения характерны в первую очередь для Павла Смердякова. Он сознательно отказывается от веры в Бога, поскольку «вполне уполномочен в том собственным рассудком». В пользу своей позиции Смердяков приводит два аргумента. Первый из них: если человек не принимает христианского Бога, христианства в целом, то о каком наказании в аду может идти речь? В споре со своим воспитателем Смердяков отмечает: «С татарина поганого кто же станет спрашивать, Григорий Васильевич, хотя бы и в небесах, за то, что он не христианином родился, и кто же станет его за это наказывать, рассуждая, что с одного вола двух шкур не дерут» [9, 178]. Второй аргумент: даже если человек верит в Бога, то его вера не абсолютна. Смердяков констатирует: «...ведь сказано же в писании, что коли имеете веру хотя бы на самое малое даже зерно и притом скажете сей горе, чтобы съехала в море, то и съедет, нимало не медля, по первому же вашему приказанию. Что же, Григорий Васильевич, коли я неверующий, а вы столь верующий, что меня беспрерывно даже ругаете, то попробуйте сами-с сказать сей горе, чтобы не то чтобы в море (потому что до моря отсюда далеко-с), но даже хоть в речку нашу вонючую съехала, вот что у нас за садом течет, то и увидите сами в тот же момент, что ничего не съедет-с, а все останется в прежнем порядке и целости, сколько бы вы не кричали-с. А это означает, что и вы не веруете, Григорий Васильевич, надлежащим манером, а лишь других за то всячески ругаете» [9, 179]. Целесообразна ли такая вера? Спасает ли она человека?

Этот же комплекс проблем пытается решить и Иван Карамазов. Ф.М.Достоевский формулирует «болезнь Ивана» следующим образом: «Муки гордого решения, глубокая совесть!» Бог, которому он не верил, и правда его одолевали сердце, все еще не хотевшее подчиниться» [14, 385]. Русский писатель постоянно подчеркивает двойственность Ивана. Заметим, все главные герои романов Ф.М.Достоевского – дуалистичны, человек в целом – расколот, раздвоен. Имеет место постоянная внутренняя борьба между доб-

ром и злом. Дмитрий Карамазов не зря констатирует, что именно внутри человека («поле битвы – сердца людей») идет борьба между Богом и Дьяволом. Пределом этого раздвоения, этой борьбы для Ивана Карамазова выступает персонификация его внутреннего зла – появление Черта. Разговаривая с ним, Иван замечает: «... *это я, я сам говорю, а не ты!*». И далее: «Ты моя галлюцинация. Ты воплощение меня самого, только одной, впрочем, моей стороны... моих мыслей и чувств, только самых гадких и глупых». «Браня тебя, себя браню! – опять засмеялся Иван, – ты – я, сам я, только с другой рожей. Ты именно говоришь то, что я уже мыслю... и ничего не в силах сказать мне нового!» [14, 363,364,365]. Как отмечает Н.А.Бердяев, Черт у Ф.М.Достоевского уже не есть «соблазнительный и прекрасный демон, являющийся в «красном сиянии, гремя и блистая, с огненными крыльями». Это – серый и пошловатый джентльмен с лакейской душой, который жаждет воплотиться в «семипудовую купчиху». Это дух – небытия, подстерегающий человека. Последний предел зла – пошлость, ничтожество и небытие. Зло в Иване Карамазове – смердяковское начало» [13, 449].

Итак, мы определяем Ивана Федоровича Карамазова как маргинальную личность, исходя из следующих факторов. Во-первых, Иван Федорович стоит вне общества, определенной социальной группы. Он сознательно, целенаправленно, противопоставляет себя окружающему миру. Во-вторых, своими мировоззренческими, философскими установками, действиями Иван Карамазов утверждает фактор бессмысленности человеческой жизни. Он констатирует Богоутрату и Смыслоутрату, которые в конечном итоге становятся ведущими жизненными принципами. В-третьих, Иван Федорович Карамазов культивирует Разрушение как жизненный стиль. Он разрушает и самого себя, сознательно уничтожая в себе способность любить, и окружающий мир, утверждая агрессию и мизантропию. Иван Федорович Карамазов стремится изжить себя во зле, тем самым изжить зло в себе. Его задача – пройти испытание злом, причиняя страдания другим, перестрадать самому, утверждая таким образом «идею» человека.

РЕЗЮМЕ

Запропонована стаття презентує проблему маргінальної особистості в російській філософії. На прикладі Івана Федоровича Карамазова, одного з центральних персонажів роману Ф.М.Достоевського «Брати Карамазови», автор статті представляє ціннісну систему маргінальної особистості, орієнтовану на бунт та руйнування.

SUMMARY

The present is devoted article to the problem of marginal personality in Russian philosophy. By the example of Ivan Theodorovich Karamazov, one of the main characters of the novel «Brothers Karamazov» by Th.M.Dostoevski, the author of this article represents the value system of marginal personality which is oriented to the rebellion.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гачев Г.Д. Русская Дума. Портреты русских мыслителей. – М.: Издательство «Новости», 1991. – 272 с., с ил.
2. Бичко І.В. Феномен діалектики: екзистенційний контекст // Філософсько-антропологічні студії'2001. – К.: Стилос, 2001. – С. 96-105.
3. Крымский С.Б. Ценностно-смысловой универсум Н.А.Бердяева // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (125-річчя з дня народження М.О.Бердяєва): Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. Вип.. 1. – К.: Вид.ПАРАПАН – 2003. – С. 6-12.

4. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: Навч.посібник. – 3-тє вид.– К.: Либідь, 2001. – 384 с.
5. Окорочков В.Б. Бытие в горизонте меонической свободы (Н.Бердяев как последний судья онтологической судьбы мира)//Метаморфозы свободы: спадщина Бердяева у сучасному дискурсі (125-річчя з дня народження М.О.Бердяева): Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. Вип.. 1. – К.: Вид.ПАРАПАН – 2003. – С. 131-138.
6. Сержантов В.Ф., Гребеньков Г.В. Феномен человека (христианская и научная концепции природы человека). – К.: ИЦ «Академия», 1997. – 144 с.
7. Табачковский В.Г. Філософсько-антропологічне питання про сутність людини у координатах постмодерну//Колізії антропологічного розмислу. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – С.5-39.
8. Философские маргиналии. Симферополь: ЧП «Эльиньо». – 2002. – 178 с.
9. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. Роман в четырех частях с эпилогом. Ч. 1–2. – М.: Правда, 1991. – 416 с., ил.
10. Нейфельд И. Достоевский. Психоаналитический очерк под редакцией проф. З.Фрейда//Зигмунд Фрейд, психоанализ и русская мысль. – М.: Республика, 1994. – С.52-88.
11. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. – М.: «Алконост», 1994. – 174 с.
12. Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мол. гвардия, 1989. – 317[3] с., ил.
13. Бердяев Н.А. Миросозерцание Достоевского//Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. – Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С.381-528.
14. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. Роман в четырех частях с эпилогом. Ч. 3–4. – М.: Правда, 1991. – 529 с., ил.

Надійшла до редакції 03.06.2004 р.

УДК 13

СУБЛИМАЦИЯ ЛЮБВИ КАК ОБЪЕКТ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА

Н.В.Кубухова

Одной из центральных проблем экзистенции человека, личности является проблема сублимации потребностей и ценностей. Как известно, процесс сублимации, трансформации, возвышения характерен именно для человека. Он предполагает восхождение от низшего к высшему, переход человека на более высокий уровень развития. Можно сказать, что этот процесс конституирует человека, личность в данном качестве.

На наш взгляд, существует специфика постановки и решения проблемы сублимации как в западной, так и в русской религиозной философии. Здесь представлены два качественно отличных друг от друга уровня сублимации. Основываясь на психоанализе З.Фрейда, западные философы, психологи говорят о сублимации биологических потребностей, в первую очередь, сексуальных. В этом случае сексуальная энергия, которая базируется в бессознательном, преобразуется в сознательную деятельность человека. В русской религиозной философии представлена идея сублимации ценностей, то есть того, что уже было сублимировано. Как полагают русские религиозные философы,

человек был создан «по образу и подобию» Бога. Исходя из этого, человеку свойственно стремление к самосовершенствованию, к сублимации: «...будьте совершенны, как Отец ваш Небесный» (От Матфея 5:48). Сублимация ценностей, любви как базовой ценности предполагает не только преобразование сексуальной энергии в оформленное чувство любви между мужчиной и женщиной, но и восстановление «образа и подобия» Божьего в человеке.

Актуальность вышеназванной проблематики обусловлена возрастающим интересом к феномену личности, аксиологическому аспекту ее экзистенции. Данная статья презентует один из разделов нашего диссертационного исследования, посвященного проблеме любви. Целью статьи является постановка и анализ проблемы сублимации любви в русской религиозной философии. Научно-практическое значение этой работы определяется спецификой аксиологического подхода к проблеме человека, личности, акцентированием любви в качестве базовой ценности, а также феноменологическим методом, применяемым в данном исследовании.

Среди последних значимых публикаций в рамках антрополого-аксиологического подхода мы выделяем работы Г.В.Гребенькова (аксиологический подход к проблеме человека), Т.В.Кононенко (философия свободы и любви), В.А.Малахова (проблемы этики, философия любви), В.Ф.Сержантова (проблема природы и сущности человека), В.Г.Табачковского (философская антропология), Н.В.Хамитова (метаантропология, философия пола) [1-5].

Проблема сублимации любви является одной из центральных для представителей русской религиозной философии, которые предприняли попытку соединить платоновскую доктрину и основные положения христианской религии. В своей работе «Смысл любви» В.С.Соловьев, основоположник русской неоплатонической философии, определяет любовь как «исключительное индивидуализованное и экзальтированное половое влечение», «внутреннюю спасительную силу», которая призвана восстановить «образ и подобие» Бога в человеке [6, 127, 146].

Русский религиозный философ разграничивает понятия любви и деторождения, утверждая индивидуальный характер любви. Он отмечает, что любовь принимает «тот индивидуальный характер, в силу которого именно это лицо другого пола имеет для любящего безусловное значение как единственное и незаменимое, как цель сама в себе» [6, 127]. Любовь по своей сути – индивидуальна, исключительна, а главное – жертвенна, что служит доказательством ее силы и глубины. Половой акт и деторождение являются составляющими половой любви, но отнюдь не должны становиться ее главной целью. Деторождение сохраняет жизнь человеческого рода во времени, любовь же совершенствует, одухотворяет человека, открывает путь к обретению бессмертия.

Развивая основные положения философии любви В.С.Соловьева, другой представитель русского неоплатонизма – Н.А.Бердяев рассматривает любовь как путь приобщения человека к христианским ценностям. Согласно его определению, Эросом следует считать только «индивидуализированную» любовь. Признав идею Платона о существовании нескольких видов Эроса справедливой, Н.А.Бердяев исследует проблему половой любви через противопоставление двух начал: личного и родового. По мнению Н.А.Бердяева, «родовая» любовь подчинена природной необходимости продолжения жизни человеческого рода. «Личная» любовь стремится к преодолению разрыва, обусловленного половой предопределенностью, призвана воссоздать целостность человека. Истинной, согласно Н.А.Бердяеву, является только «личная» любовь, поскольку она способствует совершенствованию человека и ведет его к бессмертию. В этих условиях Эрос предназначен для того, чтобы «соединить людей в Боге» [7, 245].

Н.А.Бердяев выводит иерархию любви, представляющую собой путь восхождения к Богу. Первая ступень любви, «Эрос в собственном смысле слова», «индивидуальное половое избрание и слияние», есть «самая высшая форма, самая полная любовь, в которую все другие формы входят как составные части, это любовь экстатическая и блаженная в истинных своих проявлениях, типический образ всякого влечения и соединения» [7, 261]. Это – половая любовь, заключающая в себе «тайну двух, тайну брачную». В ее основе лежит «мистическая чувственность», «непосредственная радость касания и соединения». Вторая ступень любви представлена христианской любовью, или любовью к брату, сестре во Христе. Ее смысл состоит в переходе от соединения двух человек к соединению всего человечества в «единое тело Богочеловечества». Согласно Н.А.Бердяеву, христианская братская любовь не является отвлеченной, безличной, но, напротив, в своей направленности на ближнего, она «более всего приближается к любви брачной, в ней есть и плотская сторона, так как должна соединить она человечество в единое тело» [7, 262]. Наконец, любовь на третьей ступени, направленная на всех людей, даже «самых далеких, самых немилых, есть узнавание и в них любимой, божественной природы, влечение к вечному образу каждого существа в Боге, признание в каждом далеком потенции близкого» [7, 262]. Следует отметить, что все три ступени любви раскрывают единую любовь к Богу, образ которого потенциально заложен в каждом конкретном человеке. Благодаря такой любви становится возможным воплощение идеала соборности, всеединства В.С.Соловьева.

Еще один русский философ Б.П.Вышеславцев определяет Эрос как стремление к сублимации, главная задача которого состоит в усовершенствовании сущности человека и преобразении всего бытия. По мнению Б.П.Вышеславцева, Эрос есть «жажда воплощения, преобразования и воскресения, богочеловеческая жажда, жажда рождения Богочеловека, этого подлинного «рождения в красоте», жажда обожения и вера, что «красота спасет мир» (Достоевский), и это сказала христианство, ибо оно есть *религия абсолютно желанного*. И оно сказала то, чего искал и что предчувствовал Платон, ибо «рождение в красоте» есть, конечно, воплощение и преобразование» [8, 46]. Таким образом, именно Эрос выражает стремление человека к Абсолюту, к Богу. Отношения Бого-Сыновства и являют собой «единственный адекватный символ сублимации: от Отца, от иерархически высшего, исходит призыв. Сын отвечает на этот «призыв» свободной любовью» [8, 200]. Данные отношения, являющиеся показателем со-творчества Бога и человека, выступают целью сублимации. Живя праведно, в соответствии с христианскими заповедями, человек прокладывает себе путь к Богу, постепенно поднимаясь в своем развитии на более высокие ступени. Б.П.Вышеславцев считает, что сублимация есть «восстановление первоначально-божественной и к Богу устремленной формы» [8, 50]. Исходя из этого, можно вслед за русским философом констатировать, что Эрос «допускает сублимацию «во Христа и во Церковь», и есть «великая тайна» и таинство. Больше того, здесь центр христианских тайн, ибо все христианские символы из Эроса вырастают: Отец, Сын, Матерь, братья, Жених, Невеста... В них заключается указание на возможность могучей сублимации Эроса: семья есть малая Церковь, и Церковь есть большая семья» [8, 47].

Сублимация любви включает в себя несколько этапов или стадий, которые должен пройти человек на пути к Богу. Основываясь на положениях русской религиозной философии, данный процесс видится нам следующим образом. Начальная стадия сублимации представлена любовью к себе. На этой стадии происходит осознание безусловной ценности своего «Я», собственной Богоподобности. Здесь следует отметить, что, по мнению русских религиозных философов, Бог, создавая человека, вложил в него потенцию любви, которую на протяжении всей своей жизни должен развивать чело-

век. Любовь – это дар Божий, однако без сознательной воли человека, без желаний и усилий с его стороны этот дар остается лишь нереализованной возможностью. В первую очередь каждый человек должен оценить самого себя, обрести любовь и уважение к собственной персоне, осознать и утвердить в себе личностное начало. Не зная любви к себе, невозможно по достоинству оценить и полюбить другого человека. Думается, следует разграничить любовь к себе и эгоцентризм, при котором развитие человека ограничивается рамками своего «Я». Приоритет исключительно собственных потребностей и интересов лишает человека полноценного общения с другими людьми, способности любить кого-то еще, кроме себя. Отвергая любовь к другому, самотрансценденцию, человек тем самым отвергает и возможность быть счастливым.

Следующим шагом, который должен сделать человек, выступает признание Богоподобности другого человека, осознание его равноценности и уникальности. В.С.Соловьев справедливо отмечает: «Основная ложь и зло эгоизма не в этом абсолютном самосознании и самооценке субъекта, а в том, что, приписывая себе по справедливости безусловное значение, он несправедливо отказывает другим в этом значении; признавая себя центром жизни, каков он и есть в самом деле, он других относит к окружности своего бытия, оставляет за ними только внешнюю и относительную ценность» [6, 139]. Смысл любви и состоит в признании другого человека, в жертве собственного эгоцентризма. Преодоление эгоцентризма позволяет человеку открыть себя для общения с другими людьми. Исходя из личных предпочтений, он избирательно формирует свой круг общения. На данном этапе человек руководствуется критерием качества, а не количества при отборе людей, входящих в его близкий круг. Будучи готовым принести в жертву свои потребности, интересы, даже собственную жизнь ради близких людей, человек утверждает тем самым ценность этого общения. На наш взгляд, любовь к себе должна иметь промежуточный характер, поскольку в ней происходит становление личностей мужчины и женщины, способных в дальнейшем соединиться в андрогин.

Само разделение человеческого рода на два пола стало источником внутреннего несовершенства, отсутствия целостности, полноты каждого отдельного человека. Как полагает целый ряд русских философов, преодоление дуалистичности человека, соединение мужского и женского, духовного и душевного, возможно лишь при решении проблемы пола. В этой проблеме коренится как тайна любви, так и тайна человека. Н.А.Бердяев утверждает: «Человек есть существо рождающее и творящее потому, что он есть существо половое и разорванное, неполное и ущербное, стремящееся к полноте и цельности, к андрогинному образу» [9, 113]. Русский философ убежден в том, что человек по своей сути андрогиничен. Он являет собой единство активного и пассивного, духовного и плотского, мужского и женского начал. Вторая ступень сублимации и представлена половой любовью, суть которой – соединение мужчины и женщины в андрогин.

Согласно идее андрогинизма, каждому «Я» предназначено единственное в мире «Ты», без которого невозможно достижение целостности, гармоничности и совершенства личности. Оба пола, и мужской, и женский, представляют собой отдельные половины единого целого. Они пребывают в поиске друг друга, стремясь восстановить первоначальную целостность. Следовательно, отдельно существующие мужчина и женщина – это две одинаково несовершенные потенции, которые все же могут достичь совершенства путем взаимодействия и взаимодополнения. Как отмечает Н.А.Бердяев, «истинный» смысл любви заключается в том, чтобы «последовательный во времени ряд существ, рождающихся и умирающих, ввести в вечность, преодолеть рождение и смерть, закрыть окончательно двери к временному, несовершенному миру, к искушению дьявольской природы» [7, 256]. Совершить такое преодоление возможно лишь в половой любви, через слияние полярных, но в то же время тождественных начал, муж-

ского и женского, то есть, через восстановление «целого» человека. Таким образом каждый может воссоздать в себе самом и в своем любимом «образ и подобие» Бога.

Как уже было нами отмечено, процесс воссоздания, перерождения человека – это процесс Богочеловеческий. Он возможен лишь при участии двух сторон, Бога и человека. В.С.Соловьев утверждает: «Бог *есть* все, т. е. обладает в одном абсолютном акте всем положительным содержанием, всею полнотою бытия. Человек (вообще и всякий индивидуальный человек в частности), будучи фактически только *этим*, а не *другим*, может *становиться* всем, лишь снимая в своем сознании и жизни ту внутреннюю грань, которая отделяет его от другого. «Этот» может быть «всем» только *вместе с другими*, лишь вместе с другими может он осуществить свое безусловное значение – стать нераздельною и незаменимою частью всеединого целого, самостоятельным живым и своеобразным органом абсолютной жизни» [6, 139]. Отсюда следует, что не существует индивидуального пути спасения и бессмертия. В.С.Соловьев констатирует: «Действительно спастись, т.е. возродить и увековечить свою индивидуальную жизнь в истинной любви, единичный человек может только сообща или вместе со всеми» [6, 172]. Человек проявляет себя в общении с другими людьми, не отделяя своего индивидуального совершенствования от культурной эволюции всего человечества. Более того, смысл любви осуществим лишь при условии со-единения всех людей. Образом такого со-единения является Вселенский Собор или Церковь Христова, символизируя собой «единое тело Богочеловечества». Согласно определению Н.А.Бердяева, Христова любовь – это прежде всего «ощущение личности, мистическое проникновение в личность другого, узнавание своего брата, своей сестры, по Отцу Небесному» [7, 246]. Исходя из этого, социум представляет собой, согласно Н.А.Бердяеву, «сообщество личностей». Отношения между людьми должны строиться по принципу любви, пример которой явил людям Христос. Это и есть третий этап сублимации, на котором любовь к ближнему и дальнему получает свою реализацию посредством со-единения всех людей. На данном этапе в результате осознания единой сущности всех людей каждый отдельный человек ощущает свою сопричастность, единение со всем человечеством.

Андрогин или «целый» человек не существует обособленно от других людей и не отчужден от бытия. Сохраняя свое единство, он является гармоничной частью всего сущего. По этой причине человек должен заботиться не только о своем ближнем, дальнем, обществе в целом, но и изменить свое отношение к природе, естественной среде своего обитания. Речь идет о реализации идеала всеединства и сизигии В.С.Соловьева. Человек является неотделимой частью мира природы. На наш взгляд, следующим, четвертым, этапом сублимации выступает любовное взаимодействие и единение с окружающим миром, которое В.С.Соловьев назвал «живым сизигическим отношением». Это означает отношение к природе как к живому существу, признание ее ценности.

Русский философ указывает на существование внутренней взаимосвязи между отдельным человеком и миром, индивидуальной и вселенской любовью. «Такое распространение сизигического отношения на сферы собирательного и всеобщего бытия, – пишет он, – совершенствует самую индивидуальность, сообщая ей единство и полноту жизненного содержания, и тем самым возвышает и увековечивает основную индивидуальную форму любви» [6, 180]. По мнению русских религиозных философов, итогом четвертого этапа сублимации любви должно стать «преображение земли и мировой плоти», «вселенское соединение людей новой любовью» (Н.А.Бердяев), «воскрешение мертвой природы для вечной жизни» (В.С.Соловьев) [7, 245,90]. Иными словами, речь идет о достижении бессмертия материальным началом.

На наш взгляд, примером воздействия одухотворяющей силы любви на природу служит сам человек, обретающий бессмертную телесность. В этом случае человек как

единство двух начал, смертного и бессмертного, плоти и духа, человеческого и божественного, получает действительную возможность «перерождения в красоте». Именно здесь находит свою полную реализацию мистически-любовный союз человека и Бога. Путь к Богу пролегает через любовь к Божьим творениям, ко всему миру в целом. В любви выражается божественная сущность человека. Человек, желающий познать Бога, должен открыть свое сердце любви, поскольку установление Бого-Сыновних отношений возможно только при свободном выборе человека любви, единения со всем сущим.

Подводя итог, заметим, что любовь, обеспечивая полноту и содержательность человеческой жизни, представляет собой адекватную человеку, личности форму экзистенции. Сублимация личностных ценностей, в частности сублимация любви, отражает процесс совершенствования человека, личности. Первой стадией сублимации любви выступает любовь к себе, осознание человеком своей значимости, Богоподобности. Необходимым условием данного процесса является признание безусловного значения, равноценности другого человека. Задачей второго этапа, андрогинизма, является воссоздание «образа и подобия» Бога, что осуществляется лишь в процессе половой любви. На третьей стадии человек, придя к пониманию единосущности всего человеческого рода, соединяется с обществом. Основной задачей четвертого этапа выступает реализация идеала всеединства и сизигии, что, по мнению русских неоплатоников, позволяет преобразить весь окружающий мир и преодолеть в конечном итоге смертное начало в самом человеке. На наш взгляд, сублимация любви представляет собой путь восхождения к Богу, олицетворяющему Высшую Справедливость и Всеединство. Приобщаясь к миру Бога, человек становится более совершенным и человеческим одновременно. Пройдя все уровни сублимации любви, он полностью реализует творческий потенциал, поскольку демонстрирует свою готовность и способность к со-творчеству с Богом.

РЕЗЮМЕ

Запропонована стаття представляє проблему сублимації любові у межах філософської антропології. Здійснивши розмежування понять сублимації потреб та сублимації цінностей, автор визначає сутність і головні етапи процесу сублимації любові.

SUMMARY

This article represents the problem of sublimation of love within the limits of philosophical anthropology. After distinguishing notions of the sublimation of needs and the sublimation of values, the author determines the essence and main stages of the process of sublimation of love.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кононенко Т.В. Любов та екзистенціальний вибір у філософії. До постановки проблеми. – Донецьк: Кассіопея, 1999. – 120 с.
2. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.
3. Сержантов В.Ф., Гребеньков Г.В. Феномен человека (христианская и научная концепции природы человека). – К.: ИЦ «Академия», 1997. – 144 с.
4. Табачковський В.Г. Філософсько-антропологічне питання про сутність людини у координатах постмодерну//Колізії антропологічного розмислу. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – С.5-39.
5. Хамитов Н.В. Философия и психология пола. – К.: Ника-Центр, 2001. – 224 с. (Серия «Проблема Человека»; Вып. 1).

6. Соловьев В.С. Смысл любви: Избранные произведения. – М.: Современник, 1991. – 525 с.
7. Русский Эрос или философия любви в России. – М.: Прогресс, 1991. – 444 с.
8. Вышеславцев Б.П. Этика преображенного Эроса. – М.: Республика, 1994. – 368с.
9. Бердяев Н.А. О назначении человека: опыт парадоксальной этики. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2003. – 701 с.

Надійшла до редакції 03.06.2004 р.

УДК 130.1+141.2

ОСНОВЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПОНЯТИЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСТВО» В ТЕКСТАХ ДРЕВНЕГО МИРА

Т.А.Андреева, И.С.Алексейчук

В изучении социально – бытийных изменений нашего времени все большее значение приобретает философская рефлексия феномена человечества.

Актуальность такой рефлексии определяется особенностями современной эпохи, которые осмысливаются с помощью понятия «глобализация» и проявляются в трансформации традиционных индустриальных парадигм (стандартизации, специализации, синхронизации, концентрации, максимизации и централизации) в новые постиндустриальные (индивидуализацию, универсализм, асинхронность, делокализацию, оптимизацию и децентрализацию). При этом категории «труд», «себестоимость» и «товар» приобретают черты соответственно «творчества», «ценности» и «услуги».

Изменения, происходящие в современных социумах, порождают своеобразный антропологический поворот, который осуществляется в динамичном социальном пространстве. Он генерирует переход от ориентации на индивида (единичного человека) к ориентации на человечество.

В контексте диалектической взаимосвязи «человек – человечество» происходит трансформация всей системы общественных ценностей, формируется иное отношение к традиционным принципам и нормам. Отмеченный контекст – результат социальных изменений, которые продуцируются глобальными цивилизационными процессами. Это артикулирует задачи по осмыслению социального бытия (общечеловеческих ценностей, нового соотношения индивидуального и всеобщего, принципов индивидуализма и коллективизма и т.д.), требует уточнения содержания многих философских понятий.

Поэтому актуальность теоретического обращения к самой большой человеческой общности связана, во-первых, с активным конструированием политических и экономических реалий на основе разнообразных моделей мирового устройства и, во-вторых, с необходимостью совершенствования философского категориального аппарата, в частности, с уточнением места концепта «человечество» в логико-понятийном ряду глобалистики и альтернативистики.

Процессы осмысления феномена человечества имеют тысячелетнюю историю. Среди разнообразных попыток описания этого объекта можно выделить несколько направлений.

Первое из них – теологическое – получило мощный импульс в эпоху раннего христианства.

Мыслители Возрождения и Нового времени образовали вторую генерацию этого направления, а европейские просветители, заговорив о всемирной истории, иницииро-

вали следующий этап, венцом которого являются результаты, полученные представителями немецкой классической философии.

Марксизм, используя преимущества междисциплинарного подхода, выработал, вероятно, первое синтетическое видение феномена человечества.

Однако, даже после этого, вплоть до последней четверти XX века, изучение этого феномена осуществлялось в основном через призму узко профессиональных инструментов исследования, в рамках частных наук [1-6].

Ему посвящали свои размышления современные отечественные и российские исследователи, среди которых Р.Я.Аболина, С.Н.Артановский, А.В.Барнетт, В.В.Бибихин, Ю.М.Бородай, П.П.Гайдено, Э.В.Гиросов, В.В.Груздева, Л.Н.Гумилев, А.А.Гусейнов, В.Е.Давидович, А.М.Ермоленко, В.Д.Жигунин, И.М.Забелин, Ю.А.Замошкин, А.А.Зиновьев, А.А.Ивин, Э.В.Ильенков, В.Л.Иноземцев, В.П.Казначеев, В.К.Кантор, В.И.Каширин, В.В.Кизима, Н.В.Клягин, С.Б.Крымский, В.С.Лукьянец, Н.Н.Моисеев, К.Х.Момджян, А.П.Назаретян, Ю.В.Павленко, В.С.Пазенок, А.С.Панарин, Б.Ф.Поршнев, М.В.Попович, В.И.Самохвалова, М.Ю.Саржевский, Э.С.Свадост, Ю.И.Семенов, Л.И.Семенникова, В.Ф.Сержантов, В.В.Шнюков, В.Г.Федотова, Т.И.Яшук.

Некоторые аспекты феномена человечества были объектом внимания таких современных зарубежных исследователей, как Б.Андерсон, Р.Арон, З.Бжезинский, Ф.Бродель, М.Бубер, Д.Белл, И.Валлерстайн, Э.фон Вайцзеккер, Э.Гидденс, Дж.К.Гэлбрейт, Э.Канетти, М.Кастельс, П.Козловски, Я.Кэндзуро, Ж. Ле Гофф, Г.Лебон, К.Леви-Стросс, Л.Леви-Брюль, Э.Левинас, К.Лоренц, У.Макбрайд, К.Манхейм, А.Маслоу, Д.Х.Медоуз, М.Мосс, Т.Парсонс, А.Печчеи, Т.Стюарт, Э.Тоффлер, А.Турен, Э.Фромм, Ф.Фукуяма, Ю.Хабермас, С.Хантингтон, Й.Хейзинга, А.Швейцер, М.Шелер, П.Штомпка, А.Этциони, К.Г.Юнг, К.Ясперс.

Анализируя самую большую человеческую общность, современные исследователи чаще всего оперируют понятиями «постиндустриальное общество» и «глобализация». Они определяют последнюю как «территориальную организацию мирового сообщества на вненациональной основе», «всеобщую экспансию неолиберализма», «конец истории», понимаемый как окончание «исторической фазы развития человечества», субстрат которой осмысливают с помощью феномена «государства».

Каждый из этих исследователей выделяет свое «опредмеченное человечество». Вместе с тем, такой сложный и многоаспектный объект требует новой, междисциплинарной методологии, объединяющей достижения многих частных наук.

Мультидисциплинарный подход в изучении социальных явлений стал доминировать лишь в последние несколько десятилетий.

Истоки этого подхода можно обнаружить:

в языкознании (В.Гумбольдт, А.А.Потебня, Ф.де Соссюр, М.М.Бахтин, Ю.М.Лотман, В.А.Успенский);

в синергетике (И.Пригожин, И.Стенгерс);

в психологии (К.Юнг, Э.Фромм, К.Хорни);

в цивилизационно-культурологических изысканиях (Н.Я.Данилевский, О.Шпенглер, А.Тойнби).

Социально-философский анализ самой большой человеческой общности предполагает выявление семантических основ абстракции «человечество» и конструирование этапов концептуализации этого понятия.

Цель данной статьи – определение на основе мультидисциплинарного подхода особенностей социально-философской концептуализации феномена человечества в текстах Древнего мира.

В европейской ментальности, детерминированной вербальной средой флективного типа, выделяются восемь этапов развития концепта «человечество» [7]. Для более высокого уровня обобщения целесообразно использовать четырехуровневую структуру развития понятий, которая адекватна иным ментальностям, устойчива к процессам перевода с одного языка на другой. Благодаря этой структуре, независимо от языка источника, можно однозначно идентифицировать особенности развития понятий «человек» и «человечество».

Первый уровень такой структуры предполагает остенсивное, наиболее примитивное использование концепта, при котором денотат лишь выделяется из общего потока информации с использованием в основном процедур сравнения.

На втором уровне функционируют логические операции анализа, абстрагирования и синтеза и осуществляется, преимущественно, атрибутивное использование концепта

Третий уровень, на котором преобладают мыслительные механизмы концептуального обобщения, либо процедуры расширения экстенционала, предполагает использование концепта в первую очередь в формах количественного обобщения.

Четвертый уровень детерминирован процедурами прогнозирования и нового синтеза (т.е. синтеза саморазвивающегося смысла). Используемые здесь понятия функционируют в контексте философской рефлексии, учитывающей диалектику причины и следствия, закономерности и случайности, возможности и действительности, сущности и явления.

На этом уровне оперируют с историей развития субъекта, прогнозами будущего, анализом протекающих процессов (их этапами, стадиями и механизмами, динамикой развития), в том числе феноменами прогресса и регресса, возникновения, развития, распространения, функционирования и стагнации, противоречий, внутренних источников и движущих сил развития. Здесь исследуются такие особенности процессов, которые в европейской традиции описываются в рамках диалектического единства и борьбы противоположностей с помощью категорий «возможность» и «действительность», «сущность» и «явление».

Именно с использованием четырехуровневой структуры, описанной выше, был выполнен анализ развития концепта «человечество» в гипертексте, сформированном в основном из литературных памятников, созданных за последние 4,5 тысячи лет. [8]

При анализе массива текстов Древнего мира выбирались хорошо известные историкам произведения, переводы которых на европейские языки не вызывали возражений у филологов. Эти источники включают религиозные, исторические и юридические документы Древней Греции и всех основных регионов Древнего Востока (Египет и Куш, Передняя Азия, Иран и Средняя Азия, Индия, Китай и Юго-Восточная Азия) [9;10;11].

Фрагменты этой выборки содержат биографии вельмож, царские указы и декреты, договоры о мире, политические трактаты, в том числе содержащие наставления наследникам и потомкам о передаче политических и социальных технологий, о методах подавления мятежей, борьбе с внешними врагами, наставления о мерах по предотвращению набегов иноземцев и о приемах наказания собственных мятежников. Они включают также своды законов и комментарии к ним, записи об актах купли-продажи и обмена, личную и деловую переписку, должностные инструкции и даже пророчества.

Всего в массив документов по Древнему миру было включено более 200 источников, созданных за период с XX века до н.э. и до начала нашей эры.

Яркие примеры понятия «человек», которое находится на первом уровне своего развития, дают фразы из документа, широко известного под названием «Речения Ипу-сера» (в нем описаны события гражданской войны в Древнем Египте в XVIII в. до н.э.): «Лучшая земля в руках банд. Человек поэтому идет пахать со своим щитом» [9, с. 43]. Там же: «Смотрите: скот разбегается. Нет никого, который бы собирал его. Каждый

приводит себе его, клеймя своим именем. Смотрите: убивают человека рядом с братом своим. Тот оставляет его, чтобы спасти себя» [9, с. 48].

Понятие «человек» используется в подобных случаях для целей «выделения объекта из среды», причем сам «человек» выступает в явной семантике текста как некое безатрибутное целое.

Аналогично на первом уровне своего развития используется понятие «люди»: «Устроил я дом, ... наполненный всем превосходным, причем говорят люди: «Он свободен от ограбления другого» [9, с.30]; «Люди, смотрите, я велел вас позвать, дабы вы сыскали для меня имя вашего сына, который был бы мудр...» [9, с. 53].

Эти же понятия, находящиеся на втором уровне своего развития, в явной семантике текста уже приобретают определенные признаки: «...мое величество не допускает, чтобы какой-либо человек храма Мина Коптосского в Коптосском номе производил переноски, или рытье, или какую-либо работу...» [9, с. 29]; «Уважай твоих вельмож, охраняй твоих людей» [9, с. 32]. Признаки «храма Мина Коптосского» и «твоих» служат в данном отрывке предикатами, соответственно для понятия «человек» и понятия «люди».

На этом же уровне развития понятий в явной семантике текстов использовались различные совокупности признаков и определенные состояния: «Я был воистину человеком, любимым своим отцом и хвалимым своей матерью... пользующимся расположением своих братьев, местный князь, исправный начальник верхнего Египта, чтимый Осирисом Уна» [9, с.24]; «Радуйтесь, люди его времени! Сын мужа увековечит его имя...» [9, с.55].

Первые два уровня развития понятий образовывали единый блок, который обеспечивал носителям языка в основном непосредственное (контактное, физическое) взаимодействие. Как правило на долю этого «контактного» блока приходилось более половины всех состояний понятий «человек» и «люди» для всех исторических эпох и культур.

Для исследованного массива документов Древнего мира общим объемом 145 тысяч слов эта доля составила 74% для понятия «человек» и 95% для понятия «люди». Спектры распределения понятий «человек» и «люди» по всем четырем уровням развития сформированного понятия представлены на рис. 1 и рис. 2.





Рис. 2. Спектр развития понятия "люди" в документах Древнего мира

Подчеркнем, что возможные ошибки в отнесении того либо иного конкретного слова «человек» или «люди» к соответствующему уровню «контактного» блока не влияли на общую долю понятий, находящихся на этих двух «контактных» уровнях развития сформированного понятия.

Иными словами, суммарная доля первых двух уровней оказалась устойчивой к вероятным ошибкам языковых интерпретаций. Вызвано это было тем, что следующие два этапа развития сформированного понятия (третий и четвертый) существенно отличались от первых двух уровней «контактного» блока и, обеспечивая теоретическую деятельность носителей языка, представляли более высокую ступень развития рефлексии

Третий уровень развития понятий хорошо идентифицировался в различных культурах и в различных языках. Для него характерны новые признаки - количественные обобщения и также генерация новых мер и величин. Поэтому интерпретации смысла такого уровня оказались необычайно устойчивыми к различиям в языках и культурах.

Следует отметить, что на этом уровне развития понятий Древний мир демонстрировал высокую степень теоретического осмысления исследуемых концептов. Так, например, уже на стеле Аменхотепа с широким использованием количественного обобщения описываются события, происшедшие в Египте в 1443 году до н.э.: «Перечень добычи, доставленной его величеством: правителей Речену – 217, братьев правителей – 179,... сирийцев – 36300, людей лааша – 15070, их близких – 30652. Всего человек – 89600, равно как и все их бесчисленное имущество...» [9, с.73].

Прошло всего лишь два века и в т.н. «Завещании Рамзеса Третьего» перечень даров фараона храмам уже напоминает современные инвентаризационные ведомости:

«Изображения, идолы и фигуры Амона- Ра,	
царя богов.....	2756
Люди.....	107615
Различный скот.....	490386
Земли, сечат.....	1071780
Сады, деревьев.....	514
Лодки, ладьи.....	88
Города Египта.....	160
Города Сирии.....	9
Вкупе.....	169» [9, с.107].

В уникальных культурах Древнего мира понятие «человек», находящееся на третьем уровне своего развития, встречается с различной частотой, которая варьирует от 5% до 37% в зависимости от особенностей документов выборки. Но в среднем для всей этой эпохи третий уровень «количественного обобщения и величины» встречается в каждом пятом случае (22%) использования понятия «человек» (см. рис. 1), что существенно выше аналогичной доли для понятия «люди» – 2,1% (см. рис. 2).

Авторы интерпретирует эти данные как свидетельство более раннего происхождения концепта «человек» по сравнению с концептом «люди», что подтверждается динамикой структур спектров этих понятий в другие эпохи, вплоть до современности.

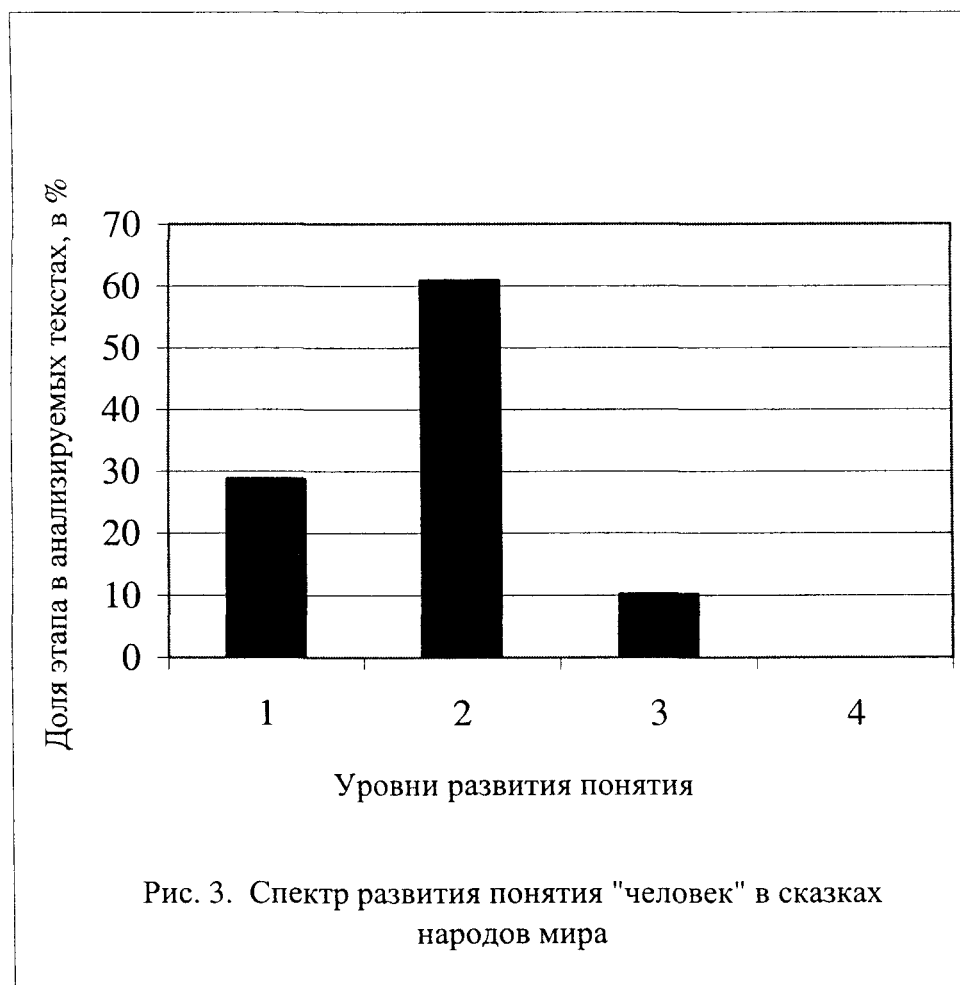


Рис. 3. Спектр развития понятия "человек" в сказках народов мира

Интересно сравнить спектры, представленные на рис.1 и рис. 2 с аналогичными, но полученными для т.н. волшебных сказок, то есть для фольклорных источников, содержащих информацию о периоде, предшествовавшем периоду Древнего мира (см. рис.3 и рис. 4).

Действительно, т.н. волшебные сказки генерировались в основном в эпоху родо-общинного строя [16, с.114-126], поэтому неудивительно, что в это время, по сравнению с Древним миром, доля этапов «контактного блока» оказалась выше.

Так для исследованного массива документов эпохи родо – общинного сознания общим объемом 544 тысячи слов эта доля составила 90% для понятия «человек» и 97% для понятия «люди». Следует отметить, что аналогичные показатели в Древнем мире были ниже (74% – для понятия «человек» и 95% для понятия «люди»), что связано с более высоким уровнем развития исследуемых понятий в это время.

Например, в эпоху Древнего мира доля третьего уровня в спектре понятия «человек» в два раза выше аналогичного показателя для этого же понятия в эпоху родо-общинного сознания (см. рис. 1 и рис. 3). Вместе с тем, мода спектра понятия «люди» в эпоху родо-общинного сознания находится лишь на первом (наиболее примитивном) уровне развития, в то время как в эпоху Древнего мира эта мода уже перемещается на второй уровень развития (см.рис. 2 и рис. 4).

Массив документов эпохи родо-общинного сознания общим объемом 544 тысячи слов был составлен из 200 волшебных сказок 40 народов мира, принадлежащих к различным культурным ойкуменам всех континентов планеты [12; 13; 14; 15].



Рис. 4. Спектр развития понятия "люди" в сказках народов мира

Выводы:

- 1.Спектр состояний понятий «человек» и «люди» в текстах Древнего мира в качестве денотатов имел реальные физические объекты;
- 2..Обнаружено, что эмпирические состояния в этих спектрах выражены более сильно, чем теоретические.
3. Понятие «человек» явилось основой концептуализации категории «человечество»
- 4.При этом сущность уже сформированного понятия выступала в роли некоторого качества;
- 5.Сам процесс развития понятия осуществлялся в направлении от качества к количеству, а затем далее к новой сущности;

РЕЗЮМЕ

Виявлені особливості функціонування концептів «людина» та «люди» в текстах Стародавнього світу. Використовувалася міждисциплінарна методологія.

SUMMARY

The particular features of «men» and «people» concepts functioning are exposed in texts of Ancient world. Subdisciplinary methodology been used.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Фоменко А.Т. Исследования по истории древнего мира и средних веков: Матем. методы анализа источников. Глобальная Хронология. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 408 с.
2. История ментальностей, историческая антропология.: Зарубеж. исследования в обзорах и рефератах. – М.: РАН. Ин-т всеобщей истории, Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – 254 с.
3. Вассоевич А.Л. Духовный мир народов классического Востока. – СПб.: Алетейя, 1998. – 540 с.
4. Касевич В.Б. Буддизм. Картина мира. Язык. – СПб.: Центр «Петербург. Востоковедение», 1996. – 278 с.
5. Леви-Строс К. Первобытное мышление: Пер. с фр. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
6. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998. – 462 с.
7. Андреева Т.О., Алексейчук І.С. Щодо ролі конкретизації поняття “людство” // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. XIV. – С. 12-30.
8. Андреева Т.О. Динаміка «Я» і «Ми» ідентичностей як індикатор розвитку людства // Схід, 2002. – № 7 (50). – С. 30-34.
9. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие, в 2-х частях / Под ред. М.А.Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И.Кузицина. – М.: Высш. школа, 1980. – Ч.1. – 328 с.
10. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие, в 2-х частях / Под ред. М.А.Коростовцева, И.С.Кацнельсона, В.И.Кузицина. – М.: Высш. школа, 1980. – Ч.2. – 256 с.
11. Хрестоматия по истории Древнего мира / Под ред. В.Г.Борухович, В.И.Кузицина. – 2-е изд. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 351 с.
12. Сказки народов Востока. – М.: Наука, 1967. – 415 с.
13. Сказки народов мира: В 10 т. / Дет. лит. – М., 1988. – Т.4.: Сказки народов Европы. – 718 с.

14. Сказки народов мира: В 10 т. / Дет. лит. – М., 1993. – Т.5.: Сказки народов Америки. – 718 с.
15. Сквозь волшебное кольцо. Британские легенды и сказки: Пер. с англ. – М.: Правда, 1987. – 480 с.
16. Пропп В.Я. Морфология «волшебной» сказки. – Москва, Лабиринт, 1998. – 512 с.

Надійшла до редакції 25.05.2004 р.